ГАБДУЛЛА ТУКАЙ: тормышы һәм иҗаты
ГАБДУЛЛА ТУКАЙ: жизнь и творчество

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ
тормышы һәм иҗаты

II

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ
жизнь и творчество

АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
имени Г. ИБРАГИМОВА

МАТЕРИАЛЫ К ХРОНИКЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА ГАБДУЛЛЫ ТУКАЯ

В трех книгах

Книга вторая

1908–1910

Казань
2021

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г. ИБРАҺИМОВ исемендәге
ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

ГАБДУЛЛА ТУКАЙНЫҢ ТОРМЫШ ҺӘМ ИҖАТ ХРОНИКАСЫ ӨЧЕН МАТЕРИАЛЛАР

Өч китапта

Икенче китап
1908–1910

Казан
2021

УДК 821.512.145
ББК 83.3(2Рос=Тат)
Г 12

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
Гыйльми советы карары нигезендә нәшер ителә

Редакцион коллегия

Д.Ф. Заһидуллина, К.М. Миннуллин, М.И. Ибраһимов,
Л. Р. Надыршина, Г.М. Ханнанова

Фәнни редактор

М.И. Ибраһимов

Г 12 **Габдулла Тукайның тормыш һәм иҗат хроникасы өчен материаллар:** 3 китапта. 2 китап: 1908–1910 **= Материалы к хронике жизни и творчества Габдуллы Тукая:** в 3 кн. Кн. 2: 1908–1910 / М.И. Ибраһимов, Л.Р. Надыршина, З.З. Рәмиев, Г.М. Ханнанова, Ә.Х. Алиева, Г.Ф. Төхфәтова; М.И. Ибраһимов, Л.Р. Надыршина редакциясендә. – Казань, 2021. – 344 б.: ил. – Примечание: на обл. назв.: Габдулла Тукай: тормышы һәм иҗаты = Габдулла Тукай: жизнь и творчество.
ISBN 978-5-93091-382-8

Китапта бөек татар шагыйре Г. Тукайның 1908–1910 еллардагы тормыш һәм иҗат юлы күзәтелә. Күптөрле чыганаклар нигезендә Тукайның Казандагы тормышының беренче чоры яктыртыла. Шагыйрьнең даирәсе, милли матбугаттагы эшчәнлеге, тормышы һәм иҗаты белән бәйле урыннар, шигъриятенә хас үзенчәлекләр турында тәфсилле мәгълүмат бирелә.

Китап татар әдәбияты һәм мәдәнияте белән кызыксынучыларга тәкъдим ителә.

В книге освещаются жизнь и творчество великого татарского поэта Габдуллы Тукая в 1908–1910 гг. На основе многочисленных источников (архивных материалов, писем, воспоминаний) представлены взаимоотношения Г. Тукая с современниками, работа в периодических изданиях Казани; дана информация о городских пространствах, с которыми связана его творческая и общественная деятельность; показаны особенности поэзии 1908–1910 гг.

Книга адресована широкому кругу читателей, интересующихся татарской литературой и культурой.

УДК 821.512.145
ББК 83.3(2Рос=Тат)

ISBN 978-5-93091-382-8

© Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты, 2021

І бүлек

«И КАЗАН! ДӘРТЛЕ КАЗАН! МОҢЛЫ КАЗАН! НУРЛЫ КАЗАН!»

1907 елның 6 маенда «Фикер» газетасында Г. Тукайның «Пар ат» шигыре дөнья күрә. Егерме көн узгач, шагыйрь аны «Әл-гаср әл-җәдит» журналының соңгы (1907 елгы 25 май) санында да бастыра. Шигырьнең үзәгендә – яшь шагыйрьнең гомер иткән шәһәре белән аерылышу сагышлары, ерак Казанда таныш булмаган, ят кешеләр арасында үтәчәк киләчәге турында кайгыруы һәм шул ук вакытта татар дөньясының үзәге, мәркәзе белән тиздән очрашуны дулкынланып көтүе:

И Казан! Дәртле Казан! Моңлы Казан! Нурлы Казан!
Мондадыр безнең бабайлар түрләре, почмаклары;
Мондадыр дәртле күңелнең хурлары, оҗмахлары.

«Пар ат» шигырен Г. Тукай Казанга китәргә ярты ел чамасы кала иҗат иткән. Шигырь басылып чыкканда, «Әл-гаср әл-җәдит» журналы һәм «Фикер» газетасына ябылу куркынычы яный («Фикер»нең соңгы саны 1907 елның 13 маенда дөнья күрә). Тагын да элгәрерәк, 1906 елның ноябрендә, Тукайны юмор һәм сатира остасы буларак таныткан «Уклар» сатирик журналының эше туктатылган була. Камил Мотыйгый һәм Мөхәммәтгали Мусин белән берлектә нәшер итәргә ниятләгән «Яңа тормыш» газетасы да шагыйрьне артык кызыксындырмый: газетаны оештыруга 100 сум пай акчасын сарыф итсә дә, Тукай наширлек эшләрендә катнашмый (гомумән, газета 1907 елның 11 ноябреннән 1908 елның 20 мартына кадәр генә чыгып кала).

Димәк, хронология ягыннан «Пар ат» шигырен автобиографик дип атап булмый: әсәр шагыйрь әле Уральскида яшәгән чакта дөнья күрә. Шулай да шигырь эчтәлегеннән Тукайның үзен шагыйрь, журналист, җәмагать эшлеклесе буларак таныткан бу шәһәрдән тиздән китәчәге аңлашыла.

Казанга Тукай 1907 елның октябрендә генә кузгала. Сәяхәтенең рәсми сәбәбе хәрби хезмәт комиссиясе узу өчен Олы Әтнә авылына бару булса да, Казан вакытлы матбугатында шигырьләре дөнья күреп килгән, матбагачы Гыйльметдин Шәрәф белән «Шигърият көтепханәсе» сериясендә шигырьләр җыентыгын нәшер итү турында килешү төзегән[1] шагыйрь иҗади тормышын нәкъ менә Казанда дәвам итү турында хыяллана. Моны раслаган мәгълүматлар замандашларының истәлекләрендә дә, Тукайның үз хатларында да бар. Мәсәлән, шагыйрьнең дусты, беренче татар театр труппасының артисты һәм җитәкчесе Габдулла Кариев үз истәлекләрендә: «Габдулла әфәнде шул вакытта ук Казанны бик яратып сөйли иде. Казанга барырга бик тели иде. Кайсы вакытларда бүлмәбездә чәй янына кара-каршы утырып, Казанны, андагы мәгълүмрәк кешеләрне сөйли вә Казанга барып торырга төрле уй вә фаразлар кылып, төннәр кичерә торган идек. Габдулла әфәнде Казанда бер эш кыла алачагына, үзенең шагыйрьлегенең дә анда танылачагына ышанадыр иде», – дип яза[2]. Г. Кариев истәлекләренә караганда, якынча шул ук вакытта (Г. Шәрәф Тукайга аның шигырьләрен аерым китап итеп бастыру турында мөрәҗәгать

---

[1] 1907 елның 9 июнендә Уральскидан Гыйльметдин Шәрәфкә язган хатында Тукай аңа үзенең шигырьләр җыентыгын җибәрүе, аларны 50 сум түләү бәрабәренә нәшер итәргә ризалыгы турында әйтә. Шуның белән бергә шагыйрь үзенең тиздән Казанга килергә һәм җыентыкны әзерләүдә шәхсән катнашырга җыенуы турында яза: «Ихтимал, андин соң Казанга үзем барып, китабымны лично тәсхих итеп бастырырмын». Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 195.

[2] *Кариев Г.* Габдулла Тукаевның Уральскида тормышы // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / Төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 97.

иткәндә[1]) шагыйрьгә Оренбургта Мөхәммәтшакир һәм Мөхәммәтзакир Рәмиевләр акчасына күренекле журналист һәм язучы Фатих Кәрими мөхәррирлегендә нәшер ителгән «Вакыт» газетасына эшкә керергә тәкъдим ясала. Бу хакта Г. Тукай 1908 елның 27 мартында Уральскидагы апасы Газизәгә җибәргән хатында болай дип яза: «Әлхасыйль, хәлем яхшы, әлхәмделиллаһ. Әле Оренбургтан да мине чакырып хат килде; “Вакыт” гәзитәсендә, “Шура”[2] журналларында эшләргә; 40 тәңкә айга жалуние бирәләр. Ләкин мин хәзергә анда бара алмыйм. Оренбург язучылары илә гәзитә аркылы бераз чәкәләшеп алган идек[3]. Шуңа күрә алар, хатны минем

---

[1] Г. Кариев сүзләренә караганда, Тукай Г. Шәрәфнең тәкъдимен исрафчылык дип кабул итә: «Алар (Шәрәфләр. – *М.И.*) Тукаевның шуңа кадәр “Фикер”дә, “Әл-гаср әл-җәдит”тә басылган шигырьләрен мәҗмуга (җыентык) рәвешендә бастырырга сорап, условиеләр язып җибәргәннәр. Хәтеремдә калган дөрест булса, Шәрәфләр 30 сумга Тукаевның “Фикер” һәм “Әл-гаср әл-җәдит”тә басылган шигырьләрен нәшер итү правасы гомер буена үзләрендә калдырырга ясап, сатып алдылар. Тукаев, басылган шигырьне нигә алалар, аннан ни файда чыга, диеп Шәрәфләрне бер тарафтан кызганган кебек, икенче яктан, утырттым бит, диеп миңа көлеп сөйләгән иде» *(Кариев Г.* Күрс. хезм. Б. 95–96).

[2] XX йөз башында дөнья күргән популяр татар журналларының берсе. 1908 елның 10 гыйнварыннан 1918 елның гыйнварына кадәр Оренбургта чыга. Мөхәррире – күренекле татар язучысы һәм җәмәгать эшлеклесе Ризаэддин Фәхреддин.

[3] Тукай 1907 елның 15 апрелендә «Әл-гаср әл-җәдит» журналында дөнья күргән «Мөтәшагыйрьгә» шигыре белән бәйле вакыйганы күздә тота булса кирәк. Журналда басылган текстта («Тырышма нафилә җиргә “вакты” гаҗзенне икъраргә: / Сиңа соң сандугачча сайрамак мөмкинме, и карга!») «вакты» сүзе ни сәбәпледер куштырнаклар эченә алынган. «Вакыт» газетасы нашире Закир Рәмиев (Дәрдемәнд), моны үзенә төрттерү дип кабул итеп, «Шагыйрьгә» шигырен иҗат итә (шигырь «Вакыт» журналына кушымта рәвешендә нәшер ителгән «Әдәбият мәҗмугасы»нда басылып чыга (1907, № 12)). Шигырьдә мондый юллар бар:

Бирелмә ул кадәр зарга,
Сиңа көндәш түгел карга;
Вәли бик калкынып очма,
Сакын, тап булма шоңкарга!

Тукай мондый кискен сүзләрне җавапсыз калдырмый: тиз арада «Йолдыз» газетасында (1907, 12 июль) аның «Аңлашу»ы басыла. Биредә шагыйрь, синтаксис кагыйдәләренә игътибарсызлыгы өчен гафу үтенеп, газетага һәм аның наширенә сүз тидерергә ниятләмәгәнен белдерә. Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 349.

үземә язмыйча, бер иптәшемә язып, мине чакырганнар»[1]. Тукайның апасына язган хатыннан күренгәнчә, шагыйрь һәм Оренбург наширләре арасындагы каршылык инде онытылган, димәк, теләгән очракта, Тукай иҗат эшен Оренбургта да дәвам итә алган булыр иде. Тукайга тәкъдим ителгән 40 сумлык жалование, артык зур акча булмаса да, шагыйрьнең Казанда алган хезмәт хакыннан күбрәк. Уральскида К. Мотыйгый оештырган газета-журналларда алган акча белән чагыштырганда (К. Мотыйгый истәлекләреннән Г. Тукайның баштарак типографиядә наборщик булып айга 8 сумга эшләве, соңрак, «Әл-гаср әл-җәдит», «Фикер», «Уклар» басмаларының фактик мөхәррире вазифасына күчкәннән соң, 25 сум алуы мәгълүм[2]), Тукайның Казандагы керемнәре берникадәр күбрәк булган. Шулай да губерна башкаласында яшәү дә Уральскидан чыгымлырак бит. Апасы Газизә Госмановага язган хатында Тукай, шигырь җыентыклары өчен алган акчалар турында әйткәннән соң: «Ләкин расхуд күп. Укырга кирәк, һәртөрле китаплар алырга, номерга, керләргә, ашарга, киемгә – һәммәсенә акча кирәк»[3], – дип искәртә. Гомумән, Казанда да Тукайның керемнәре мактанырлык булмый. «Әл-ислах» газетасындагы хезмәте өчен (1908 елның ахырына кадәр Тукай башта газетаның әдәбият бүлеген, соңрак «хатын-кыз» бүлеген җитәкли) ул акча алмый: атналык милли-демократик газетаның Оренбургтагы «Вакыт» һәм «Шура»ныкы кебек иганәчеләре булмый, ул зур кыенлыклар белән шәкертләр акчасына нәшер ителә. Бертуган Шәрәфләрдән килеп торган акчалар да (Тукайның Казанда басылып чыккан әсәрләрнең күбесе Шәрәфләр оештырган «Матбагаи Шәрәф» матбагасында нәшер ителә) шагыйрьгә зур байлык китерми. Беренчедән, Тукай, наширләр белән эш иткәндә, алар куйган шартларга каршы килеп тормаган. Үз мәнфәгатьләрен кайгырта алса, Казанда яшәү дәверендә төрле нәшрият һәм басмаханәләрдә (бертуган Шәрәфләр, И.Н. Харитонов басмаханәләре, «Сабах», «Үрнәк», «Милләт», «Мәгариф», «Өмет») меңләгән тиражлар белән 32 китабын бастырган Г. Тукай

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 200.

[2] Бу акчалар Тукайга мәдрәсәдә яшәгәндә, соңрак Г. Кариев белән бергә «Казан» кунакханәсенә яшәргә күчкәч тә, тормыш итәргә җиткән (Г. Кариев билгеләвенчә, кунакханә номеры өчен алар аена 15 сум түләп торганнар).

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 199.

акчага кытлык кичермәс иде. Икенчедән, шагыйрьнең матди якка мондый илтифатсызлыгы[1] аның иҗат дөньясына бирелүе, тормыш ваклыкларына битарафлыгы белән дә бәйле булса кирәк. Җ. Вәлиди бу мәсьәләдә үзгәрәк караш та белдерә: «Тукай Казанга килгәч, гомумән, тормышны бер тәртипкә – низамга салмады. Эшен тәсадефкә, вак-төяк тәэсирләргә ияреп эшләде»[2]. Казанга төрле ниятләр белән (әйтик, югары уку йортларына укырга керү) килгән замандашларыннан аермалы буларак, Тукай, күрәсең, андый максатлар куймаган. Җ. Вәлиди бу турыда Тукай, «шәкердлектән котылгач та, яңадан сызганып шәкерд булырга, кешедән укырга, үз-үзендән укырга, җитди сурәтлә гыйлем вә әдәбият тәхсил юлына керергә тиеш иде», – дип яза[3]. «Ләкин, – дип дәвам итә ул үз фикерен, – Казан аңа үзенең бер ягы белән гаять начар тәэсир итде. Ул, үзе дә яратмадыгы бер такым (төркем) эшсезләр, көчсезләргә катнашып, гомерне юк-бар белән уздыра башлады»[4].

Шулай итеп, Казанда шагыйрьнең матди халәте әлләни алга китми (1907 елның кышында ул Габдрахман Дәүләтшинның «Китап» нәшриятына экспедитор булып эшкә урнаша һәм, чыгымнарын киметү өчен, берара, «Болгар»дан күчеп, нәшриятның склад

---

[1] Шәһеретдин Шәрәф искә алуынча, аның абыйсы – Борһан Шәрәф – Тукайны түбәндәгечә бәяли: «Һәрнәрсәгә өстән карап мөхакәмә итәргә ярата, акчага, байлыкка, хәятка бер дә исе китми, һәммәсенең өстеннән карый ала; аның берлә утырышканымда Җәмалетдин Әфгани тәрҗемәи хәлен укыганымда һәм Риза Казый берла утырышуымда хис иткән бер хәлне хис иттем». Тукай белән «Казан мөхбире» газетасы редакциясендә очрашутанышуларын искә алып, Ш. Шәрәф шагыйрьнең үзе башкарган олы хезмәте өчен лаеклы түләү алмавы турындагы сорауга җавабын китерә: «Тамак туярлык, бер дәрәҗә мәгыйшәт итәрлек булгач, акчаның нигә кирәге бар, миңа шул акча (25 сум. – *М.И.*) җитә иде, газетлар яхшы барса, һаман шунда хезмәт итүне уйлап тора идем». Кара: *Шәрәф Ш.* Габдулла Тукай хакында бәгъзе хатирәләрем // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 288.

[2] *Вәлиди Җ.* Габдулла Мөхәммәдгариф углы Тукаев // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 6 т.: Г. Тукай төзегән җыентыклар, архив материаллары, документлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 241.

[3] *Вәлиди Җ.* Күрс. хезм. Б. 240.

[4] Шунда ук. Б. 240.

бүлмәсендә дә яшәп ала[1]). Тормышының көнкүреш ягы да җайланмый: Казанда үткәргән биш елдан артык вакытын Тукай төрле кунакханәләрдә яши. Шагыйрьнең дуслары һәм замандашлары аның көнкүрештә талымсыз булуын искәртәләр. Вафа Бәхтияров истәлекләренә караганда, 1908 елның апрель тирәләрендә, Тукайның матди ягын кайгыртып, дуслары аны бер фатирга күчерәләр («Болгар» номерына айлык түләү 8 сум булса, Кабанның уң як ярындагы Дурандин йортындагы фатир өчен аның хуҗасы 5 сум сораган). Күченеп 2–3 көн дә үтмәстән, Тукай, бу йорттан ерак түгел җәйге фатирда яшәгән Вафа Бәхтияров белән Фатих Әмирхан янына килеп, шунда берничә көн торып кайта (Вафа Бәхтияров истәлегендә әйтелгәнчә, Тукай белән Әмирхан көннәрен туктаусыз кәрт сугып үткәрәләр). Кире әйләнеп кайтканнан соң, Тукай үз бүлмәсенә керә алмый: фатир хуҗасы аның барлы-юклы малын (алар арасында шагыйрь кадерләп саклаган Пушкин һәм Лермонтов җыентыклары да була) урлап юкка чыга, ләкин Тукай бу хәлгә борчылмый: кабат үз иптәшләренә кайтып, аларның җәйге фатирларында «агач кроватьта коры такталар өстендә» берничә ай яшәп ала[2].

Шагыйрьнең матди якка илтифатсызлыгын күрсәтә торган тагын бер фактны атап үтик. 1908 елның көзендә Тукай үзенең атаклы «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» поэмасын иҗат итә. Әсәр 14 октябрьдә «Купеческое собрание» бинасында үткән әдәби кичәдә укылганнан соң (кичәдә катнашучылар аның бик зур уңышка ия булуын искәртәләр[3]), «Яшен» журналының мөхәррире Галиәсгар Камал поэманы «Яшен»дә бастырырга уйласа да, күпче-

---

[1] Нәшрият 1908 елның көзенә кадәр генә эшләп кала. Г. Дәүләтшинга бер хатында Г. Тукай җәйге пальто алырга дип 25 сум акча сорый, моның өчен бер китап язып бирергә вәгъдә итә (шагыйрьнең академик басмасының 5 томын төзүче галимнәр фикеренчә, сүз «Алтын әтәч» – А.С. Пушкинның «Сказка о золотом петушке» әсәренең ирекле тәрҗемәсе турында бара, әсәр «Мәктәп мөкяфәте»ннән сериясенең икенче китабында басылып чыга (1908). Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 201).

[2] *Бәхтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 385–386.

[3] Бу кичәдә катнашкан Г. Шәрәф: «Кичә ул вакытларда өмет ителмәгән яхшы сбор (хасыйлат) бирде һәм кичәдән халык гаять мәмнүн булып таралды», – дип искә ала. Кара*: Шәрәф Г. Тука*й турында истә калганнар // Тукай – ядкярләрдә. 1 т.: 273 б.

лек бу поэманы аерым китап итеп чыгарырга кирәк дип таба. «Шул вакыт Тукай янына Г. Шәрәф керә, ул аңарга аны укып та чыга һәм аңарга сатып га куя, мин авыз күтәреп калам. Шәрәф аны бик кызу тотып бастырып та чыгара һәм китап тиз арада сатылып та бетә», – дип яза Тукай турындагы истәлегендә Г. Камал[1].

1890 еллар башында ике елга якын вакытын Казанның Яңа Татар бистәсендә һөнәрче Мөхәммәтвәли һәм аның җәмәгате Газизә гаиләсендә уздырган Габдулла (балачагының бу дәверен искә төшергәндә, шагыйрь аны бәхетле һәм гамьсез вакыт дип телгә ала), билгеле, аны яратып тәрбияләгән үги әнисен онытмаган. 1908 елның 27 мартында Уральскидагы апасы Газизәгә җибәргән хатында ул Казандагы үги әнисе Газизә белән очрашуы турында бик җылы итеп яза: «Без әни белән кара-каршы утырып чәй эчә идек. Шул заманда әни мине: “Угылым, саклан, тәүфикъле бул, Казан бик бозык, сиңа мин әйтмичә кем әйтер”, – дип үгетли иде»[2]. Бу үгет-нәсыйхәтләр юкка гына әйтелмәгән. Апасы Газизәгә язылган бер хатында Тукай Казанда дус-ишләре күп булу белән мактана: «Мин Казаннан, әүвәл язганча, бик разый. Тагын әйтәм, дус-иш күп. Күңелле, укыган кызлар берлә дә танышырга туры килде. Гәзитәләр күп. Китаплар һәр көн яңадан-яңа чыгып тора. Укыймыз, үземез дә язамыз»[3]. Билгеле, Тукайның Казандагы дуслары арасында төрле кешеләр булган. Иң якыннары – әлбәттә, зыялылар. Һичшиксез, Тукайны Казанга китергән төп сәбәп тә яңа мохиткә, даирәгә омтылыш булган. Ш. Шәрәф белән бер әңгәмәсендә ул моны үзе дә ассызыклый: «Казанда “кеше” бик күп, мин Уральскида үземә иптәш, утырдаш булырлык кешеләр таба алмый башлаган идем. Монда һәртөрле мәсләктә кеше бик күп, кайсы мәсләк кешеләре берлә көрешсәм дә, үземнән артык әллә ничә кеше таптым; шунлыктан тәрәккый итүем, гыйлем арттыруым өчен, мотлака (әлбәттә), Казанда калырга кирәк дип карар бирдем»[4].

---

[1] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлек // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 299.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 200.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 199.

[4] *Шәрәф Ш.* Күрс. хезм. Б. 288–289.

«Монда күңелле. Дус-иш, зыялылар күп...»

1907 елның азагында дусты Г. Кариевка язган хатында Тукайның үз даирәсен ике төркемгә (дус-ишләргә һәм зыялыларга) бүлүе күзгә чагыла. Күрәсең, иҗади һәм фикри үсешкә омтылган шагыйрь Казан зыялылары белән танышуны үзенә бер максат итеп куйган.

Ш. Шәрәф истәлекләрендә Тукайны кызыксындырган әдәбият турында мәгълүмат бар. Ш. Шәрәф шагыйрьнең Шәрык әдәбияты белән кызыксынуын ассызыклый[1], ләкин шул ук вакытта әлеге мавыгуның тиз үтүе турында яза[2]. Ш. Шәрәф истәлегендәге кайбер юлларга да игътибар итмичә булмый: «Тукай, үзенең табган (табигате белән) шагыйрь булып яратылуына, үзендә шагыйрьлек таланты фәүкылгадә (гадәттән тыш) куәтле булуына бик нык иманлы иде. Бервакыт 1909 ел "Вакыт" газетасының бер нумирасында Сәгъди имзасы берлә Тукайның шигырьләре вә шагыйрьлеге хакында озын бер фельетон язылган иде. Миңа очрашканда, шул газет яңа гына килгән, Тукай да яңа гына укыган иде. Мин: "Бу фельетонны укыгач, берәр вершок үсеп киткәнсең", – диюемә каршы Тукай, бер дә исәпләп тә тормаенча гына: "Балыкка "син йөзәргә оста" дисәләр, күтәрелеп китәр идеме?" – диде… Соңра шул сүзләрне гыйлавә итте (өстәде): "Мин шагыйрьлекне күп иҗтиһад итеп (тырышып), күп вакытлар сарыф итеп тәхсил иткәнем (хасыйл иткәнем) юк. Бу шагыйрьлек – миңа Алла тарафыннан бирелгән бер куәт. Шунлыктан аның берлә мактанырга хакым юк", – диде»[3].

---

[1] *Шәрәф Ш.* Күрс. хезм. Б. 289. Тукай укыган әсәрләр арасында Ш. Шәрәф 1884 елда Истанбулда дөнья күргән «Госманлы әдәбияты нәмунәләре» исемле җыентыкны, төрек әдибе Габделхак Хәмид әсәрләрен атый. В. Бәхтияров истәлекләрендә Тукай кызыксынган әдәбият исемлеге киңрәк: рус әдипләре (Пушкин, Лермонтов, Майков, Кольцов, Позняков, Андреев, Куприн), төрек язучылары (Ә. Хәмид, Зыя паша, Т. Фикрәт, Н. Кәмал), азәрбайҗан язучысы Ф. Ахундов, К. Насыйри («Фавакиһел-җөләсә фил-әдәбият»), чит ил вакытлы матбугаты (төрек яшьләре тырышлыгы белән Парижда һәм Каһирәдә нәшер ителгән «Җөмһүрият» һәм «Төрк» газеталары, «Төрк йорды» газетасы, сатирик эчтәлекле «Мулла Насретдин» һәм «Кара күз» журналлары). Кара: *Бәхтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 379.

[2] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 289–290.

[3] Шунда ук. Б. 290.

Шагыйрь турындагы күпсанлы истәлекләрдә ул тыйнак, оялчан кеше итеп күрсәтелә. Ш. Шәрәф истәлекләреннән алынган өзектә Г. Тукай иҗатта үз дәрәҗәсен бик яхшы аңлаган шәхес буларак гәүдәләндерелә. Моны исбатлаган тагын бер мисалны китерергә мөмкин. Мәгълүм булганча, Г. Тукайның «Әл-ислах» газетасы өчен беренче язылган язмасы «Тәнкыйть – кирәкле шәйдер» мәкаләсе була[1]. Ф. Әмирханның истәлекләренә караганда, ул мәкаләне «бер-ике җөмләне төшереп калдыру шарты белән генә дәрҗ итәргә муафыйк» тапкан, ләкин «Әл-ислах» та хезмәт итүчеләр бу нияткә мөнәсәбәтле “Тукаев моңар рази булмас”, – диешәләр»[2]. Һәм наширләр Тукай фикерен һәрвакыт игътибарга алганнар да.

1905–1907 елгы инкыйлаб дулкыннарына карамастан, Уральскидагы иҗтимагый тормыш Казанныкы белән чагыштырырлык булмаган билгеле. Шагыйрьнең иҗтимагый-сәяси карашларын өйрәнгән Р.И. Нәфыйков Тукайның Уральскида яшәгәндә социал-демократик идеяләр белән кызыксынуы турында яза[3], ләкин, Уральскида иҗат иткән «Бер татар шагыйренең сүзләре» (1907) шигыренә игътибар итсәк, шагыйрьнең социал-революционерларга хәерхаһлы булуы турында да нәтиҗә ясарга мөмкин:

Курыкмаслыкта күңлем мисле «эс-әр» минем,
Күңлем дузәх (җәһәннәм), авызымнан ут чәчрәр минем.
Дошман бозмый фикрем, уем җәмгыятен,
Аңар каршы керпекләрем гаскәр минем[4].

Тукайның эсерлар идеяләре белән кызыксынуын татар эсерларының лидеры Гаяз Исхакыйга багышлап язылган «Кем ул?» шигыре дә раслый. Шунысын дә әйтергә кирәк: Уральскида яшәгәндә,

---

[1] Газетаның өченче номерында дөнья күрә (1907 ел, 17 октябрь).

[2] *Әмирхан Ф.* Тукай турында искә төшкәннәр // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 226.

[3] Р. Нәфыйков язуынча, Уральскида Г. Тукай эшләгән типографиядә социал-демократларның ячейкасы эшләгән һәм, шул елларда типографиядә эшләүче А.К. Гладышев сүзләренә караганда, Тукай бу ячейка җыелышларында катнашкан. Кара: *Нафигов Р.И.* Тукай и его окружение. Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. С. 46.

[4] *Тукай Г.* Бер татар шагыйренең сүзләре // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 1 т.: шигъри әсәрләр (1904–1908). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 189. Шигырьнең 1909 елгы басмасында бу строфа цензура тарафыннан төшереп калдырыла.

Тукай, академик С. Бахның «Царь-Голод» исемле икътисади очеркын татарчага тәрҗемә итеп, 1906 елда аны өлешләп «Әл-гаср әл-җәдит» журналында бастырган. Башта шагыйрь үз тәрҗемәсен Казанда чыккан «Таң йолдызы» газетасына җибәргән булган (ниндидер сәбәпләр аркасында, бу язма газетада басылмый калган). Тукай белән беренче тапкыр очрашуларын искә төшереп, С. Рәмиев шагыйрьнең Казанга килүенең бер сәбәбе – нәкъ менә үзе һәм Гаяз Исхакый белән танышу теләге иде дип яза[1]. Бу фактларга карамастан, Тукайның Казанга килгән вакыттагы сәяси мәсләген төгәл билгеләве кыен, чөнки әлеге вакытта Казан мөселманнары арасында сәяси төркемнәр оеша гына башлый әле[2]. «Таңчы»лардан тыш, «Урал» газетасы тирәсендә җыелган «уралчы»лар төркемен (лидерлары – Хөсәен Ямашев һәм Гомәр Терегулов) аерып була. Тарихчы Д. Госманова билгеләвенчә, бу төркемнәрнең җәмгыятькә йогынтысы чикле була, эшчәнлекләре тиз арада туктатыла[3].

1905–1906 елларда Бөтенроссия мөселманнар корылтае карары нигезендә «Иттифак әл-мөслимин» фиркасе оештырыла (юлбашчылары: Ә. Әхтәмов, Й. Акчура, С. Алкин, И. Гаспринский, Р. Ибраһимов, Һ. Максуди). Либераль юнәлеш тоткан бу фирка Казанда «Казан мөхбире» һәм «Әхбар» газеталары чыгара башлый. Г. Шәрәф истәлекләрендә Тукайны «Әхбар»га эшкә чакырулары турында мәгълүмат бар, ләкин шагыйрь «Китап»та экспедитор хезмәтен сайлый[4]. Тукайның бу тәкъдимнән баш тартуын Г. Шәрәф болай аңлата: Тукайга газетаның һәр санына редакция кирәк дип тапкан 2–3 йөз юлны русчадан тәрҗемә итү шарт итеп куелган булган, ләкин шагыйрь: «Ни бирсәләр, аны тәрҗемә итәргә үземдә икътидар (көч) хис итми идем», – дип, ризалашмаган[5].

---

[1] *Рәмиев С.* Икенче апрель көне // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 261.

[2] *Усманова Д.* Контакты татар с общероссийскими политическими партиями и образование первых мусульманских (татарских) политических организаций // История татар с древнейших времен: в 7 томах. Т. 7. Татары и Татарстан в XX – нач. XXI в. Казань, 2013. С. 76.

[3] Шунда ук. Б. 76.

[4] Газетаның бай татар эшмәкәрләре (Сөләйман Аитов, Садыйк Галикәев, Садыйк Мусин) акчасына чыгарылуын күздә тотсак, Тукайның мондагы хезмәт хакы экспедиторлык өчен алган 25 сумнан артык булуы турында фараз кылып буладыр.

[5] *Шәрәф Г.* Күрс. хезм. Б. 270.

Тукайның сәяси мәсләге турында фикер йөртүнең фаразлау рәвешендә генә мөмкин булуына карамастан, шагыйрьнең җәдитчелек тарафдары булуы шик тудырмый. Моны Г. Тукайның мәдрәсә шәкертләренең «Ислах» хәрәкәте юлбашчылары – Фатих Әмирхан һәм Вафа Бәхтияров белән якынаюы да дәлилли. Дусты Сәгыйть Рәмиевкә 1911 елның 4 мартында язган хатында: «Мин бит синең шикелле саф, коеп куйган поэт кына түгел, мин дипломат, политик, общественный деятель дә бит»[1], – дип искәрткән шагыйрь, билгеле, «сәясәтче» сүзен киң мәгънәдә аңлаган: аның шигырьләрендә дә, публицистик әсәрләрендә дә татарлар һәм, гомумән, Россия тормышындагы әһәмиятле иҗтимагый-сәяси вакыйгалар зур урын алып тора. Казанда яшәгәндә Тукайның «Әл-ислах», «Яшен», «Ялт-йолт», «Йолдыз», «Аң» кебек газета-журналларда төрле сәяси һәм иҗтимагый вакыйгаларга мөнәсәбәтле күпсанлы язмалары дөнья күрә. Аның Казандагы якын дуслары – демократик карашлы татар зыялылары: Ф. Әмирхан, Галиәсгар Камал («Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә белем алган күренекле драматург, мөхәррир), Сәгыйть Рәмиев (Оренбургтагы «Хөсәения» мәдрәсәсендә белем алган, шәкертләр хәрәкәтендә актив катнашкан шагыйрь); Әхмәтгәрәй Хәсәни («Мөхәммәдия»не тәмамлап, милләткә хезмәт юлын сайлаган шәхес: 1907 елда ул Казанда «Гасыр» басмаханәсе ача, 1912 елда «Аң» журналын нәшер итә башлый); С. Рахманколый (XX йөз башында тәрҗемәче буларак дан казанган бу шәхес А. Пушкин («Дубровский», «Борис Годунов», «Цыганы»), И. Тургенев («Дым», «Отцы и дети») әсәрләрен тәрҗемә итү белән генә түгел, сүзлекләр төзү өлкәсендә дә таныла: 1911 елда Г. Кәрам белән бергә «Русча-татарча тулы сүзлек», тагын бер елдан исә 3000 нән артык сүз теркәлгән «Учебник-самоучитель разговорного языка для русских» бастырып чыгара). Болар – Тукайның якын даирәсен тәшкил иткән татар зыялыларының кайберләре генә. Аларның барысын да милли тәрәккыять, татар мәдәниятенең үсеше, аның рус һәм Европа мәдәниятләре белән багланышлары идеяләре берләштерә.

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 221. Хат «Буби» мәдрәсәсендә тентү һәм шуның нәтиҗәсендә мөдәррис Габдулла Буби белән мәдрәсә мөгаллимнәрен кулга алу вакыйгасына мөнәсәбәтле язылган.

«Монда бай байбәтчәләр дә гомумән диярлек русча укыган вә һәр җәһәттән аз-күп мәгълүматлылар»

Казанда Тукайны чолгап алган тагын бер даирәне дә искәртми мөмкин түгел – бу хакта Тукай үзенең хатларында да еш кына искә ала. Гомумән, хатлар шагыйрьнең күңел халәте ни рәвешле үзгәрүен күзалларга мөмкинлек бирә. Баштарак ул дустуганнарына Казандагы мохиттән канәгать булуы турында яза[1], ләкин күп тә үтми, шагыйрьнең үз мохитенә мөнәсәбәте үзгәрә башлый. 1908 елның 23 июнендә Серноводск шәһәренә Фатих Әмирханга язган хатында ул болай ди: «…Торам-торам да: "Ярабби! Ятимлекләр, фәкыйрьлекләр, ачлыклар, авылдан авылга сатылып йөрүләр, рәхимсез татар байларында хезмәт итүләр, татар мәдрәсәсендә черүләр арасында да саклап килдекем истигъдад очкыны шушы исереклекләр, исерек иптәшләр арасында бер дә кабынмаслык булып сүнәрмени инде?" – дим»[2]. Моңа якын хис-кичерешләр шагыйрьнең 1911 елның 15 ноябрендә Сәгыйть Сүнчәләйгә язган хатында да чагыла: «Сине мин һәр тугърыда садәдил кеше таптым. Мин үзем дә, Казанга килмәс борын: "Гаяз Исхаков ашый-эчәме икән?" – дигән кызык бер шөбһәле фикердә идем. Ләкин Казанга килгәч, бөтен милләтчеләрне күреп, хәлләрен аңладым. Мәгаттәәссеф, алар минем колагыма: "Синең шигырьләр халыкка үтә, фәлән хакка гына саткансың икән, без фәләнне биргән булыр идек", – кеби ачкүзле сүзләре илә мине мыскыллый башладылар. "Киләчәкне тәэмин итәргә кирәк-фәлән", – дип лыгырдадылар. Миңа, һәрвакыт милләт вә миллият фикере белән рухланып, илһамланып торган шагыйрьгә, табигый, ул сүзләр тәхкыйрь иде. Мин нишлим аларның киләчәкләре белән? Минем һәр минутым бөтен дөнья бәһасенә тора. Миңа хәзерге вакыт кадерле. Хәзерем шулай мәгънәле булганда, миңа киләчәкне-миләчәкне уйлау хәрәм

---

[1] 1907 елның 30 декабрендә Уральскидагы апасы Газизә Госмановага шагыйрь мондый хат юллый: «Кәефем вә тормышым яхшы. Дуст-ишләр күп. Казанда тору күңелле, Уральски бик сирәк искә төшә» (*Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 197). Шул ук көнне дусты Г. Кариевка: «Әлхәмделиллаһ. Монда күңелле. Дуст-иш, зыялылар күп, сөйләшәбез, көлешәбез, укыйбыз, тәгаттый әләфкярдә булынабыз (фикер алышабыз)», – дип яза (шунда ук. Б. 198).

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 202.

иде...»[1]. Биредә үзе өчен төп кыйммәтнең милләт булуын ассызыклаган Тукай, милләтчеләрне монафикълыкта һәм бары тик үз мәнфәгатьләрен кайгыртуда гаепли[2].

Тукайның 1909 елның 13 мартында Уральскидагы иптәше Гайнетдин Туприевка язган тагын бер хатына мөрәҗәгать итик: «…Казан күңелле. Мөхәррирләрдән, укучы яшьләрдән гыйбарәт дусларым күп.

Монда бай байбәтчәләр дә гомумән диярлек русча укыган вә һәр җәһәттән аз-күп мәгълүматлылар. Шул сәбәпле аларга да катышам. Бәгъзан Казанның иң бай вә иң могтәбәр гаиләләре эченә дә кереп утырырга тугъры килгәли»[3].

Хатта телгә алынган байбәтчәләр Тукайның Казан даирәсенең тагын бер төркемен тәшкил иткән. Г. Шәрәф истәлекләреннән күренгәнчә, баштарак Тукай татар яшьләре арасында үзен уңайсыз хис итә, алар аңа укымышлы, рус классиклары әсәрләреннән генә түгел, хәтта тәнкыйтьчеләрнең (Белинский, Писарев) хезмәтләреннән дә хәбәрдар булып тоелалар. Әмма, озак та үтми, шагыйрьгә бу «укымышлылык»ның чын йөзе ачыла: «Алар минем алда учительдән алып кайткан шул көндәге сабакларын сөйләшеп йөргәннәр икән… Алар “аттестатчылар”, берничәсе шул ук “аттестатчылар”ның мәҗлесендә йөреп, “аграрный вопрос”, “эффектный” дип, урынлы-урынсыз модный сүзләр кыстырып сөйләүче ябалаклар булып чыктылар»[4].

«Ни өчен соң Тукай нәкъ менә шушы “чиле-пешле” кешеләр арасына эләккән һәм, үзләрен танып алгач, ник алар белән арасын өзмәгән?», – дип уйлана И. Нуруллин һәм түбәндәге фаразын җиткерә: «Бу егетләр Габдуллага башта Казанның алдынгы яшьләре булып күренгән. Күп беләләр, тәкәллефлелек белән “авырмыйлар”,

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 226.

[2] Моңа нисбәттән, Г. Тукайның «Милләтчеләр» шигыреннән бер өзек китерергә була:

Милләтчеләр сине фәкать алдый гына,
Дигән булып: «Җанланасың син тиз менә».
Алданма син! Калган акчаң өчен алар
Укыйлар ич баш очыңда ясин генә!

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 204.

[4] *Шәрәф Г.* Күрс. хезм. Б. 269.

күңелләрендәге – телләрендә. Уен-көлке. Тормышка җиңел караш. Габдулланың да күңелендә бәйрәм настроениесе. Үзләрен эре тота торган могтәбәр затларның мәҗлесләрен җаны-тәне белән сөйми торган Тукайга бу компания гаять кулай»[1].

Казанга 21 яшендә килеп төшкән Тукай баштарак, күрәсең, күп әйберне идеаллаштырып кабул иткән. Ләкин югарыда китерелгән хатлар һәм замандашларының истәлекләре шагыйрьнең тиз арада хакыйкатькә төшенүен ачыклыйлар.

1914 елда дөнья күргән «Габдулла Тукаев мәҗмугаи асәре» исемле җыентыкка язган кереш сүзендә Җамал Вәлиди Тукай үлеменнән соң беренче елларда әдәби һәм иҗтимагый даирәдә киң таралган фикер турында болай ди: имеш, шагыйрьнең фаҗигасында аны чолгап алган мохит һәм бөек даһины саклап кала алмаган милләт гаепле. Бу фикер тарафдарларына Җ. Вәлиди мондый җавап кайтара: «Ләкин, безнеңчә, бу ике фирканең икесенә дә зур гаеп инсад итеп булмый. Беренчеләр Тукаевны батырмадылар, Тукаев үзе анлар арасына кереп батты, Тукаевның күзен бумадылар, кая гына зынҗыр салмадылар. Ул күреп, аңлап эшләде.

Тукаевка үзләренчә ярдәм кул сузгалаучылар да булмады түгел. Ләкин Тукаев бундый кулларны кабул итәрлек бер табигатьтә, мәсләктә түгел иде. Ул һәр һиммәтнең астында бер миннәт күрә вә аның табигате тузан кадәр бер миннәтне күтәрә алмый иде. Шуның өчен ул кайдсыз, интизамсыз, түбән вә ярлы булган шул мөстәкыйль (вә разгульный) тормышыны берәүнең һимаясендә, тәрбиясендә рәхәтдә, иркенлекдә яшәү илә алышдырырга разый булачак түгел иде»[2].

Җ. Вәлидинең фикере шагыйрь замандашларының күпсанлы истәлек язмаларында да раслана: алар Тукайның Казанда яшәгән алты елга якын гомерендә татар зыялылары арасында үз кеше булып китә алмавын ассызыклыйлар. Мәсәлән, И. Рәмиев Тукайның байлар мәҗлесләренә чакыруларны кире кагуы турында яза: «Аның байлар, муллалар, ягъни “өлкәннәр” мәҗлесенә йөрмәве гомумән билгеле. Аларның аш-су мәҗлесенә түгел, рәсми чакырылган утырышларына да катнашмый иде. Бәлкем, чакырмаган-

[1] *Нуруллин И.* Габдулла Тукай. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. Б. 144.
[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Б. 240–241.

нардыр дигән сорау килүе мөмкин. Чакырмыйлар түгел, чакыралар иде…»[1]. Тукай холкындагы бу сыйфатны шагыйрьне якыннан белгән журналист, җәмәгать эшлеклесе Ф. Туктаров та искәртә: «Казанның зыялы фамилияләрендә вә могтәбәр милләтпәрвәр байлар мәҗлесендә бер мәртәбә дә булмады дисәк, хата булмас»[2].

Г. Тукай турында истәлекләрендә Г. Камал шагыйрьнең 1909 елда фабрикант Хәсән Акчурин чакыруы белән Гурьевкага (Сембер губернасы) сәяхәт кылуын телгә ала. Г. Камал Тукайның бу сәяхәттән канәгать калмавы турында яза: «Сыйлавын шартлаганчы сыйладылар, шулай да үземнең кроватымны сагынып кайттым әле, безгә кул кешеләр түгелләр алар, әллә ничә горничный нәнке шикелле ашаталар, нәнке шикелле эчертәләр, үзең теләгәнчә йокларга ирек тә юк. Сыйлары да коньяк та шампанский, безнең шикелле кара корсакка кул нәрсәләрмени алар»[3]. И. Нуруллин Тукай сүзләрен болай шәрехли: «Бу сәфәр либераль буржуазиянең иң мактаулы вәкилләрендә милләт интересының ташып торганлыгын, демократлар белән либераллар арасындагы каршылыкны ачыграк күрергә ярдәм иткән дигән фикергә китерә»[4]. Шул ук вакытта 1913 елда (Тукай үлеменнән соң) Акчуриннарга сәяхәт кылган Ф. Әмирхан танылган татар фабриканты турында башка фикер әйтә: Хәсән Акчуринны ул укымышлы, гарәп теле һәм ислам дине тарихы буенча тирән белемле шәхес итеп бәяли[5].

Тукайның Казандагы атаклы байлар даирәсеннән читләшүен иҗтимагый сәбәпләр белән генә аңлату бу мәсьәләне тулысынча ачыклап бетерми, әлбәттә. Шагыйрьнең Әхмәтгәрәй Хәсәни (Казанның абруйлы сәүдәгәрләрнең берсе Сибгатулла Хәсәнинең улы) белән дуслашып китүенә социаль тигезсезлек комачауламаган бит?!

В. Бәхтияров Тукайның туры сүзле булуын, һәртөрле икейөзлелекне өнәмәвен искәртә. Шуңа бәйле шагыйрь башка кешеләр

[1] *Рәми И.* Тукайны мин шулай хәтерлим // Совет мәктәбе. 1966. № 4. Б. 39.

[2] *Усал.* Габдулла Тукаевның Казанда үткәргән еллары // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 242.

[3] *Камал* Г. Күрс. хезм. Б. 300. (Тукайның әлеге сәяхәте турында өченче китапта укырга мөмкин).

[4] *Нуруллин И.* Күрс. хезм. Б. 200–201.

[5] Кара: *Әмирхан Ф.* Милли китапханә һәм музаханә // *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 3 т.: публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. Б. 237–241.

белән авыр якынайган, ят кешеләргә, үзенә ошамаганнарга якты чырай күрсәтмәгән[1]. Шул ук истәлегендә В. Бәхтияров: «Тукайда үз-үзен сөю үзенең татар арасында зур урын тотуын аңлый, язган шигырьләренә зур бәһа бирә иде. “Мин-минлеге” зур һәм көчле икәне кайбер шигырьләреннән, Пушкин, Лермонтовлар рәтенә үзен куюыннан ук билгеле. Замандашлары шагыйрь Сәгыйть, шагыйрь Дәрдемәнд һәм Мәҗит Гафурилардан үзен бик өстен икәнен тыштан белдермәсә дә, эчтән үзенең өстенлеген аңлата иде», – дип яза[2].

Замандашлары истәлекләре, шагыйрьнең шәхси хатлары аны каршылыклы шәхес итеп күз алдына китереп бастыра. Бер яктан, Казанга килгәч, ул рухына якын зыялылар арасында үзенә дуслар таба (Ф. Әмирхан, Г. Камал, В. Бәхтияров, С. Рәмиев), икенче яктан, төрле бушбугазлар белән дә аралашып китә. С. Сүнчәләйгә 1911 елның 1 гыйнварында юлланган хатында Тукай болай дип яза: «Казанның “Болгар” атлы номерында торам. 33 нче номер. Көндез Галиәсгар Камал, Галимҗан Ибраһимов вә бәгъзан Фатих Әмирхан вә башка да интеллигентлар белән катышам. Кич белән, күрше мәйханәгә кереп, тиречеләр, итчеләр, извозчиклар, жуликлар белән катышам»[3].

Шагыйрьнең кайбер замандашлары аның табигатендә оялчанлык, тыйнаклык белән бергә нииндидер тәкәбберлек булуы турында да язалар. Әлеге каршылыкның сәбәпләре төрле: шагыйрьнең катлаулы балачагы, шәхси тормышының җайланмавы, кыюсызлыгы һ. б. Бәлки, Тукайның холык-табигатенә хас булган бу сыйфатлар аңа югары катлау арасында үзен иркен тотарга комачаулагандыр. Шул ук вакытта Тукайны иҗтимагый-милли тормыштан читләшкән дип тә әйтеп булмый: вакытлы матбугатта зур эшчәнлек күрсәтүдән тыш, ул Казанның әдәби-мәдәни тормышында да актив катнаша. Мәсәлән, алда әйтелгәнчә, 1908 елның 14 октябрендә Купеческое собрание бинасында уздырылган кичәдә ул үзенең атаклы «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» поэмасын халыкка укый. 1910 елның 15 апрелендә «Шәрык клубы»нда «Халык әдәбияты» лекциясе белән чыгыш ясый.

Тукай театр тамашаларын да яраткан. Татар драматургларының әсәрләре белән беррәттән рус классиклары иҗаты буенча куелган

---

[1] *Бәхтияров В.* Күрс. хезм. Б. 383–384.

[2] Шунда ук. Б. 384.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 215.

спектакльләрне дә (А. Островский, А. Чехов, Н. Гоголь) әйбәт кабул иткән. Шунысы да мәгълүм: Тукай «Сәйяр» труппасында башта – актер, соңрак труппаның җитәкчесе булып торган Габдулла Кариев белән дә дус була. 1911 елда «Сәйяр» труппасы «Шәрык клубы» штатына кертелә, коллектив кышкы сезонда да даими хезмәт хакы алып эшләү мөмкинлеген ала, ә иң мөһиме – труппаның үз бинасы була. Тукай «Сәйяр» артистлары уенын бик яратып тамаша кыла.

Уральскида яшәгәндә үк, Тукай театр сәнгатенә игътибарлы була. Моны раслаган бер факт – аның «Фикер» газетасында дөнья күргән «Театрның файдасын халыкка ничек төшендерәмез һәм хәзрәтләрдән ничек дөрестләтәмез»[1] дип аталган сатирик мәкаләсе. Казанда иҗат иткән «Театр» шигырендә[2] дә Г. Тукай театрның милли хәятта уйнаган ролен мәгърифәтчелек идеаллары яктылыгында ачыклый:

Халыкка дәрсе гыйбрәттер театр,
Күңелдә йоклаган дәртне уятыр.

Театр яктылыкка, нурга илтә,
Кире юлга җибәрми, уңга илтә. (...)

Вә ул дарел-голүм, дарел-әдәптер,
Холыкларны төзәтмәккә сәбәптер.

Тукайның 1909 елда Панаев бакчасында (казанлылар яратып ял итә торган бу паркта театр кичәләре еш үткәрелә торган булган[3]) уйналган театр тамашасына багышланган рецензиясе дә бар[4].

---

[1] «Фикер» газетасының 1906 елгы 17 нче санында басылган сатирик мәкаләсендә Тукай, татар руханиларының комсызлыгы турында фикер йөртеп, аларның акча хакына үзләре хәрәм дип санаган театрга мөнәсәбәтләрен дә үзгәртергә әзер торуыннан көлеп яза.

[2] «Әл-ислах» газетасының 1907 елгы 26 ноябрь санында басылып чыга.

[3] Г. Тукай Панаев бакчасында ял итәргә яраткан. Бу турыда ул Серноводскига Ф. Әмирханга язган хатында да әйтә: «Монда хосусый минем хәл искечә. Көндез “Ислах” идарәсенә барып утырам. Кич “Швейцария”, “Аркадия”, “Панаевский”ләргә барам». Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 202.

[4] Тукайның «Йолдыз» газетасында (1909 ел, 21 июнь) басылган «Татарча театр» рецензиясе Гариф Богдановның «Хуҗа һәм приказчик» пьесасын сәхнәләштерүгә багышлана. Биредә Г. Тукай татар артистлары Габдулла Кариев, Нури Сакаев, Вәлиулла Мортазин, Сәхибҗамал Гыйззәтуллина-Волжская уенын бәяли.

Публицист һәм сатира остасы Тукайның аерым җәмгать эшлеклеләреннән көлеп язган мәкаләләре шактый. Аның сатира уты астына Ишми ишан, «Бәян әл-хак» газетасының нашире Әхмәтҗан Сәйдәшевләр генә эләкмәгән, кайчакта үз даирәсендәге якын танышлары да һөҗүм объектына әйләнгән. Мәсәлән, шагыйрьнең «Бәян әл-хак»ка эшкә кергән дусты Сәгыйть Рәмиевне тәнкыйтьләп язган сатирик әсәрләре бар. XX йөз татар вакытлы матбугатында әдипләрнең бер-берсенә карата төрткеле язмалар бастыруы табигый хәл. Әйтик, Оренбургта нәшер ителгән сатирик юнәлешле «Чүкеч» журналында Зариф Бәшири Тукай иҗатына мөнәсәбәтле «Мөтәрҗим шагыйрьгә» памфлетын бастырып чыгара (анда ул Тукайны бары тик Пушкин һәм Лермонтовтан тәрҗемәләр ясаучыга әйләндереп калдыра):

Син дә Пушкин, Лермонтовның
Бозгалап шигырьләрен,
Шатланасың түшне киереп
Мин дә бит шагыйрь диеп[1].

Моңа каршы язган «Җавап» шигырендә Тукай, үзен Пушкин һәм Лермонтов белән янәшә куеп, Зариф Бәширигә кискен бәя бирә:

Шигъре Лермонтов вә Пушкин – олугъ саф диңгез ул,
Хәзрәти Пушкин вә Лермонтов, Тукай – өч йолдыз ул.

Син дә шул диңгез ярында, и агу йоткан көчек!
Телләрең сузган буласың, – җитми, җитми, кит күчеп.

Кит хәзер, ләкин китәрдә сал колак бу сүзгә бер:
Барчы, эт, гомрең буе шул күктә өч йолдызга өр!

Беренче карашка, Зариф Бәшири белән Тукайның үзара дошманлыкта булулары хакында фикер туарга мөмкин. Чынлыкта, инде 1907 елның октябреннән бирле таныш булган шагыйрьләр, үзара шундый шигырьләр язышуларына карамастан, бер-берсенә нәфрәт сакламаганнар. Әйтик, Зариф Бәширинең «Балалар теләге»

---

[1] Чүкеч. 1908. 21 июнь.

шигырен Тукай үзе төзегән «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре» дип аталган хрестоматиясенә дә кертә[1].

М. Мәһдиевнең бер мәкаләсендә Тукай һәм әсәрләрен «Чыгтай»[2] тәхәллүсе белән бастырган язучы, журналист Галиәсгар Гафуров мөнәсәбәтләренә бәйле кызыклы факт телгә алына. Мулла указыннан коры калмас өчен үзенең «Исабәт» хезмәтендәге фикерләреннән баш тарткан Чыгтайдан көлеп, Тукай «Мәҗрух указ»[3] шигырен яза. М. Мәһдиев Чыгтайның «Безнең юл» газетасында Тукай үлеменнән соң 12 ел үткәч бастырган мәкаләсенә игътибар итә. Анда шагыйрьнең шушы сатирик әсәренә карата мондый фикер әйтелгән: «Минем Тукай тарафыннан һөҗү (мәсхәрәләү) ителүемә килгәндә – Тукай ул исерткеч эчкәли иде. Ул Җаек шәһәрендә милләтчелек дошманы иде. Ләкин Казанның Печән базары “зыялылары” арасына килеп баткач, аның каләме үзгәрде. Шагыйрь, бичара, анда илле пилмән белән ике стакан аракыга карап каләм тибрәткәли башлады. Аның Чыгтай турында язган һөҗүе кемнәр пилмәне, кемнәр закускасы бәрабәренә икәне миңа билгеле. Моның өстенә ул, бичара, артык көнче, түземсез иде... Бер үткенрәк каләм күрсә, шуны сындырырга, кырырга кызыга иде. Аның бу хәлен үзеннән артыграк бер шагыйрьгә[4] һәм бөтен татар дөньясы каршында танылган бер әдипкә[5] карап язган нәрсәләре дә күрсәтә... Мәсләк ягыннан Тукай йөзсез, битсез чыкты. Ул сәяси мәсләк ала алмады. Ул үзенең мөэминлеге белән җылап, Коръән укуы белән мактана.

[1] Тукай бу турыда С. Сүнчәләйгә 1911 елның 1 гыйнварында яза: «Минем бу көннәрдә генә басылып чыккан “Мәктәптә милли әдәбият дәресләре” китабымны күргәндерсез, бәлки. Мин анда Нәҗип Думавиның “Сугыш”, Бәширинең “Балалар теләге” исемендәге шигырьләрен, үзенә һич тә әһәмият бирмичә, фәкать мәгънәви яклары яхшы булганга күрә генә алдым». Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 215.

[2] «Исабәт» әсәре Чыгтайны татар дөньясында таныта. Әсәрнең 1910 елда басылган беренче өлешендә ул схоластик дини карашларны кире кага һәм шуның өчен мулла указыннан коры кала. Нәтиҗәдә, Чыгтай үзенең китабындагы фикерләреннән кире кайтырга мәҗбүр була һәм шуның бәрабәренә ул указын саклап кала.

[3] Беренче тапкыр «Йолдыз» газетасының 1910 елгы 7 февраль санында дөнья күрә.

[4] М. Мәһдиев билгеләвенчә, бу очракта Тукай Дәрдемәнд яки С. Рәмиевне күздә тота.

[5] М. Мәһдиев фикеренчә, Г. Ибраһимов турында сүз бара.

Сәяси балалыктан чыга алмады»[1]. Тукай үлеменнән соң бер ел тулганда, Чыгтайның аның иҗатына югары бәя бирүен исәпкә алсак[2], «Безнең юл» журналындагы язма икейөзлелек булып күренә, ләкин 1920 еллар тәнкыйтендә Тукайга карата формалашкан карашка нигезләнсәк (бу караш буенча, Тукай иҗаты иҗтимагый-сәяси яктан нигезсез дип билгеләнә), Чыгтайның әлеге фикере аңлашыла кебек. Алман галиме М. Фридерих Тукайның Казанда язылган шигырьләренә карата мондый фикерне уздыра: «Чыннан да, Тукайның Казанга килгәннән соң иҗат ителгән шигырь-мәкаләләрендә чагылган карашлар ачык, бербөтен дөньяны күзаллауны тәшкил итми. Бу елларда шагыйрь иҗат иткән әсәрләр шәхси кичерешләр, фикерләр төрлелеге белән аерылып торалар, һәм аларны ниндидер бер идея һәм идеология белән бәйләү мөмкин түгел»[3]. Бер яктан караганда, бу фикер нигезсез түгел: Тукайның Казан чоры иҗаты тема һәм мотивлар төрлелеге белән аерылып тора. Шул ук вакытта аның иҗаты (шигырьләре, публицистик һәм тәнкыйди язмалары) үзәгендә булган миллилек идеясен (милли тәрәккыять, милләткә хезмәт итү мотивлары) инкяр итү мөмкин түгел. Бу идея-мотивлар аеруча шагыйрьнең 1908–1910 еллар иҗатында урын ала. Шул исәптән, Чыгтайның «Безнең юл»дагы мәкаләсендә Тукайның сәяси җитлекмәгәнлек билгесе итеп күрсәтелгән Коръән уку да – миллилекнең бер чагылышы ул. Моңа мөнәсәбәтле Ш. Шәрәф үз истәлекләрендә китергән бер фактка игътибар итик: вафатына кырык көн калган Тукай, үз иҗатына күзәтү ясап: «Яшьлек берлә әллә нәрсәләр язылган, кайсыбер шигырьләремне күрәсем дә килми, халыкның дини яки милли шогурларына (аңнарына) тукына торган нәрсәләрне бер дә яратмыйм, шуңарга күрә “Исабәт” чыгаручыга каршы да бер шигырь язып ташлаган идем», – дип, Ш. Шәрәфкә

[1] Кара: *Мәһдиев М.* XX йөз башы татар әдәбиятында прототиплар. Аларны ачуның әһәмияте // *Мәһдиев М.* Әсәрләр: 10 томда. 10 т.: Гыйльми хезмәтләр, халык авыз иҗаты үрнәкләре, шәхси архив материаллары. Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. Б. 70.

[2] Кара: *Чыгтай.* Габдулла Гариф угылы Тукай // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 2 т.: Мәкаләләр, шигырьләр, төрлеләр / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 272–282.

[3] *Фридерих М.* Габдулла Тукай как объект идеологической борьбы. Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. С. 194–195.

үзенең аерым бер әсәрләре белән канәгать булмавын белдерә[1]. «Син милли шагыйрь бит, дини хисләргә дә шул дәрәҗәдә әһәмият бирәсеңме?» – дигән сорауга, Ш. Шәрәфнең истәлегенә караганда, Тукай мондый җавап биргән: «Дөньяда динсез бер милләт тә юк, бөтен милләтләр динле булганда, без генә динсез булып кала алмабыз. Халкымызда миллиятләре сакланган мөддәттә (вакытта), диннәре дә сакланачагына ышанам. <...> Мин һәрвакыт дин берлә миллиятнең һәр икәвесенә тигез әһәмият бирү тарафындамын»[2].

Бу сүзләрдә шагыйрьнең үз иҗатына бәя-мөнәсәбәте дә, «дин» һәм «милләт» төшенчәләренә карашы да чагыла. Мәгълүм ки, 1905–1907 еллардан алып миллият мәсьәләсе татар зыялылары өчен иң мөһим мәсьәләләрнең берсенә әйләнә. Аермачык күренеп торган сәяси мәслəге булмаса да, Тукайның бу мәсьәләгә карашлары аның иң якын даирәсен тәшкил иткән татар зыялыларының (Ф. Әмирхан, С. Рәмиев, В. Бәхтияров, Ә. Хәсәни һ.б.) фикерләре белән аваздаш. Болар – Тукайның фикри үсешендә дә, әдәбиятчы булып җитлегүендә дә гаять зур роль уйнаган шәхесләр.

«МӘ, ТУКАЙ, АЛ МИНЕМ ТАЗА ҮПКӘЛӘРЕМНЕҢ БЕРСЕН, БЕРӘР ҮПКӘ БЕЛӘН ДӨНЬЯДА ТОРЫРМЫЗ ӘЛЕ»
(Габдулла Тукай һәм Фатих Әмирхан)

XX гасыр башында татар әдәбияты үсеш-яңарышына зур өлеш керткән классик әдипләребезнең гомер сәхифәләре һәм иҗат эшчәнлекләре халкыбызның мәдәни пайтәхете – Казан белән тыгыз бәйләнгән. Аларның кайберләре (Фатих Әмирхан, Галиәсгар Камал, Хөсәен Ямашев) Казанда туып үсеп, атаклы мәдрәсәләрдә белем алгач, әдәбият барышында һәм иҗтимагый хәрәкәттә актив катнашканнар. Икенчеләре (Габдулла Тукай, Галимҗан Ибраһимов, Сәгыйть Рәмиев, Гафур Коләхмәтев, Мәҗит Гафури, Миргазиз Укмасый), татар халкының рухи мәркәзенә ашкынып килеп, шәһәрнең әдәби һәм мәдәни тормышында үз урыннарын табалар (күбесе Казанда нәшер ителгән газета-журналларда эшли башлыйлар).

[1] *Шәрәф Ш.* Күрс. хезм. Б. 290.
[2] Шунда ук. Б. 290–291.

Холык-фигыльләре, иҗтимагый-сәяси карашлары белән аерылып торган бу шәхесләрнең бер-берсенә мөнәсәбәте дә төрле булган. Шул чор вакытлы матбугат битләрендә дөнья күргән язмаларыннан, замандашларының хат һәм истәлекләреннән, кайчак әсәрләреннән дә бу әдипләр арасында тулы аңлашу атмосферасы хөкем сөреп, эчкерсез дуслык хисләре генә түгел, төрле каршылыклар туып торуы да күренә. Мәсәлән, Г. Тукай белән Г. Ибраһимов, Г. Тукай белән С. Рәмиев, Г. Исхакый белән Г. Ибраһимов арасында фикер каршылыклары, кайчак үпкә-ачу саклау да булмаган түгел. Әмма бер нәрсә күзгә ташлана: ике бөек әдип – Габдулла Тукай һәм Фатих Әмирхан – беркайчан да бер-берсенең күңелләренә тия, шәхсиятләрен каты рәнҗетә торган сүз-гыйбарәләр кулланмаган. Холык-фигыльләрендә нинди генә аермалыклар, үзенчәлекле яклар булмасын, күпсанлы фактлар, хәбәр-мәгълүматлар аларның чыннан да эчкерсез, ихлас дуслар булганлыгы хакында сөйли.

Икесе дә 1886 елда туган (Тукай – Казан артында, шәһәрдән 60 чакрымнардагы Кушлавыч авылында, Әмирхан – Казанның Яңа Бистәсендә). Бу ике шәхеснең бер-берсенә рухи якынаюы 1907 елның октябре башларында, Тукай Уральскидан Казанга килгәч башлана.

Сабый Тукайның 1891 елның урталарыннан 1892 елның язына кадәр Яңа Бистәдә Мөхәммәтвәли һәм Газизә гаиләсендә тәрбияләнүен истә тотсак, аның бистәнең Кече Сембер (хәзер – Мәҗит Гафури) урамында торган яшьтәше Ф. Әмирхан белән күрешүен дә фаразлап була, әмма бу турыда нинди дә булса мәгълүмат сакланып калмаган.

Әлбәттә, алар бер-берсе турында әле Казанда танышканчы ук ишетеп белгәннәр. Тукай турындагы истәлекләрендә Ф. Әмирхан: «Бу фамилия миңа “Әл-гаср әл-җәдит” журналында чыккан кайбер шигырьләр аркылы таныш иде», – дип яза[1]. Уральскида чыккан «Фикер» газетасының 1906 елгы 4 август санында «Идарәдән җаваплар» рубрикасында дөнья күргән «ачык хат» та Тукайның, читтән торып булса да, Ф. Әмирхан язмаларыннан хәбәрдарлыгын күрсәтә. Хатта Фатих Әмирхан тәрҗемә иткән, нәшер итү

---

[1] *Әмирхан Ф.* Тукай тугрысында искә төшкәннәр // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 225..

өчен «Әл-гаср әл-җәдит» журналына җибәрелгән «табгы вә интишары (басылуы һәм халык арасында таралуы) гаять мөһим бер әсәр» – «71 нче ел Коммунасы (Париж эшчеләренең 1871 ел күтәрелүләренең кыскача тарихчасы)» исемле мәкалә-очерк турында сүз бара. Газетадагы «ачык хат»та, мәкаләнең кулъязмасы «бер бозып, бер сызып язган черновой» хәлендә генә редакциягә килеп кергәнлектән, аны аңлавы кыен булуы, «мөрәттибләр (хәреф җыючылар) өчен бик мөшкел»леге әйтелә һәм «беловой»га язып җибәрү үтенече җиткерелә. Ф. Әмирханга бу хатның барып ирешүе билгесез (хәер, Уральскида татар телендә чыккан газета-журналлар Казанга килеп торган, бәлки, газетаның әлеге хат-җавап урнаштырылган саны белән Ф. Әмирхан да танышмый калмагандыр), ләкин, ни сәбәпледер, бу мәкалә-очерк бик тиз (ун көн үтүгә үк) «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 15 август санында дөнья күргән (Ф. Әмирханның «беловое» көтеп торылмаганга охшый)[1]. Бу очерк – Фатих Әмирханның татар матбугатында дөнья күргән беренче язмаларыннан (моңа кадәр аның берничә мәкаләсе Мәскәүдә нәшер ителгән «Тәрбиятел-этфаль» журналында дөнья күргән була, беренче әдәби әсәре – «Гарәфә көн төшемдә» хикәясе исә «Әл-ислах» газетасының 1907 елгы 25 октябрь (4 нче) санында бастырыла).

Ф. Әмирхан истәлекләрендә күрсәтелгәнчә, Тукай белән алар беренче тапкыр 1907 елның азагында Зариф хәзрәт Әмирханов (Ф. Әмирханның атасы) йортында очраша (шагыйрьне бирегә Борһан Шәрәф ияртеп килгән була)[2]. Баштарак әңгәмә әлләни оешып китә алмый («яңа кунакның җаваплары бик кыска булганлыктан, аның белән сөйләшеп китү авыр» була), соңрак җанлана төшсә дә, ике сәгатькә сузылган бу гәпләшү Әмирханда «Тукаев хакында бер билгеле бер тойгы калдыра» алмый: «Минем сөальләремә каршы берәр генә җөмләле, өзек-өзек җаваплар бирде. Аның

[1] З. Шәйхисламов бу турында «Тукай җавабыннан соң 10 көн үтүгә дөньяга чыгуы Әмирханга алданрак почта белән хат җибәрелгән яисә <...> акка язылганы килгәнен көтеп тормастан, Тукай үзе редакцияләп, күчереп чыккан һәм типографиягә җибәргән булса кирәк» дип фаразлый. Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 3 т.: мәкаләләр, фельетоннар, хикәяләр (1904–1906). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 360.

[2] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 225.

берсе бераз зәгыйфьрәк күзләренең карашындагы үткенлек һәм караган нәрсәсеннән рәнҗетелгән сымаклык аз гына дикъкать кешегә дә сизелерлек куәтле иде»[1].

Берничә көн үткәч, Әмирхан белән Тукай «Әл-ислах» газетасы редакциясендә яңадан очраша: ул шагыйрь Вафа Бәхтияров үтенече буенча язылган «Тәнкыйть – кирәкле шәйдер» мәкаләсен[2] китергән була. Шушы көннән Тукай редакциядә үз кеше булып китә. 1907–1909 еллар аралыгында «Әл-ислах» битләрендә аның 54 шигыре һәм 4 мәкаләсе («Тәнкыйть – кирәкле шәйдер, 1907, 17 октябрь; «Бәйрәм, без вә руслар», 1908, 1 гыйнвар, «Корымлы мунчалар», 1908, 1 гыйнвар, «Иске мәдрсәләр өчен лөгатьләр», 1908, 17 һәм 25 июнь) дөнья күрә.

XX йөз башында иҗат иткән иң талантлы тәнкыйтьчеләрнең берсе булган Ф. Әмирхан – Тукай иҗаты хакында җитди фикер әйтүче дә. Тукай шигъриятенә бәяләмәләрен ул «Әл-ислах» битләрендә һәрдаим бастыра килә. Әйтик, газетаның 9 нчы санында (1907 ел, 3 декабрь), «Дамелла» тәхәллүсе астында, Тукайның беренче шигырь җыентыгына рецензиясе дөнья күрә. Бу мәкаләдә ул төп игътибарын әсәрләрнең теленә юнәлтә. Ф. Әмирхан «Габдулла әфәнденең халис (саф) татарча – һәр татар рәхәтләнеп укырлык язылган бик гүзәл шигырьләре вә халис татар мәгыйшәтеннән алынган тасвирлар» булуын әйтә, шул ук вакытта «иске төрек теле белән язылып, гарәпчә, фарсыча, азәрбайҗанча, тагы әллә нәрсәчә телләреннән корылган шигырьләр күп»леген дә

---

[1] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т.: әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. Б. 116–117. Вафа Бәхтияров исә үзенең истәлегендә Тукайның Ф. Әмирхан, Г. Камал, С. Рәмиевләр белән күрешәсе килгәнлеге, Ф. Әмирхан янына аны үзе алып баруы турында яза: «Шул кич (Тукай, туган ягында солдатка каралып, Казанга әйләнеп кайткан көн) мин Тукайны Фатихка алып бардым, Фатих белән таныштырдым. Фатихта бик озак утырдык. Анда бик күп нәрсәләр турында сүзләр булды» // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 376–377. Разия Бәхтиярова да, ире В. Бәхтияров сөйләгәннәргә таянып, Тукайны Казанга В. Бәхтияров чакыруын, Ф. Әмирханнарга баргач исә, «аларның бик озак сөйләшеп» утыруларын яза // Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. 2 нче чыг. Казан, 2016. Б. 203–204.

[2] Мәкалә газетаның 3 нче санында (1907 ел, 17 октябрь) басылып чыга.

искәртә[1]. «Шүрәле», «Пар ат», «Теләнче», «Кемне сөяргә», шигырьләрнең «һәр җәһәтләрендән тәкъдир ителергә шаяндырлар (лаеклар)» булуын күрсәтеп, тел җәһәтеннән уңышсыз әсәрләр рәтендә «Хур кызы» шигырен атый.

Тукайның икенче җыентыгына язган рецензиясендә дә (мәкалә «Әл-ислах»ның 1908 елгы 2 февраль санында басыла) Ф. Әмирхан үзен объектив карашлы тәнкыйтьче буларак таныта. Ул шагыйрьнең «Китмибез!», «Хөррият хакында», «Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр», «Көз» һ.б. шигырьләрен хуплый, әмма Тукай каләменә хас аерым уңышсызлыкларны да искәртеп үтә. Шундыйлардан Ф. Әмирхан А. Кольцов шигыреннән ирекле тәрҗемә булып торган «Мужик йокысы»ндагы «Мал юк дип зарланма, үзеңнән күр аны» дигән сүзләргә игътибарын юнәлтә һәм аларның Россиядәге җирбиләүчелек тарихын һәм җир сәясәтен белгән укучыны канәгатьләндермәячәген ассызыклый[2].

1908 елның маенда рус матбугатында татар әдәбияты турында берничә мәкалә дөнья күрә. Шуларның берсе – «Волжско-Камская речь» газетасында (1908 ел, 21 май) басылган «Очерки новейшей татарской литературы» мәкаләсе. Аның авторы – цензор, педагог, Казан татар укытучылар мәктәбе мөгаллиме Альберт Пинкевич – болай дип яза: «У Тукаева много истинной поэзии, но морализм, проповедь сводит на нет его произведения. Он касается всех сторон татарского быта и диктует правила жизни»[3]. Ике татар шагыйре – Тукай һәм Мәҗит Гафури иҗатларын үзара чагыштырып, А. Пинкевич Гафурины милләтче итеп күрсәтә: «Это яркий националист, в глубоком значении этого слова и поэтому большой популярности не имеет». Г. Тукай тәрҗемәләрен бәяләп, мәкалә авторы: «У Тукаева много подражаний Байрону, Лермонтову, Пушкину. <…>

---

[1] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т. 12 б. «Аның (Ф. Әмирханның. – *З.Р.*) “Ислах”тагы каләм иптәше булган Г. Тукайның шигырьләрен яңа эзгә төшерүдә, бигрәк шагыйрьнең телдә татарлашуына бу тәнкыйтьләрнең (һәм, гомумән, араларындагы якын мөнәсәбәтнең) тәэсире булганлык һич шөбһәсез», дип яза соңрак Җ. Вәлиди // Җамал Вәлиди: әдәби һәм тарихи-документаль җыентык. Казан: Җыен, 2010. Б. 429–430.

[2] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т. Б. 22.

[3] *Пинкевич А.* Очерки новейшей татарской литературы // Волжско-Камская речь. 1908. 21 мая.

Точных переводов нет. Даже такие стихотворения, как “Что ты спишь, мужичок” он переделывает на свой лад, применяя его к татарскому быту», – дип билгели[1]. 1908 елның 10 июнендә «Волжский листок» газетасында «Касим Уралец» имзасы белән «О татарских поэтах» дигән мәкалә басылып чыга. Аның авторы, А. Пинкевич карашын яклап, шагыйрьнең иҗади сәләтен кире кага, аны уңышсыз тәрҗемәләр язучы итеп кенә таный: «Мы со своей стороны заметим, что эти “томики” не более, как две тощие книжонки, заключающие в себе 10–15 оригинальных стихотворений, а в остальном заполненных неудачными переводами из Лермонтова и Пушкина»[2]. Татар шагыйрьләре арасында М. Гафурига беренчелекне биреп, аның шигъриятен Америка шагыйре Уитмен иҗаты белән янәшә куярлык дип бәяли. Ун көннән «Волжско-Камская речь» газетасының 1908 елгы 12 нче санында «Татарин» имзасы белән «Невежество или глупость» мәкаләсе дөнья күрә. Язма авторы, Касим Уралец бәясе белән килешмичә, Тукайны чын шагыйрь дип игълан итә.

Әлеге бәхәсләрне игътибар белән күзәтеп барган Ф. Әмирхан да битараф кала алмый, бу мәсьәләгә карата матбугатта үз фикерен җиткерә. «Әл-ислах»та басылып чыккан (1908 ел, 17 июнь һәм 13 июль) «Татар шагыйрьләре» исемле мәкаләсендә ул Касим Уралецның татар әдәбиятын начар белүен һәм эстетик зәвыгы түбән булуын фаш итә: «Уралец, Тукаевның шигырьләре муаффәкыятьсез тәрҗемәләрдән гыйбарәт, ди. Ул әфәнде рәхим итеп менә шушылар арасыннан муаффәкыятьсезлекләр күрсәтсен иде: “Шагыйрьгә”, “Бишектәге бала”, “Вәгазь”, “Шиллердән”, “Мәхбүс” һәм “Әл-ислах” сәхифәләрендә чыккан икътибаслары (ияреп язулары)»[3]. «Алай булгач, ни өчен соң ул (Касим Уралец. – *З.Р.*) рус матбугатында, хосусән, демократический бер газета (“Волжский листок”. – *З.Р.*) сәхифәләрендә, бу мәкалаи галиясен (бөек мәкаләсен) язарга да мәҗбүр булган? – диярсез. Мин дә: “Ла лихобби Галиин,

[1] *Пинкевич А.* Очерки новейшей татарской литературы // Волжско-Камская речь. 1908. 21 мая.

[2] *Уралец К.* О татарских поэтах // Волжский листок. 1908. 10 июня.

[3] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т. Б. 63.

бәл либогзый Могавиятин”[1], дим», – дигән сүзләр белән тәгәлли мәкаләсен Ф. Әмирхан.

Вакытлы матбугатта Тукай иҗатына игътибарның зурлыгы аның, Казанга килү белән, әдәби мохит үзәгендә кайнавын күрсәтә. Хатларыннан, аерым алганда, Уральскида яшәүче апасы – этисенең сеңлесе Газизә Госмановага язган хатыннан – бу мохит Тукайның күңеленә якын булган дигән фикер туа. Әмма аны үз даирәсеннән тулаем канәгать булган дип әйтү дә дөреслеккә туры килмәс. Ф. Әмирхан үзенең истәлекләрендә билгеләп үткәнчә, Тукай бу хактагы борчулы уйларын аның белән дә уртаклаша. « “Мин үзем килеп эләккән кругымнан разый түгел, мин Казанга килгәннән бирле соң дәрәҗәдә эшлексезләндем. Минем бүлмәмдә көне-төне буе вакытларыны кайда куярга белмәгән кешеләр җыелып яталар... – мәфһүмендәге (мәгънәсендәге)” игълан белән бу башланган бу нотыкны Тукай, бер дә тукталмыйча, бер дә өзмичә, миннән һичбер җавап көтмичә, ярты сәгать микъдары (чамасы) сөйләп барды, үзенең хосусый тормышыннан бер кыйсьмен әллә нинди бер усал истихкар (хурлау) белән сөйләде. Шул вакытта аны чолгап алган кешеләрдән бик күбесен икешәр генә сүзле җөмләләр белән бәгъзан көлке вә бәгъзан ачы сурәттә тәгъриф итте (сөйләп бирде.) хатимәсендә (ахырында) үзенең “эш эшлисе” килгәнен, бу эшсез, “идеалсыз”, “чиле-пешле” кешеләр тирәсеннән котылырга теләгәнен, ләкин үзендә анлык куәт юк икәнлеген әллә нинди бер кыяфәт, үзен мыскыл иткән, үз-үзен әллә нинди гөнаһлар өчен җәзалаган кыяфәт белән бәян итте», – дип искә ала Ф. Әмирхан бу сөйләшүне[2].

Тукайның икенче җыентыгына («Шигърият көтепханәсе» сериясеннән дүртенче китап) язган рецензиясен Ф. Әмирхан әлеге китаптан соң укучы Тукайдан саф татар телендә язылган поэма көтүен әйтеп тәгәлли: «Татар теленең (дикъкать итеңез – төрек түгел!) аз булса да алга атлавы өчен, мотлак куәи шигъриятле

---

[1] Гарәпләр мәкале: «Галине яратканлыктан түгел, бәлки Могавиягә дошманлыктан». Биредә Ф. Әмирхан Касим Уралецның бер шагыйрьне (М. Гафурины) югары күтәреп, икенчесен (Тукайны) түбәнсетүенә ишарә ясый (VII гасырда ике хәлиф – Гали һәм Могавия – мөселманнар тарафыннан капма-каршы фикерле идеологик дошманннар буларак кабул ителгән).

[2] *Әмирхан Ф.* Тукай тугрысында искә төшкәннәр // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 227–228.

(шагыйрьлек таланты булган) затларымызның тәссаныгыз (табигый) татар булып калулары ляземдер»[1]. XX йөз башында татар вакытлы матбугатында матур әдәбият теле турында бәхәсләр тынып тормый, бу мәкаләдән күренгәнчә, Ф. Әмирхан татар теленең чисталыгы өчен көрәшкән мәдәният эшлеклеләреннән була.

Тукай дустының өметен аклый, дисәк, ялгыш булмас. Ф. Әмирхан аның атаклы «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» поэмасын хуплап каршылаган: «...бу әсәр татар әдәбиятында шигырь белән язылган көлкеләрнең иң мөкәммәл вә максудына иң муафикъ чыкканыдыр». Поэма турындагы сүзен ул: «... аңар татар галәменең иң оста юмористы диясем килә башлады», – дип тәмамлый[2].

Тукайның бер генә китабы да Ф. Әмирханның игътибарыннан читтә калмый. Шагыйрьнең өченче китабы – «Үрнәк» типографиясендә дөнья күргән «Габдулла Тукаев диваны»на да ул уңай бәяләмә яза. Рус әдәбиятында А.С. Пушкинның иҗат юлын Тукайның татар сүз сәнгатендәге эшчәнлеге белән янәшә куеп, Пушкинның «чын, милли шагыйрь булып җитешүенә кадәр берничә “шәкертлек” баскычларыннан үткәнен» («җиңел табигатьле француз шагыйрьчекләренә», Байронга, Шекспирга иярүен) искәртә һәм Тукайның да, «шәкертлек» баскычларын үтеп, озакламый «камил мөстәкыйль татар шагыйре булачагын» әйтә. Ф. Әмирхан язуы буенча, «мөстәкыйль шагыйре булган бер әдәбият – бәхетле әдәбияттыр»[3].

1909 елның 27 июлендә «Әл-ислах» газетасының соңгы (68 нче) саны дөнья күрә[4], шуның белән ике әдипнең газета кысаларында актив хезмәттәшлеге дә туктала. 1909 ел урталарыннан Ф. Әмирханның газета-журналларда публицистик һәм тәнкыйди мәкаләләре дә сирәк күренә башлый, әмма шунысы ачык: 1909–1912 еллар эчендә ул үзен күренекле прозаик һәм драматург итеп таныта, унике хикәя, «Урталыкта» романын, «Фәтхулла хәзрәт» һәм «Хәят» повестьларын, «Яшьләр» пьесасын язып бастыра. Тукай хезмәт куйган «Яшен» һәм «Ялт-йолт» сатирик журналларында да язмалары сирәк булса да басылып тора. Өчиле авылыннан Әх-

[1] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т. Б. 23.

[2] Шунда ук. Б. 83–84.

[3] Шунда ук. Б. 93.

[4] Бу санда Тукайның «Гашыйк», «Вакты гаҗизем» исемле шигырьләре басылган («Г.Т.» имзасы белән).

мәт Урманчиевкә җибәргән хатында (1912, 1 гыйнвар) Тукай: «Фатихтан, бер дә ялыкмыйча, “Ялт-йолт”ка язгалаштыруын просить ит. Колагын тондырганнан соң, гаҗиз калып, бер-ике нәрсә язса да файда», – дип яза[1]. 1912 елга кадәр «Ялт-йолт»та Ф. Әмирханның 3 публицистик мәкаләсе дөнья күрсә, 1912 елда журналның 44 нче санында (13 октябрь) аның «Т-д» тәхәллүсе астында «Кияүне сайладык» фельетоны басылып чыга[2].

«Әл-ислах» ябылганнан соң, Ф. Әмирхан белән Г. Тукай әлләни еш очрашып-күрешеп тора алмасалар да, араларындагы үзара хөрмәт хисе һич тә кимемәгән. Мәсәлән, 1909 елның җәендә Сембер фабриканты Хәсән Акчурин Тукайны үзләренә чакырып кунак итәргә ниятләгәч, Ф. Әмирхан әлеге сәфәрне оештыруда катнашкан. Хәсән Акчурин башта, Тукайны Гурьевкага барырга күндерүне үтенеп, Казан сәүдәгәре, дин һәм җәмәгать эшлеклесе Бәдретдин Апанаевка мөрәҗәгать итә. Апанаев исә, Тукайның үзенә сүз кушарга уңайсызланып, шагыйрьнең дусты Ф. Әмирханга үтенечен җиткерә. Әдип, юмалап, үгетләп кенә («әйдә, бу даирәне дә күрсен, тәэсирләре артсын, карашы киңәйсен»[3]), Тукайны бу сәфәргә күндерә алган. Гурьевкадагы сукно фабрикасы мөгаллиме Кыяметдин Кадыйрига шагыйрьнең үзе аша тапшырыласы хатында Ф. Әмирхан: «Байлар мәҗлесендә утырырлык итеп киендереп җибәрдек. Күлмәкләрен, киемнәрен киендерү-чишендерү, Тукайны матур итеп күрсәтү, Тукайны кунакта рәхәтләндереп тоту, йөртү, озату эшләре сиңа йөкләнә», – дип яза[4].

1909 елның җәендә («Әл-ислах» газетасы эшчәнлеге тукталган вакытлар) Кабан күле буенда Ф. Әмирхан алып торган дачада дусларның чираттагы очрашуы үтә. Моның шаһиты Каюм

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 229.

[2] Фельетон «Бәян әл-хак» газетасы мөхәррире М. Сәйдәшевнең кияве Ш. Иманаевның IV Дәүләт Думасына депутатлыкка тәкъдим ителүе мөнәсәбәте белән язылган. Демократик матбугатта бу вакыйга һөҗү утына тотыла. Әйтик, «Ялт-йолт» журналының 43 нче (1912, 20 сентябрь) санында «Казанда сайлаулар» дигән хәбәр басыла. Тукай да бу вакыйгага игътибарсыз кала алмый: «Ялт-йолт»ның 45 нче (1912 ел, 5 нобярь) санында «Казан мулласы һәм булачак депутат» шигырен һәм «Хаксызлыктан котылдык» мәкаләсен бастырып чыгара.

[3] *Нуруллин И.* Габдулла Тукай. 1979. Б. 200.

[4] Акчуриннар фабригы мөгаллимнәреннән Кыйметдин Кадыйри истәлеге // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 676.

Мостакаев язып калдырган истәлектә Тукайның бу очрашуда әле яңа гына иҗат иткән «Эштән чыгарылган татар кызына» шигырен[1] Ф. Әмирханга укырга бирүе һәм Фатихның бу әсәр турында: «Гаять халыкчан килеп чыккан бу!.. Минем уемча, синең бу шигырең шушы темага язылачак әйберләрнең беренчесе генә бит әле, мин моның иптәшләре дә күбәюен телим!» – диюе китерелә. Моңа каршы Тукай исә: «Мин дә үзеңне мактап алыйм әле, алай булгач, "Татар кызы" исемле китабыңны[2] зур дәрт һәм тирән ихтирам белән укып чыктым. Үзең әйтмешли, бу китабың өр-яңа бер стильдә язылган. Шуның өчен кулыңны кысып котларга рөхсәт ит!» – дип җавап бирә[3].

Ф. Әмирханның әдәбият нәзариясе өлкәсендәге эшчәнлеген дә Тукай югары бәяли. Сәгыйть Сүнчәләйгә 1911 елның 4 мартында язган хатында ул, Ф. Әмирханның күптәннән «теория словесности язып маташуын», үзенең дә бу юлда файдалы эш күрсәтергә теләвен, аерым алганда, аның белән икәүләшеп «шигырь вәзеннәре хакында бер кагыйдә вә тәртип чыгарырга» уйлауларын хәбәр итә[4]. Шагыйрьнең сәламәтлеге көннән-көн начарая баруы аркасында булса кирәк, нияте тормышка ашмый кала.

Ике әдип арасындагы иҗади һәм шәхси мөнәсәбәтләр тарихы Ф. Әмирханның Тукай вафатыннан соң басылган истәлекләрендә дә ачыла. Мәсәлән, ул, Тукайның балалар белән «бик кәефләнеп» кузна уйнавы турында язып, шагыйрьнең башка замандашлары язмаларында да еш телгә алынган сыйфатын – балаларча самимилеген ачып бирә. Шагыйрьнең вафатына биш ел тулу көннәрендә бастырган истәлегендә, Тукайның хатын-кыздан качуы мәсьәләсенә тукталып, кызыклы ике вакыйга турында язып үтә. Беренчесе – 1912 елның җәендә Әхмәтгәрәй Хәсәни дачасына кунакка бару белән бәйле. Дачада Әхмәтгәрәйнең җәмәгате Зәйнәп Хәсәния дә

[1] «Ялт-йолт» журналының 1909 елгы 10 нчы (24 июнь) санында «Шүрәле» имзасы белән дөнья күрә.

[2] Хикәя ахырында «1909 сәнә, 11 май» датасы тора. Татарстан Республикасы Милли архивындагы «Матбугат эшләре буенча Казан вакытлы комитетының дөньяга чыккан китапларны теркәү дәфтәре»ндә китап 1909 елның 16 ноябре белән теркәлгән. Бу әңгәмә я 1910 елда булган, я Тукай әсәрнең кульязмасы белән таныш булган.

[3] *Мостакаев К.* Габдулла Тукай һәм Фатих Әмирхан // Казан утлары. 1970. № 8. Б. 169–173.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 219–220.

булачагын белеп алган Тукайны бу очрашуга күндерү бик кыен була, бу ханым белән бер өстәл артында утырмаячагына инангач кына, шагыйрь барырга ризалык бирә. «Чәй эчәрмен дә поезд белән шәһәргә кайтып китәрмен» дип ниятләгән шагыйрь беренче чәй табынында ук уңайсызлык сизми, соңга таба ияләшә, үзен шактый иркен тота, хуҗабикә белән сөйләшеп утыра башлый.

Икенче вакыйга шагыйрь вафаты алдыннан була: чит шәһәрдән килгән берничә курсистка туташ Ф. Әмирханнан үзләрен Тукай белән таныштыруны үтенәләр. Дусты никадәр тырышса да, Тукай очрашу буласы урыннан качып чыгып китә. Ф. Әмирхан шагыйрьнең мондый «качулар»ының сәбәбен аның «гаять гыйззәте нәфесле (үз-үзен сөя торган) бер кеше» булуы белән, «үзенә нинди дә булса бер яктан кимсетелеп карауны вә хәтта шул карау ихтималын гына да тәхәммел итә (күтәрә) алмавы» белән аңлата[1].

Ф. Әмирхан шагыйрьнең Клячкин хастаханәсенә кереп ятар алдыннан булган сөйләшүләрен аеруча бер җылылык, моң-сагыш белән искә төшерә. Аның истәлекләрендә мондый мәгълүмат бар: «Тукай 1913 елда (март башына кадәр) “Амур” номерларында торды. Аның номеры белән минеке күрше иде. Аның көне вә төне буе “горык-горык” йөткергәне миңа аермачык ишетелеп тора иде»[2]. Әдип шундый төннәрнең берсендә Тукайның үз янына керүен («Үлемнән качып синең янга кердем әле! Юк, үлемнән түгел, ялгызлыкта үлемнән качып...»), шагыйрьнең авыр хәлен күреп тетрәнүен искә ала: «Йөрәк сикерендә, җан куркынды, бугазга яшьләр тыгылдылар. “Мә, Тукай, ал минем таза үпкәләремнең берсен, берәр үпкә белән дә дөньяда торырмыз әле” дип кычкырасы килгән шикелле булды»[3]. Бу төннән соң «Амур»да озак тормаган, ә инде иртән Клячкинга китәсе төндә «сабыйларча шат йөз белән» үзе янына саубуллашырга кергән Тукайның «Моннан соң күрешмәсәк ... хуш инде» диюенә истәлек авторы: «Тиз терелеп чык, тиз күрешик», – кебек тынычландырырдай сүзләрен дә әйтеп карый. Тукайның

[1] *Әмирхан Ф.* Тукай вә хатын-кыз // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 2 т.: мәкаләләр, шигырьләр, төрлеләр / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 379.

[2] *Әмирхан Ф.* Г. Тукай үлем алдыннан // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 343.

[3] Шунда ук. Б. 344.

Ф. Әмирхан бүлмәсеннән чыгып баргандагы соңгы сүзләре аеруча тәэсирле: «Юк, тиз күрешмик әле, син озаграк яшә!»[1]

Тукайның Клячкин хастаханәсеннән Ф. Әмирханга язган ике хаты сакланган. Февральдә язган беренче хатында Тукай: «Больница хадимләре миңа: "Ник алданрак больницага кермәдеңез?" – диләр. Мин аларга: "Без больницаны үлемнең әүвәлге станциясе дип беләмез. Аз булса да дөньяда торып калыйм" дип әйттем»[2], – дип хәбәр итә.

1913 елның 18 мартында язган икенче хатында Тукай Ф. Әмирхан тарафыннан нәшер ителгән «Кояш» газетасында бастырган «Уянгач беренче эшем» мәкаләсе турында сүз йөртә. Мәкаләне бастырган өчен дустына рәхмәтен белдереп, шагыйрь киләсе мәкаләсе турында уйлана һәм Шиһабетдин Мәрҗанинең 1870 елда язылган, Болгарда сакланып калган манара турындагы бәетен җибәрүен үтенә[3].

Тукай вафатыннан соң «Кояш» газетасының 1913 елгы 4 апрель санында Ф. Әмирханның «Иннә лилләһи вә иннә иләйһи раҗигун» дигән мәкаләсе дөнья күрә. «Тукаев – кайгы-хәсрәт баласы, моңнар шагыйре, авыр тойгылар, авыр мәшәкатьләр җырчысы иде. Ул шуларны җырлап үскән, шуларны җырлап торды, шуларны җырлый-җырлый вафат та итте. Милләтемезнең бөтен халык җырларындагы төп аһәң, кайгы, хәсрәт, авыр моң аһәңе аның шигырьләрендә дә төп көе, әсас (нигез) иде. Менә шуңа күрә аны халык бик яшьләй үз шагыйре итеп таныды; аны тыңлады, ул җырлаган нәрсәләрнең үз рухындагы нәрсәләр икәнен тойды»[4], – дип яза әдип.

«КАЗАНГА КИЛҮЕМНӘН БЕР МАКСАДЫМ СЕЗЛӘРНЕ КҮРҮ ӨЧЕН ГЕНӘ ИДЕ...»
(Габдулла Тукай һәм Сәгыйть Рәмиев)

Әдәбият галимнәре һәм тәнкыйтьчеләр XX йөз башы шигъриятенең үсеш юлларын сызучы шагыйрьләр рәтендә, Тукай белән беррәттән, Сәгыйть Рәмиев, Дәрдемәнд, Мәҗит Гафури исемнәрен

[1] *Әмирхан Ф.* Г. Тукай үлем алдыннан // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 343.
[2] Шунда ук. Б. 236.
[3] Шунда ук. Б. 237.
[4] *Әмирхан Ф.* Иннә лилләһи вә иннә иләйһи раҗигун! // Тукай – ядкярләрдә. 2 т. Б. 4–5.

дә атый. Хаклы рәвештә яңа милли поэзиягә нигез салучылар сафында аталган Сәгыйть Рәмиев (1880–1926) – әдәбият мәйданына «яшәештәге гаделсезлеккә каршы баш күтәргән, үзе риза булмаган дөньяны җимереп, яңаны төзүне, шәхес азатлыгын, рухи хөрлекне максат итеп куйган гыйсъянчы герой алып килүче һәм романтизм юнәлешенең бер агымы булган гыйсъянчылык әдәбиятына идея-эстетик яктан нигез салучы шагыйрь»[1].

Сәгыйть Рәмиев, беренче рус революциясеннән соң, алдынгы карашлы бер төркем шәкертләр белән бергә, үзе белем алган «Хөсәения» мәдрәсәсендә укуын ташлый. 1906 ел башларында Оренбургтан Казанга килеп, тиз арада, «Таң йолдызы» газетасы[2] тирәсендә берләшкән татар зыялылары – «таңчы»лар хәрәкәтенә кушыла, газета чыгаруны оештыру эшендә катнашып, унынчы саныннан аның җаваплы мөхәррире була. Шушы басмада эшләү дәверендә С. Рәмиевнең шигъри таланты ачыла, үткен фикерле сәяси эчтәлектәге публицистик язмалары дөнья күрә.

«Таң йолдызы», халык мәнфәгатьләрен кайгырткан, иҗтимагый һәм милли азатлык проблемаларын күтәргән, көрәш идеясен яңгыраткан басма буларак, цензура күзәтүе астына эләкми кала алмаган. Нәтиҗәдә, 1906 елның 16 ноябрендә «Таң йолдызы»ның соңгы – 65 нче саны дөнья күрә, күп кенә номерлары конфискацияләнә. С. Рәмиев тә эзәрлекләнә башлый, тентүләр үткәрелеп, кулга алына һәм бер ай чамасы ялгыз камерада утырып та чыга. «Таң йолдызы»ның 1906 елгы 1 ноябрь санында бу вакыйгаларга бәйле мондый хәбәр бар: «Өченче көн, 30 октябрьдә, гәзитәмезнең редакторы Сәгыйть Рәмиевнең квартирында тентү булып, Сәгыйть әфәнде һәм гәзитәмезнең беренче язучыларыннан һәм татарларның беренче мәшһүр мөхәррирләреннән Мөхәммәтгаяз Исхакый җәнаплары арестовать ителеп, төрмәгә ябылып куелдылар. Сәгыйть әфәндене исә бераз торгач та чыгардылар. Шуның өчен сишәмбе көн чыгачак номерымыз кичегеп бу көн чыкты»[3]. Казан губернаторы

---

[1] Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. 4 т.: XX йөз башы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. Б. 273.

[2] «Таң йолдызы» 1906 елның 18 маеннан 16 ноябренә кадәр Казанда нәшер ителгән иҗтимагый-сәяси газета, барлыгы 65 саны чыга. 10 нчы саныннан мөхәррире – Сәгыйть Рәмиев, фактик мөхәррире Гаяз Исхакый була.

[3] Таң йолдызы. 1906. 1 ноябрь.

М.В. Стрижевский күрсәтмәсе белән «Таң йолдызы» ябыла (дөресрәге, революцион юнәлештәге әлеге һәм башка газеталар нәшер ителә торган И. Ермолаева типографиясенең эше туктатыла). Шуннан соң, 1907 елда, «таңчы»лар «Таң мәҗмугасы» журналын, «Тавыш» газеталарын чыгарып карыйлар, әмма бу басмалар да, чыккан бер саны конфискацияләнеп, тиз арада ябыла тора: «Таң мәҗмугасы» 1906 елның 18 декабреннән 1907 елның 1 июненә кадәр нәшер ителә[1], атналык «Тавыш» газетасы нибары 1907 елның 23 апрель – 5 июнь аралыгында гына чыгып өлгерә[2]. Нәтиҗәдә, С. Рәмиев 1907 елның уртасыннан эшсез кала, өстәвенә, һәрдаим жандармерия күзәтүен тоеп яшәргә мәҗбүр була[3].

Тукай Казанга килгәндә, С. Рәмиев нәкъ менә шушы хәлләргә бәйле гаять тирән рухи төшенкелек халәтендә була, бу аларның беренче очрашуларында да күренә. Вафа Бәхтияров истәлекләреннән мәгълүм булганча, 1907 елның көзендә Казанга килгәч тә, Тукай үзен Фатих Әмирхан, Галиәсгар Камал, Сәгыйть Рәмиев белән күрештерүне сорый. Сәгыйть Рәмиевнең «Икенче апрель көне» исемле мәкаләсендә (мәкалә «Ил» газетасының 1914 елгы 2 апрель санында басылып чыккан) ике шагыйрьнең Казанда беренче очрашуы турында хатирәләр урын ала.

Истәлектән күренгәнчә, баштарак шактый коры, салкын гына башланган сөйләшү (моны Сәгыйть Рәмиев үзе газетадагы эшчәнлегенә бәйле кыенлыклар, эзәрлекләнүләр белән бәйләп аңлата: «Гаяз әфәнденең Казан төрмәсендә тоткын чагы, шул мөнәсәбәт белән безнең дә бик кайгылы көннәремез иде»[4]) ике фикердәшнең якыннан танышуы, дуслашуы, әдәбият, иҗат турында эчтәлекле әңгәмә, эч серләрен бүлешүләре белән тәмамлана. Очрашу вакытында Тукай газетага бастырырга җибәргән «Царь-Голод, яхуд Ачлык-Падишаһ» тәрҗемәсенең язмышы белән дә кызыксына. Сәгыйть Рәмиев билгеләвенчә, шушы очрашуның икенче көнендә үк солдатка каралырга дип Олы Әтнә авылына кайтып киткән Тукай,

[1] Журналның ике саны дөнья күрергә өлгерә.

[2] Газетаның 6 саны басылып чыга.

[3] Бу турыда Ш. Садретдинов мәкаләсендә тәфсилле язылган (*Садретдинов Ш.* Сәгыйть Рәмиев һәм патша жандармериясе // Аргамак. 1994. № 6. Б. 92–101).

[4] *Рәмиев С.* Икенче апрель көне // Ил. 1914. 2 апрель.

ун-унбиш көннән кире Казанга килү белән, дустын күрергә ашкына, С. Рәмиевтән бу вакытта сөргендә булган Гаяз Исхакый язмышы турында сораша, уңай үзгәрешләр юклыгын ишеткәч кәефе төшә: «Казанга килүемнән бер максадым сезләрне күрү өчен генә иде. Әле авылда үткәргән минутларымны да мең бәла белән генә үткәреп, тизрәк сезнең янығызга килергә ашыктым. Инде, Сәгыйть әфәнде, бергә-бергә торсак иде»[1], – дип белдерә. Шул рәвешле, ике шагыйрь арасында вакыты белән шактый каршылыклы булган дуслык җебе сузыла. Бу вакыйга С. Рәмиевнең күңелен канатландырып җибәрә, тирән рухи кризистан чыгарга ярдәм итә, шулай ук Ф. Әмирхан җитәкчелегендә дөнья күреп килгән «Әл-ислах» газетасында язышу, ислахчылар белән бергә әдәби кичәләр оештыру, аларда үзенең шигырьләрен уку да шагыйрьне тәэсирләндерә. Әдипнең «Юк, үлмим! Торам әле!» дигән мәкаләсе шушы үзгәрешләр тәэсирендә язылган булса кирәк. Ике шагыйрь арасындагы шәхси һәм әдәби бәйләнешләрне өйрәнүче галимнәрнең берсе М. Гайнетдинов әлеге мәкаләне Г. Тукайның «Дөньяда торыйммы? – дип киңәшләшкән дустыма» (1907) шигырендә «Үл, туфрак бул, – кайт аслыңа, аслы, яхшы...» дигән сүзләренә җавап буларак карый[2].

Замандашлары истәлекләреннән күренгәнчә, Тукай үзе Сәгыйть Рәмиевне шәхес һәм иҗатчы буларак хөрмәт иткән, аңа ихтирамлы караштa торган. Мәсәлән, артист Габдулла Кариев язмасында – башка шагыйрьләрнең иҗатын беркайчан да югары күтәреп мактамаган Тукайның бары С. Рәмиев шигырьләрен генә яратып укуы хакында искәртелә[3]. Шагыйрь С. Рәмиевнең җырлавын бик яратып тыңлый торган булган, аны «татарның Шаляпины» дип атаган, «Милли моңнар» шигыренең язылу тарихы да С. Рәмиев белән бәйле, дип аңлатыла. М. Гали[4] бу турыда махсус мәкаләсендә телгә ала: «Көннәрнең берсендә Тукай, “Болгар” номерларында үз

[1] Шунда ук.

[2] Кара: *Гайнетдинов М.В*. Күрс. хезм. Б. 75.

[3] *Кариев Г.* Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы // Тукай турында турында замандашлары: Истәлекләр, мәкаләләр һәм әдәби әсәрләр җыентыгы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. 60 б.

[4] Мөхәммәт Гали (Галиев Мөхәммәт Вәли улы; 1893–1952) – язучы, әдәбият галиме, журналист. Тукайның фәнни биографиясен эшләү һәм иҗатын фәнни бәяләүгә зур өлеш кертә, шулай ук шагыйрьнең 1948 елгы академик басмаларын әзерләгәндә, редколлегия составында була.

бүлмәсендә утырганда, бик матур бер җыр тавышы ишетә. Үзенең халык җырларына һәм халык көйләренә булган зур мәхәббәте аркасында ул чыдый алмый, коридорга чыга. Җыр тавышы тагын да якынрак һәм тагын да ачыграк ишетелә. Ирексез, ул шул тавыш килгән якка китә. Ул вакытта бик сирәк җырланган көй булганлыктан, Тукай бу көйнең нинди көй булганлыгын да тиз генә аңлап җитә алмый. Ишеге ярык кына калдырып ачылган бер бүлмәгә килеп туктый һәм, аның ишек яңагына башын куеп, тирән уйларга калып, бүлмә эченнән килә торган җыр тавышын тыңларга керешә. Ул бүлмә Сәгыйть Рәмиев бүлмәсе булып чыга һәм кроватьта ятып моңлы калын тавыш белән "Әллүки" көенә җырлаучы кеше дә Тукайның иң яраткан җырчысы – шагыйрь Сәгыйть Рәмиев була. Башка вакытта Сәгыйть белән күбрәк шаярып сөйләшергә яраткан Тукай бик җитди кыяфәт белән аның бүлмәсенә керә дә:

– Әйт, туган, нинди көй җырлыйсың син? Синең бу җырың минем аяк буыннарыма китте, – ди.

Сәгыйть, бер дә исе китмәгән кыяфәт белән:

– Нигә, белмисеңмени, "Әллүки" ич, – ди.

Шуннан соң Тукай үзенең "Милли моңнар" шигырен язып, аны Сәгыйтьтән "Әллүки" көенә җырлата һәм үзе дә аны шул көйгә яки "Зиләйлүк" көенә салып җырлап йөри»[1].

С. Рәмиевне замандаш шагыйрьләре арасында аерып куйса да, Г. Тукай дустының иҗатына тәнкыйди күзлектән дә караган, аның әсәрләренә шактый үткен пародияләр дә иҗат иткән. Мәсәлән, «Әл-ислах»ның 1908 елгы 4 май санында С. Рәмиевнең үзен аңлаучы булмавына, матбугат битләрендә төрлечә каһәрләнүенә ачыну хисләре белән сугарылган «Алданган» шигыре басылып чыга. Әсәр үзәгендә – җәмгыятьне дошман тойган, бөтен нәрсәне кире кагу халәтенә җиткән лирик герой кичерешләре:

Юктыр, әлбәттә, кояш та,
Ул дадыр хәйлә генә,
Юктыр ай да, юк галәм дә,
Барсы да шәүлә генә;

Юк бу дөнья каплаган күк,
Юк бу җирләр берсе дә,

---

[1] *Гали М.* Тукай – җырчы һәм җыр-музыка сөюче // Совет әдәбияты. 1943. № 4. Б. 37.

Юк табигать, юк кешеләр,
Үлесе дә юк, терсе дә.

Ике атнадан соң, «Әл-ислах»ның 19 май санында Тукай бу шигырьгә «Саташкан» пародиясе белән җавап кайтара. Алга таба ул С. Рәмиевнең «Уку» шигыренә пародия итеп, 1908 ел 30 сентябрендә «Йокы» шигырен иҗат итә.

Әлбәттә, мондый үзара төрттерү, пародияләр язу – XX йөз башы татар әдәбиятында еш очрый торган күренеш, бу пародияләрне дә Тукайның С. Рәмиевкә тискәре мөнәсәбәте чагылышы итеп карау дөрес булмас. Әмма алар арасында аңлашылмаучанлыклар белән бәйле бәхәсле чор да булып ала. Ике фикердәш, дус шагыйрь арасында каршылык ни сәбәпле килеп чыга соң? Әлеге киеренкелекнең сәбәбе – С. Рәмиевнең «Бәян әл-хак» газетасында языша башлавы, ә бу газетаны, мәгълүм булганча, шагыйрь әле Уральскида ук сатирик әсәрләрендә еш телгә ала, Казанга килгәч, «Әл-ислах» газетасы битләрендә дә «Бәян әл-хак»ка һөҗүм иткәли. «Бәян әл-хак» та җавапсыз калмый, билгеле. Мәсәлән, аның 1908 елгы 20 гыйнвар санында Казан юристы, журналист һәм драматург Н.Ф. Юшковның «Письмо Н.Ф. Юшкова по поводу грубой бестактности “Аль-ислаха”» дигән язмасы дөнья күрә, биредә ул «әл-ислах»чыларны бала-чагалыкта, тәҗрибәсезлектә гаепли: «В № 15 журнала “аль-Ислах” участвующая в нем молодежь позволила говорить о моих театральных заметках, печатаемых мною в газете “Баян аль-Хак”, в которой я состою специальным хроникером по театральному отделу. Свою бестактность “аль-Ислаховская молодежь” доводит до некрасивой выдумки, называя мои статьи не самостоятельным трудом, а заимствованным из других газет. <...> Прежде чем писать про меня такие вещи, гораздо лучше и тактичнее было бы “аль-Ислаховской молодежи” спросить у кого-либо из старших, красиво ли помещать в газете заведомый вымысел, не роняет ли это имя самой газеты...»[1]. Хатка өстәп, «Бәян әл-хак» редакциясе дә үз искәрмәсен бирә: «әл-ислах»чыларның мондый үткенлеге бөтен мөселман яшьләренә тап төшерә торган гамәл дип бәяләнә, даими авторлары Николай Фирсовичтан түбәнчелек белән гафу үтенеп, «Әл-ислах»ның киләчәктә төзәләчәгенә өмет белдерелә.

---

[1] Бәян әл-хак. 1908. 20 гыйнвар.

1908 елның 28 февралендә «Бәян әл-хак»та Зариф Бәширинең Тукайны «фаш итү» рәвешендә уйланылган шигыре басыла. Анда ул Тукайның чуар тел белән язылган шигырьләрен һәм аларга карата әйтелгән тәнкыйтькә шагыйрьнең мөнәсәбәтен игътибарга алып, үзенең киңәшләрен җиткерә:

Оял! Дустым, кызыкма син: татарның телен сатма!
Күсәк белән бәреп, сугып, аңардан алма син үчне!
Шигырьне матур итәм дип фикерләп син, туган, үлмә!
Төзәтәм каш, диеп, күзне чыгарган бер җүләр төсле[1].

Нәкь шул чорда якын итеп йөргән, җан сердәше, фикердәше күргән дустының «Бәян әл-хак»та язышa башлавы Тукай өчен көтелмәгән бер хәл була, ул аны кыйбланы үзгәртү, идеалга хыянәт итеп кабул итә. «Яшен»нең 1908 елгы 10 сентябрь санында «Бәян әл-хак»ның наширләре һәм мөхәррирләре Әхмәтҗан һәм Мөхәммәтҗан Сәйдәшевләр белән беррәттән Рәмиевне дә мин-минлектә, тәкәбберлектә гаепләп, төрттереп яза: «Кайвакыт бала үзенең кәгазьдән ясалган кечкенә уенчык өен иптәш балаларының берсенә тотып торырга биреп, бераздан андан алып, икенчесенә янә шул ук өйне, андан да алып өченче, дүртенче, бишенчесенә биреп уйнаса, анасы: “Бу бала, шөбһәсез, “Бәян әл-хак” нашир вә мөхәррире булыр”, – дия кисеп куя иде. Әгәр кайвакыт бала иптәш балаларына яисә үзендән берничә яшь зуррак кыз балаларга: “Мин тәти бит, ә?” – дип сөальләр бирсә, апасы шундук: “Бу энем, Алла боерса, Сәгыйть Рәмиев кеби поэт булыр”, – дип, алдан хәбәр бирә иде»[2].1909 елның февраленнән С. Рәмиев «Бәян әл-хак»та рәсми рәвештә эшли башлый. Г. Тукай белән С. Рәмиев арасында менә шул чорда үпкәле-низаглы мөнәсәбәт көчәя, киеренкеләнә. Ике шагыйрь матбугатта бер-берсен көлү утына тота, сатирик рухта язылган язмалар бер-бер артлы дөнья күреп тора, элекке дуслар үзара шигъри юллар аша үпкәле сүзләр әйтешә.

1909 елның 18 март саныннан «Казан мөхбире»ндә «Уен-көлке музее» дип аталган махсус сатирик рубрика ачыла, соңрак ул «Без» исемле сатира бите рәвешендә үк чыгарыла башлый. Бу эшнең

[1] Бәян әл-хак. 1908. 28 февраль

[2] *Тукай Г.* Хикәя // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 72.

башлап йөрүчесе Мөхәммәтҗан Сәйдәшев[1] була, ул сәхифәне алып баруны «Музей сторожы» тәхәллүсе белән язышкан С. Рәмиевкә тапшыра. Сәхифәдә «Яшен» белән бәхәскә шактый зур урын бирелә, төрттерүле язмалар һаман чыга килә. 1909 елның 6 май санында Тукайның «Кара карга...» эпиграммасы китерелә һәм аңа җавап рәвешендә С. Рәмиевнең «Фахирмен тик үзем берлән...» дигән сигезьюллыгы урын ала, Тукайга карата үтә дә кискен, хәтта мыскыллы сүзләр ташлана. Тукай аңа каршы «Музей сторожы»ннан көлеп язган эпиграммасын бастыра.

Кичәге дуслар, шулай итеп, бер-берсен кимсетерлек эчтәлекле фельетоннар языша, каршылык әдәби бәхәс чикләреннән чыга. Бу кара-каршы ызгышлы язмалар әле 1910 елда да дөнья күрә. Мәсәлән, шул елның көзендә Л.Н. Толстой үлеменә бәйле чыккан мәкаләләргә мөнәсәбәтле, Тукай «Толстой хакында мәшһүр татарларның фикерләре»[2] һәм «Фәлсәфә»[3] дип аталган фельетоннарында Печән базары әһелләре, Мөхәммәтҗан Сәйдәшев һәм Һади Максудиның рус язучысы хакындагы фикерләрен көлү объекты итеп ала, инде бу вакытта Әстерханда яшәүче С. Рәмиевкә дә төрттерә: аның романтик идеяләр белән сугарылган мәкаләсенә һәм шул мәкаләдә китерелгән шигыренә пародия рәвешендә түбәндәге юлларны яза: «Сәгыйть Рәмиев: “Толстой – мин, мин – Толстой. Дөньяга ләгънәт көле чәчәм. Һәм шуның өчен мин – Толстой шикелле вә Толстой – минем шикелле; дәлил кирәк булса, менә шигырь: Бәрдем, суктым – ачылды, ләгънәтләре чәчелде... Әлхасыйль: мин – Толстой, Толстой – мин... Ул да үлмәде – мин дә үлмим”»[4]. Тукай биредә С. Рәмиевнең Әстерхандагы «Идел» газетасының 1910 елгы 31 декабрь санында дөнья күргән «Лев Толстой наменә»

---

[1] Мөхәммәтҗан Әхмәтҗан улы Сәйдәшев (1865–1914) – сәүдәгәр, завод хуҗасы, нашир, Казан шәһәр думасы депутаты. Атасы вафатыннан соң (1912) «Бәян әл-хак» газетасының нашире һәм мөхәррире. Фикердә, эш-гамәлендә атасының юлын дәвам итүче булганга, Тукай аны этисе Әхмәтҗан һәм «Бәян әл-хак» газетасы алып барган сәясәт уңае белән тәнкыйть итә.

[2] «Ялт-Йолт» журналының 1910 елгы 12 нче (1 сентябрь) санында «Имзасыз да Яраретдинов» тәхәллүсе белән басылган.

[3] «Ялт-йолт» журналының 1910 елгы 14 нче (1 октябрь) санында «Олугъ Фәйләсүф» имзасы белән басылган.

[4] *Тукай Г.* Толстой хакында мәшһүр татарларның фикерләре // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 133.

шигыренә ишарәле. Икенче яктан, «Ул да үлмәде – мин дә үлмим» гыйбарәсе С. Рәмиевнең элегрәк язылган «Юк, үлмим, торам әле!»[1] мәкаләсенә аллюзия рәвешендә яңгырый.

«Кеше-хайваннар» дигән фельетонында[2] Г. Тукай С. Рәмиев шәхесенә янәдән төрттерүле бәя бирә: «Эт – С.Р. Кыйнасалар да, суксалар да, ач тотсалар да, хуҗалары – бөлгән байларга рәнҗемәс әрсез хайвандыр. Хуҗалары калган вә ялланган сөякне ташласалар, ул шуңар һәр заман койрыгын селкеп, рәхмәт әйтүдән ялыкмас»[3].

Ике шагыйрь арасында мондый каршылыклы бәхәсләрнең төп сәбәбенә – С. Рәмиевнең «Бәян әл-хак»ка эшкә керүенә аңлатма биреп китү сорала. «Таңчы»ларның барлык басмалары ябыла торгач, эшсез һәм иҗатын танытыр мөмкинлектән мәхрүм калган шагыйрь «Бәян әл-хак»ка чарасызлыктан барып кергән булса кирәк. Бу хакта Вафа Бәхтияров болай дип искә ала: «1907 елда Казан яшьләреннән булган “таңчылар”ның “Таң мәҗмугасы” һәм “Тавыш” газетлары туктатыла. “Таң”чылар төрлесе төрле якка китеп таралалар. С. Рәмиев кенә Казанда кала. Казанда ул бик авыр хәлгә төшә. Һичбер җирдә эш табылмагач, ахыр чиктә “Бәян әл-хак” газетына айга 15 сум жалованье белән тәрҗемәче булып керергә мәҗбүр була. Тукай Сәгыйтьнең “Бәян әл-хак”ка керүен бер дә яратмады»[4]. Зариф Бәширинең «Замандашларым белән очрашулар» дигән китабында язылганча, С. Рәмиев үзенең бу адымын вакытлыча бер чор дип кенә кабул итә: «Нигә күңелне төшереп торырга? Заманасы, дәвере шулай булгач, барысын да күрергә, барысын да тыныч кан белән баштан үткәрә алырга кирәк... Аннары, бу бит вакытлы бер хәл!»[5]. М. Гайнетдинов «таңчы»ларның бу адымны «коллектив рәвештә» ясауларын ассызыклый, әйтик, Х. Әбүзәрев[6] хәтта газета идарәсенә

---

[1] «Әл-ислах» газетасының 1907 елгы 17 декабрь санында басылган.

[2] «Ялт-йолт» журналының 1910 елгы 3 нче (15 май) санында «Гөмберрт» имзасы белән басылган.

[3] *Тукай Г.* Кеше-хайваннар // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 118.

[4] *Бәхтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр // Тукай турында замандашлары. 92 б.

[5] *Бәшири З.* Замандашларым белән очрашулар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. Б. 116.

[6] Әбүзәрев Хөсәен (?–1917) – нашир, журналист, тәрҗемәче. Ул мәктәп-мәдрәсәләр өчен «Уку китабы» (1908, 1913) бастырып чыгара. Анда Тукайның «Туган тел» һәм «Теләнче» шигырьләре дә урын ала.

кертелә[1]. Сүз уңаеннан, Уральскида вакытта Тукайның да «Бәян әл-хак»ның 1907 елгы 24 июль санында үзенең «Юаныч» шигырен бастырып чыгаруын искәртеп үтик.

Чыннан да, зур тырышлык белән даулап алынган, югары идеаллар белән рухланып чыгарылган газеталарның бер-бер артлы ябылуы, милли азатлык, алгарыш турындагы фикерләрне җиткерү мәйданын югалту нәтиҗәсендә, «таңчы»ларның икенче бер вакытлы матбугат битләрендә күренә башлаулары гайре табигый хәл түгел. Тикшерүчеләр шуны ассызыклый: «таңчы»лар үзләренең кыйблаларын үзгәртмиләр, бу чорда «Бәян әл-хак»ның эчтәлеге үзгәрә (1908 елның февраленнән анда ачыктан-ачык «Гаяз» имзасы белән сөргендәге Исхакыйның әдәби тәнкыйть мәкаләләре басылып килә: «Татар матбугаты» (1908, 7 февраль, 2 март); «Үги балалар» (1908, 5 июнь), «“Яшь гомер”. Г. Коләхмәтов әсәре» (1908, 19 июнь) һ.б.).

Ике олуг шагыйрь арасындагы каршылык турында сөйләгәндә, әдәби көндәшлекне дә күз алдыннан төшерү ярамас: ике әдип тә XX йөз башы татар шигъриятендә күренекле урын алып торган һәм үз чорының иң олы шагыйре исеменә дәгъва кылган. Г. Ибраһимов үз чорында бәхәс уяткан «Татар шагыйрьләре» хезмәтендә (аның С. Рәмиевкә багышланган беренче өлеше 1912 елда «Идел» газетасында басылып чыга) С. Рәмиев иҗатын «Безнең шагыйрьләремез эчендә чын вә куәтле, шигърият ягыннан караганда иң алгысы вә иң куәтлесе улып, аның язганнары үз бабында иң беренче урын алып, әһали тарафыннан ирексез ятланылмакта, телләрдә зикер вә вирд урынына йөртелмәктер»[2] рәвешле бәяләп, «С. Рәмиев – чын шагыйрь, аның яздыклары – куәтле шигырьләрдән», – дип нәтиҗә ясый[3]. Әмма аның әсәрләренең халыкка таралмавын ассызыклап: «Гавам аны укый алмый; укыганнар эчендә аны тәкъдир итүчеләр бик аз; матбугатымызда исә, ул шагыйрь аталып, башы-аягы белән бер-ике тапкыр зикер ителде. Безнең зәвыксыз наширләремез дә аны аңлап, барлык шигырьләрен җыеп бастырырлык тәмйиз куәсе хасил итә алганнары юк», дип яза[4]. Дөрестән дә, Тукайдан аермалы

---

[1] *Гайнетдинов М.В.* Күрс. хезм. Б. 76.

[2] *Ибраһимов Г.* Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910–1914). Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. Б. 112.

[3] Шунда ук. Б. 117.

[4] Шунда ук. Б. 117.

буларак, иҗатына лаеклы игътибарны тоймаган, шул ук вакытта матди кыенлыклар кичергән С. Рәмиевнең ачынулы күңел халәте дусты белән мөнәсәбәтләргә дә тәэсир итми кала алмагандыр.

Ике арада нинди генә каршылыклар булса да, дустының шигъри талантын Тукай беркайчан да шик астына куймаган. 1911 елда Сәгыйть Сүнчәләйгә язган хатында ул болай ди: «Сәгыйть Рәмиев – тумыштан ук голувият аралаш үзсүзле булып туган кеше»[1].

1910 елда Әстерханга киткән С. Рәмиев белән Тукайның хат алышуы[2] алар арасындагы аңлашылмаучанлыкларга нокта куелуы турында сөйли. Үзенең бер хатында Тукай, Буби мәдрәсәсе мөгаллимнәрен эзәрлекләүне оештыручыларның берсе Ишми ишанга нәфрәте белән уртаклашып, соңында Рәмиевне шагыйрь генә дип сыйфатлап, үзен дипломат, сәясәтче, җәмәгать эшлеклесе буларак күрсәтә. Хәер, С. Рәмиев эшчәнлеген шагыйрьлек кысаларына гына кертү бик үк дөрес булмас иде. Аерым алганда, без аны, мәсәлән, татар язуын гарәп гарфикасыннан латин алфавитына күчерү кирәклеге турында башлап әйтүче буларак та беләбез[3].

Тукайның 1911 елның 4 мартында С. Сүнчәләйгә язган хатында мондый сүзләр бар: «Җитәрлек акча табып булса, җәен түгел, язын беренче пароход илә Әстерханга Сәгыйть Рәмиевкә кунакка китмәкче булам, вә андан икәүләшеп кыргыз арасына кымызга бармакчы булабыз...»[4]. Димәк, бу вакытка инде Тукай белән Рәмиев арасында аңлашылмаучанлыклар калмаган була.

Авыруын җиңеләйтү теләге белән Әстерханга дәвага килгән[5] Тукайны нәкъ менә С. Рәмиев каршылый һәм дәвалау чараларын

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъзмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 219.

[2] Г. Тукайның Сәгыйть Рәмиевкә 1911 елның 4 мартында хат язганлыгы билгеле. «Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре»ндә (Казан, 1914) Җамал Вәлиди язган сүз башында бу хаттан өзек бирелгән.

[3] «Идел» газетасының 1911 елгы 5 июль санында С. Рамиевнең татар язуын латин графикасына күчерү заруриятен күтәргән «Безгә тәкъдил вә ислахе хөрүф кирәкме? Әллә бөтенләй тәбдил үк кирәкме?» («Безгә хәреф реформасы кирәкме, әле бөтенләй алмаштыру кирәкме?») мәкаләсе басылып чыга.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 221.

[5] «Идел»нең 348 нче санында Тукайның Әстерханга килеп җитүе турында белдерү дә басылып чыга: «Мәшһүр шагыйрьләремездән Габдулла әфәнде Тукаев шәһәремездә мосафирдыр».

күрә. Ул вакыйгаларның шаһиты булган Габдерәхим Утабалиев, Хәнәфи Гайнетдинов һәм Вәлит Алиев истәлекләрендә С. Рәмиевнең Тукайны бик җылы каршы алуы, якын итүе, аңа зур хөрмәт күрсәтүе турында сүзләр урын ала. Сәгыйть Рәмиев белән җылы дустанә мөнәсәбәтләрнең яңаруын Тукайның «Идел» реакциясендә еш кунак булуыннан да аңларга мөмкин[1].

Тукай Әстерханга килгән вакытта С. Рәмиев Даут Мөхәммәдевләрдә[2] яшәгән була. Аның кызы Гөлсем Мөхәммәдова истәлегеннән мәгълүм булганча, Тукайның Әстерханга килүе һәм кунакханәдә яшәвен белүгә, Даут әфәнде аны үзенә күчерү хәстәрен күрә[3]. Тукай аларга күчеп килгәч, С. Рәмиев белән бергә вакытларын бик җылы, җанлы итеп үткәрәләр, аларның көлешә-көлешә уен-көлкеле сөйләшүләре, гамьле әңгәмәләре Даут әфәнденең кызы Гөлсем күңеленә аеруча кереп кала. Ул болай дип тә искәртә: «Габдулла Тукай чарлактагы ике бүлмәне яратса да, анда торырга теләмәде. Сәгыйть абый янына урнашты»[4].

С. Рәмиев, Тукай Әстерханда булган көннәрдә, үзенең бөтен буш вакытын шагыйрьнең ялын һәм дәвалануын оештыруга багышлый. Аны Даут Мөхәммәдев белән бергәләп күренекле доктор Нариман Наримановка да С. Рәмиев күрсәтә. Ул кадерле кунагы Тукайны төрле мәдәни чараларга, очрашауларга алып бара, сәяхәтләрендә юлдашы була, кымыз эчеп дәваланырга озатып куя. Бу фактлар барысы да, һичшиксез, Тукай белән С. Рәмиев арасындагы үпкә-ызгышларның үткәндә калуын раслый. Шушы вакыйгаларның шаһиты булган замандашлары Тукайның әлеге чаралардан канәгать калуы, күңеле булуы турында язып калдыралар. Шагыйрьнең

---

[1] Бу хакта Габдерәхим Үтабалиев хатирәләрендә җентекле язылган (Кара: *Утабалиев Г.* Тукай «Идел» газетасы редакциясендә // Тукай турында замандашлары. Б. 148–149).

[2] Даут Мөхәммәдев – Әстерханда Сәгыйть Рәмиевнең фатир хуҗасы. Бөтен буш вакытын Тукайның Әстерхандагы көннәрен оештыруга багышлаган, аның авыру булуын күреп, С. Рәмиев белән бергәләп, аны доктор Наримановка алып барган. Кара: *Садыйкова А.Х., Мусабәкова Р.Р.* Мөхәммәдев Даут // Габдулла Тукай. Энциклопедия / баш. мөх. З.З. Рәмиев. Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. Б. 465.

[3] Кара: *Мөхәммәдова Г.* Балачак истәлеге // Тукай турында истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. Б. 156.

[4] Шунда ук. Б. 157.

Әстерханнан «Ялт-йолт» журналы мөхәррире Әхмәт Урманчиевка язган хатындагы «үземдә җисмән вә рухан бер көч хис итә башладым» дигән сүзләре дә аның бу елыннан канәгать булуын раслый[1].

1913 елда С. Рәмиев «Тукаев үлгән» мәкаләсендә Тукайны олуг хөрмәт белән искә ала, аның вакытсыз үлеменнән туган хәсрәтле-газаплы уйлануларын бәян итә: «Бу хәсрәт бер сөекле анаңның, я атаңның вә яхут сөекле бер дустыңның үлгәндәге хәсрәт кебек түгел, бу хәсрәт – үзенә башка аерым бер хәсрәттер. Бу хәсрәт – гел санигы, тиңдәшсез бердәнбер шагыйрьнең үлгәненнән күңелгә җимерелеп төшкән бер хәсрәттер. Күтәрүе бик авыр. Ләкин... Тукай-җан! Эшләп калдырган зур вә гали эшләрең синең һичбер вакытта да үләчәк түгелләрдер. Эшләп калдырган гали эшләрең синең һичбер вакытта да үләчәк түгелләрдер. Эшләп калдырган гали эшләрең синең әдәби, намың әбәдидер. Ул эш вә намың синең идеалларыңны әлбәттә вөҗүдкә китерергә һәрдаим хезмәт итәчәкләрдер. Шуның белән без мөтәсәлли булабыз»[2]. Әмма югарыда аталган «Икенче апрель көне» мәкаләсендә инде С. Рәмиев Тукайны «татар хәятенең бер корбаны» дип атап, «русларның Пушкиннары, Лермонтовлары дәрәҗәсендә һәм татар галәме өчен чын иҗатчы шагыйрь булырга туган иде, әмма... була алмый үлде»[3], дип бәяли.

Татар халкының ике бөек шагыйре – Г. Тукай һәм С. Рәмиевнең язмышлары төрле. Вакытсыз вафат булган дустыннан соң тагын 13 ел яшәп, С. Рәмиев 1926 елның 16 мартында үпкә авыруыннан үлеп китә. Шагыйрьгә күп авырлыклар кичерергә туры килә: Уфа жандармериясе хезмәткәрләре исемлегендә аның фамилиясенең дә аталуы (1916 елның гыйнварында аны яшерен агент итәргә омтылулары билгеле) җәмәгатьчелеккә мәгълүм булганнан соң, кайбер әдәбият әһелләре (аерым алганда, Г. Ибраһимов) аңа провокатор ярлыгы тагалар.

Инкыйлабтан соң С. Рәмиев Урал һәм Башкортстанның төрле совет оешмаларында хезмәт итә. Әдәби иҗатында инкыйлабка кадәрге ялкын сүрелә, гомеренең соңгы елларында инде шагыйрь, нигездә, тәрҗемәләр белән генә шөгыльләнә: «Интернационал»ны, шулай ук Р. Джованьолиның «Спартак» романын, Софоклның «Эдип патша» трагедиясен татарчага күчерә.

---

[1] Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 222.

[2] *Рәмиев С.* Тукаев үлгән // Тукай турында истәлекләр. Б. 208–209.

[3] *Рәмиев С.* Икенче апрель көне // Ил. 1914. 2 апрель.

«МИНЕМ КҮҢЕЛЕМДӘ ГАЛИӘСГАР ӘФӘНДЕ ӘСӘРЛӘРЕНӘ МӘХӘББӘТ ОРЛЫКЛАРЫ ЧӘЧЕЛГӘН ИДЕ»
(Габдулла Тукай һәм Галиәсгар Камал)

XX йөз башы татар иҗтимагый һәм мәдәни тормышында әһәмиятле роль уйнаган, үзәк фигураларның берсе булган, энциклопедик характердагы эшчәнлеге белән аерылып торган Галиәсгар Камал – күпкырлы талант иясе. Ул нашир-мөхәррир дә, милли сәхнә әдәбиятына нигез салучыларның берсе буларак дан казанган драматург та, прозаик, публицист, шагыйрь дә, хәтта үзе чыгарган журналларга иллюстрацияләр ясаган рәссам да.

Галиәсгар Галиәкбәр улы Камалетдинов 1879 елның 6 гыйнварында Казанда камчатчы Галиәкбәр гаиләсендә дөньяга килә. Балачагы әнисенең туган авылы Түбән Масрада (хәзерге Арча районы) уза, Казанның «Госмания» мәдрәсәсендә, соңрак «Мөхәммәдия»дә белем ала. Нәкъ шушы вакытларда егеткә матбугат «җене» кагыла, газета чыгару теләге туа. Үзенең «Яза башлавым тарихы» исемле истәлегендә бу хакта ул: «...Борһан Шәрәф белән бергәләп, юка кәгазь астына копировка кәгазьләре куеп, мәдрәсәдәге хәлләренең җитмәгән якларыннан көлеп, “Телескоп”, “Мәнзарател-галәм” (“Дөньяга күзәтү”) дигән газеталар чыгарып, төнлә белән җәмәгать сәкеләренә ташлыйбыз», – дип искә ала[1]. Яңалыкка омтылу, фикерләрен, язмаларын үзе кебек алдынгы татар яшьләренә матбугат аркылы җиткерергә ашкынуы белән Г. Камал замандашы, алга таба фикердәше, хезмәттәше һәм якын дусларының берсе булып китәчәк Г. Тукайны хәтерләтә[2].

Мәдрәсә тәмамлаган Галиәсгар мулла булудан баш тарта, 1901 елда, хатынының атасы Садыйк хаҗи ярдәмендә, китап сәүдәсе ача. Башта аның ширкәте «Китапчы Галиәсгар Галиәкбәр улы Камалетдинов» исеме белән йөрсә, алга таба «Мәгариф

---

[1] *Камал Г.* Яза башлавым тарихы // *Камал Г.Г.* Әсәрләр: 3 томда. 3 т.: хикәяләр, рецензияләр, истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. Б. 311.

[2] Тукай Уральскида «Мотыйгия» мәдрәсәсендә укыган вакытларында ук М. Төхфәтуллин мәдрәсә шәкертләре белән берлектә әзерләгән кульязма «Мәгариф», соңрак кульязма «Әл-гаср әл-җәдит» журналларын чыгаруда катнаша. Г. Тукайның беренче әсәрләре укучыларга нәкъ шушы кульязма «Әл-гаср әл-җәдит» журналы аша килеп ирешә. Шагыйрь әлеге журналның эшен оештыру, аны кулдан күчереп тарату эшендә дә актив катнаша..

көтепханәсе» дип атала башлый. 1908 елда Шәрәфләр кулына күчкәч, «Мәгариф» нәшрияты дип исемләнеп, үзенең эшен 1922 елга кадәр дәвам итә[1]. Г. Тукай әсәрләренең шактый өлеше шушы нәшрият басмасында дөнья күрә.

1905 елның 29 декабрендә «Казан мөхбире» – Казан шәһәрендә басылган беренче татар газетасы дөнья күрә (нашире һәм мөхәррире – Сәетгәрәй Алкин, фактик редакторы – Йосыф Акчура). Г. Исхакый, Ф. Туктаровлар кебек алдынгы фикерле шәхесләр белән беррәттән Г. Камал да бу газетада языша башлый, әмма «Иттифак әл-мөслимин» партиясе органы булган газетаның либераль юнәлеше Камалның иҗтимагый мәсләгенә туры килеп бетми, һәм шул сәбәпле әдип «Казан мөхбире»ннән читләшә.

1906 елның 1 февралендә мөгаллим һәм җәмәгать эшлеклесе Габдулла Апанаев (1862–1919) наширлегендә һәм мөхәррирлегендә (фактик мөхәррире – Г. Камал) «Азат» газетасы чыга башлый. Биредә Камалның язмалары башлыча «Г. К.» , «З. Г-ва», «Саип», «Һади» имзалары белән басыла. Басманың гомере озын булмый: газета редакциясендә мәсләк ягыннан бердәмлек булмавы, либераль һәм демократик юнәлешләр, төрле идеяләр бәрелешүе сәбәпле, газетаның 56 нчы саны дөнья күргәннән соң аның эшчәнлеге туктатыла. «Азат» газетасының ябылуын Г. Тукай үз иҗатында берничә тапкыр искә ала («***Кыямәт якын килде – җир сораучы ярылды...», «Озын колак хәбәрләре» һ.б.). Мәсәлән, «Озын колак хәбәрләре» (1906) исемле язмасында, газетаның сәламәтлекне саклауга караган озын мәкаләләр бастыруыннан көлеп, үз сәламәтлеген саклый алмыйча вафат булуы турында яза[2]. Озак та үтми, Г. Камал «Азат халык» исемле газета чыгарырга рөхсәт ала. Кызганычка каршы, бу газета да озак яшәми: «Социал-демократлар нәрсә өйрәтәләр!» (1906, № 9–13) кебек үткен сәяси язмалар өчен цензура тарафыннан гаепләнеп, унбиш саны чыкканнан соң, «Азат халык» ябыла. Г. Камал хөкемгә тартыла, әмма адвокат ярдәмендә тоткынлыкны йөз сум штраф белән алыштыруга ирешә.

---

[1] *Рәми И.Г., Даутов Р.Н.* Әдәби сүзлек (элекке чор татар әдәбияты һәм мәдәнияте буенча кыскача белешмәлек). Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. Б. 126, 162.

[2] *Тукай Г.* Озын колак хәбәрләре // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 3 т.: мәкаләләр, фельетоннар, хикәяләр (1904–1906). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 303.

Г. Камал яңадан «Казан мөхбире»нә урнашып карый, ләкин монда да озак эшләми, китәргә мәҗбүр була һәм күренекле мәгърифәтче, педагог Һади Максудиның (1868–1941) «Йолдыз» газетасына сәркатип булып эшкә керә. Бу хакта Уральск шәһәрендә чыгып килгән «Фикер» газетасында: «Галиәсгар Камалетдинов тарафыннан нәшер улына торган “Азат халык” газетасы ни сәбәптәндер туктатылган. Хәзер инде Һади Максудов берлә Галиәсгар әфәнде икесе берләшеп, “Йолдыз” исемле газета гына чыгарачаклардыр»[1], – дип хәбәр ителә.

Бу вакытта Уральск шәһәрендә яшәп иҗат итүче, үзе дә матбугат эшләрендә «кайнаган» Тукай Казан вакытлы матбугатын зур кызыксыну белән күзәтеп бара һәм Г. Камалның «Йолдыз» газетасына эшкә керүен игътибарсыз калдырмый. Моңарчы социал-демократлар йогынтысында булган әдипнең либераль юнәлештәге газетага күчүен хупламый һәм үзенең «Дөнья бу, йа» (1906) исемле шигырендә бу хакта:

Социал «Азат халык»ны черносотенный ясап,
Һади абый мәсләген мәсләк дидерткән дөньядыр[2], –

дип яза.

Үз чиратында, Г. Тукайның Уральскидагы «Фикер» газетасында, «Әл-гаср әл-җәдит» журналында дөнья күргән әсәрләре Г. Камалда да кызыксыну уята. Үзенең бер истәлегендә ул бу турыда: «...шул газета һәм журналларда Г. Тукай имзасы белән җитмешсиксән проценты гарәпчә-төрекчә, калганы татарча сүзләрдән төзелгән шигырьләр басылып чыга башлады. Ул чакларда яңа темалар да, бик саф булмаса да, татарча язылган шигырьләр булганлыктан, Тукайның шигырьләре бик тиз күзгә бәрелде. Мин шул килгән газета һәм журналлардан Тукайның шигырьләрен эзләп барып укый башладым»[3], – дип искә ала.

1907 елның көзендә Г. Тукай Казанга килә һәм, Г. Камал хатирәләренә караганда, аларның шагыйрь белән беренче очрашулары «Йолдыз» газетасы редакциясендә була. Бу турыда Г. Камал

---

[1] Икене бер, берне юк итү // Фикер. 1906. 1 октябрь.

[2] *Тукай Г.* Дөнья бу йа // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т.: шигъри әсәрләр (1904–1908). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 129.

[3] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлекләр // *Камал Г.Г.* Әсәрләр. 3 т. Б. 323.

үзенең «Габдулла Тукай турында истәлекләр»ендә: «Көннәрнең берендә кечкенә генә гәүдәле, иңбашлары төшеп тора торган кием кигән <...> бер күзенә бераз ак та төшкән <...> бер малай редакциягә керде дә, тәкәллефсез-нисез генә редактор өстәле янындагы урындыкка утырып, өстәл өстендәге гәзитәләрне дә актара башлады»[1], – дип искә ала. Бу ят малайның үзен бик иркен тотуы Г. Камалны бераз аптыраште калдыра. Үз-үзен тотышы һәм теленең шактый шома булуы аның гади авыл малае түгеллеген сиздерә. Сораша торгач, аның Уральск шәһәреннән булуы ачыклана. Г. Камалның, кызыксынып: «Алай булгач, сез анда газета-журналларда шигырьләр яза торган Габдулла Тукайны да бик яхшы белән торгансыз?» – дигән соравына малай: «Ул Апуш мин булам», – дип җавап кайтара[2]. Үзенең иҗаты белән татар җәмәгатьчелегенә инде таныш һәм халык тарафыннан яратылып өлгергән Тукайны Г. Камал, күрәсең, башкачарак күз алдына китергән: «Солидный гәүдәле Тукай турында исәпләп йөргән миңа аның бу сүзе бик начар тәэсир итте. Ирексездән гарәпнең “Төсмеге бил Мөгайди, хәйран мин эн тәраһе» (“Мөгайди турында ишетүең аны күрүеңнән хәерлерәк”[3]) дигән мәкале уемнан узып китте. Шулай да бу яңа Тукай белән бик тиз үзләшеп алдым»[4].

Тукай Казанга килгән вакытта Г. Камал инде драматург буларак танылып өлгергән була, пьесалары «Сәйяр» труппасы тарафыннан сәхнәләштерелә, бигрәк тә «Бүләк өчен» спектакленә тамашачы аеруча яратып йөри. Тукайның замандашы һәм якын дусларының берсе В. Бәхтияров үзенең истәлекләрендә: «Тукай Казанда ике ай чамасы торгач, 1907 елның ноябрь аенең ахырларында “Сәйяр” труппасы тарафыннан Г. Камалның “Бүләк өчен” комедиясе уйнала. Шуны карар өчен “ислахчы”лар Тукайны да алып баралар. Бу уен Тукайның киң күләмдә татар театрын беренче тапкыр күрүе була. Бу уен шагыйрьгә бик ошый, яратып кайта.

[1] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлекләр // *Камал Г.Г.* Әсәрләр. 3 т. Б. 323.

[2] Шунда ук. Б. 324.

[3] Гарәпләрдә үзенең фәлсәфи шигырьләре белән танылган Мөгайди исемле шагыйрь булган. Төскә-биткә – ямьсез, буйга-сынга шыксыз булганга, кемдер аны, беренче тапкыр күргәч: «Мөгәйдине күрүеңнән, ишетеп торуың яхшырак икән», – дип әйткән. Бу сүзләр гарәпләр арасында мәкаль булып киткән.

[4] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлекләр // *Камал Г.Г.* Әсәрләр. 3 т. Б. 324.

Шул тәэсир астында Тукай үзенең “Театр” исемендәге шигырен яза», – дип хәбәр итә[1]. Әлеге мәгълүмат дөреслеккә туры килеп бетми, чөнки Г. Камалның «Бүләк өчен» пьесасы 1909 елда гына языла. Тукайның «Театр» шигыре исә «Әл-ислах»ның 1907 елгы 8 номерында (26 ноябрьдә) басылып чыга, һәм бу әсәре шагыйрьнең гомумән театр сәнгатенә соклануы, аның белән илһамлануы тәэсирендә язылган дип уйлау дөреслеккә якынрак булыр. Замандашлары истәлекләренә караганда, Тукай, Казанга килгәч, чыннан да, театр сәнгате белән кызыксына, спектакльләргә йөри, «Сәйяр» труппасы артистлары һәм Г. Камал белән якыннан аралаша, репетицияләрдә катнаша. Шагыйрьнең замандашы, артист Касыйм Шамил бу турыда: «Кичләрен “Сәйяр” номерына керә, анда, Галиәсгар Камал һәм артистлар белән бергә шаярып, төрле көлке сүзләр сөйләп вакыт үткәрә. Ә кайбер вакытта кичләрен, “Сәйяр” номерына кереп, кроватька ятып, артистлардан әкият сөйләтә, шуны бик ләззәтләнеп тыңлый, ә кайвакыт үзе дә берәр әкият сөйли», – дип искә ала[2]. Шулай итеп, театр сәнгатенә булган мәхәббәт, уртак фикерләр Г. Тукай белән Г. Камал арасындагы мөнәсәбәтләрне ныгыта, аларны үзара якынайта.

Г. Камалның «Йолдыз» газетасында дөнья күргән күпсанлы язмалары арасында еш кына тәнкыйть мәкаләләре дә күренә. Журналның «Яңа әсәрләр», «Яңа китаплар» рубрикасында әдипнең дистәләрчә рецензиясе басыла.

1907 елның 15 ноябрендә Казанда Шәрәфләр матбагасында Тукайның беренче шигырь җыентыгы – «Г. Тукаев шигырьләре» («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 3 нче дәфтәр) дөнья күрә. Г. Камал бу җыентыкны да зур кызыксыну белән кабул итә, һәм, китап басылып чыгуга ук, «Йолдыз» сәхифәләрендә аның «Габдулла Тукаев шигырьләре» исемле рецензиясе дөнья күрә. Рецензиянең беренче юлларында ук әлеге җыентыкка: «Мәзкүр әсәр (искә алынган китап. – *Г.Х.*) әдәбияты җәдидәбездә (яңа әдәбиятыбызда. – *Г.Х.*) күрелгән әсәрләрнең яхшыларыннан саналырга яраклы.... бу әсәр

---

[1] *Бәхтияров Вафа.* Тукай турында кайбер истәлекләр // ЯһММҮ, 9 ф., 4 тасв., 26 с. б., 18 кгз.

[2] *Касыйм Шамил*. Г Тукай турында истәлекләрем // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 340.

әдәбиятбызның гүзәл баласыдыр» – дип, гаять җылы һәм уңай бәяләмә бирелә. Әдип Г. Тукайның татар әдәбиятындагы урынын түбәндәгечә билгели: «Минем каршымда Габдулла әфәнде илә Габделмәҗит (Мәҗит Гафури. – *Г.Х.*) әфәнделәр алга чыктылар. Хәзерге көндә шагыйрь исемен итлак кылыргә (бирергә. – *Г.Х.*) шул икесе лаектыр. Габдулла әфәнденең язган нәрсәләре арасында хакыйкатән (чыннан да. – *Г.Х.*) шигырь итлакына мөстәхикъ булган (шигырь дип аталырга лаек булган. – *Г.Х.*) гали тасвирлар, гүзәл тәрсимнәр (сурәтләүләр. – *Г.Х.*) күренәдер»[1].

1908 елның 3 августында, татар җәмәгатьчелеге тарафыннан көтеп алынган, Казанда нәшер ителгән сатирик журналларның беренчесе – «Яшен» дөнья күрә. Журнал Г. Камалның зур тырышлыгы, Г. Тукай һәм Ф. Әмирханнар булышлыгы белән оеша. Журналның нашире һәм мөхәррире – Г. Камал, секретарьлек эшен Г. Тукай алып бара. «Яшен»нең беренче санында ук Тукайның шигырь һәм мәкаләләре урын ала, шулар арасында журнал чыга башлау уңае белән язылган «Август башы» мәкаләсе һәм «“Яшен” журналы хакында» исемле шигыре, «Сыбызгы», «Тотса мәскәүләр якаң!», «Ысуле кадимче» әсәрләре. Шагыйрьнең замандашы Г. Шәрәф әйткәнчә, журналның беренче номерында «башынннан ахырына кадәр Тукайның каләме йөри»[2].

Журналда уртак хезмәттәшлек Г. Тукай белән Г. Камал арасындагы дуслыкны тагын да ныгыта. Тукай «Яшен» журналында бик яратып эшли, һәр номерга кызыклы яңа материаллар кертергә тырыша, Камал белән берлектә рәсем асларына язмалар әзерли. Уральскидагы танышы Гайнетдин Туприевка язган хатында шагыйрь бу хакта: «“Яшен”нең секретаре мин булганга, анда бик күп язарга тугры килә. Шул сәбәпле төрле-төрле мөстәгар (яшерен) имзалар артына яшеренәм», – ди. Журналдагы рәсемнәр, карикатураларның шактый өлеше Г. Камал кулы белән ясала. Моның сәбәбе – XX йөз башында татарлар арасыннан рәссамнар табуның кыен булуы. Тукай үзе исән вакытта ук балалар өчен язылган әсәрләренең шактый өлеше рәсемнәр белән нәшер ителә. Бу эшкә шагыйрь бик җитди караган. Х. Зәбири китергән мәгълүматларга караганда, рәссам Зве-

[1] *Камал Г.* Габдулла Тукаев шигырьләре // Йолдыз. 1907. 5 декабрь.

[2] *Шәрәф Г.* Тукай турында истә калганнар // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 271.

ревка[1] шагыйрьнең берничә әсәренә («Су анасы», «Безнең гаилә») рәсем ясарга заказ бирелгәч: «Урыс бит ул безнең рухны белми, күңел дигәнчә барып чыкмас шул»[2], – дип, бераз үкенү һәм канәгатьсезлек хисе белдерә, ягъни татар телендә һәм татар тормышы турында язылган әсәрләрне татар рәссамы гына аңлый ала дигән фикердә тора. Х. Зәбири истәлекләрендә Тукайның рәссам Зверев рәсемнәре белән канәгать булмавы әйтелә, бигрәк тә ул «Безнең гаилә» шигыренә ясалган иллюстрацияне тәнкыйтьли: «Кара инде, шул да булдымы песи, рәсемнең иң мөһим ноктасы безнең песи икәнлеген аңлата алмадык шул. Йә инде, татарлар чәй эчәргә ярата дигәч тә, ун чиләкле самавыр ясап куймыйлар бит. Моның самавыры нәкъ бабай кадәрле»[3]. Тукай үзенең «Шүрәле» (1907) поэмасының ахырында бирелгән искәрмәсендә: «...ихтимал, бара торгач, үз арабыздан маһир рәссамнар чыгып, шүрәленең кәкре борын, озын бармак, мөгезле башларын һәм дә кулы кысылуларын, шул тасвир кылынган урманнарны – һәммәсен тәрсим кылып (сурәтләп. – *Г.Х.*) чыгарлар»[4], – дип, татарлардан да бөек рәссамнар үсеп чыгачагына өметен белдерә. Г. Камал да шушы хыял белән яши. Казанда 1909 елның февраль айларында узган атаклы матбагачы Иван Николаевич Харитоновның юбилей кичәсенә мөнәсәбәтле «Яшен» (1909, 10 нчы сан) журналында Г. Камалның мәкаләсе басылып чыга. Биредә кыскача гына кичәнең барышы, И.Н. Харитоновның тәрҗемәи хәле һәм эшчәнлеге яктыртыла. Г. Камал китергән мәгълүматларга караганда, кичә ахырында, татар матбугаты вәкилләре тарафыннан бер мөселман шәкертенә стипендия билгеләнеп, аны сәнаиге нәфисә мәктәбендә укыту мөмкинлеген булдыру турында карар кабул ителә. Әлеге стипендия өчен «Йолдыз», «Вакыт» газеталары идарәсе тарафыннан, «Сабах» китепханәсенннән беркадәр акча да күчерелгән була[5].

«Йолдыз» газетасы мөдире һәм сәркатибе вазифаларын башкарган Г. Камал һәр номерны яңа хәбәрләр, кызыклы материаллар

---

[1] Зверев Прокопий Александрович (?–1921) – рәссам, гравер. «Өмид» типо-литографиясендә эшләве билгеле.

[2] *Зәбири Х.* Шагыйрь Г. Тукай турында истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 366.

[3] Шунда ук. Б. 366.

[4] Габдулла Тукай: Тормыш һәм иҗат елъязмасы. Казан, 2003. Б. 81.

[5] *Галиәсгар Камал.* Мөселман рәссам // Йолдыз. 1912. 6 сентябрь.

белән тәэмин итәргә тырыша. Берничә тапкыр аңа, хәбәрче буларак, Түбән Новгородтагы Мәкәрҗә ярминкәсенә сәяхәт кылып, андагы вакыйгалар турында язма бирергә туры килә. Шул сәяхәтләренең берсенә ул үзе белән Тукайны да чакыра, һәм 1908 елның 5 августында алар икәүләп Мәкәрҗәгә юл тоталар. Бу турыда «Әл-ислах» газетасының игъланнар бүлегендә: «Гәзитәмезнең даими язышучыларыннан Г. әфәнде Тукаев август 5 еннән бирле Нижнийда торып, августның 18 ләрендә Казанга кайтачак», – дип хәбәр ителә[1]. Мәкәрҗәдә алар Тимерша Соловьев[2] идарәчелек иткән «Двухсветная» кунакханәсенә урнашалар. Тукай башта ярминкәне зур кызыксыну белән карап йөри, соңрак, игътибары сүрелгәч, бу вакытта Мәкәрҗәдә булган «Сәйяр» труппасы артистлары һәм Г. Кариев белән аралаша, репетицияләрдә катнаша, спектакльләренә баргалый. Тимерша Соловьев тәкъдиме буенча, «Сәйяр» труппасы артистлары белән «Двухсветная» кунакханәсе залында концертлар куюда катнаша. Бу концертларда милли шигырьләр, җырлар яңгырый, Тукай аның программасын төзи, репетицияләрдә катнаша, хор белән милли җырлар башкаручы артистларга булышлык итә. Габдулла Кариев бу турыда: «...Габдулла әфәнде Тукаев, җырлаган вакытта, безнең алда халыкка арты, безгә алды берлә, капельмейстер (дирижер. – *Г.Х.*) шикелле, куллары берлә болгап торадыр иде», – дип искә ала[3]. Концертлар башта уңышлы гына бара, халык бик теләп йөри, кунакханә идарәчәсе дә канәгать була, әмма, Г. Камал әйтүе буенча, бервакыт ниндидер гармунчы мишәр абзые килеп чыгып, «...сәхнәгә менеп, гармунны әйттерә, үзе уйнаганда, хатыннар тавышы белән мишәрчә әллә нинди урам җырлары җырлый...»[4] һәм тамашачының игътибарын үзенә җәлеп итә. Соңыннан Тукай Тимерша Соловьев оештырган әлеге «кәмит»тә катнашып, ресторан сәхнәсенә менеп, тук сәүдәгәрләр каршында кул болгап, баш иеп йөрүләренә үкенә. Г. Камал бу турыда: «...Тукайның бик

[1] [Гәзитәмезнең даими язышучыларыннан...] // Әл-ислах. 1908. 14 август.

[2] Тимерша Салаватулла улы Соловьев (1875–1947), журналист, язучы, нашир, мөгаллим. «Госмания», «Хөсәения» мәдрәсәләре мөгаллиме, «Чүкеч» журналын һәм «Урал» газетасын нәшер итүче. Мәкәрҗә ярминкәсе вакытында Оренбург сәүдәгәре Әхмәт бай Хөсәеновның (1837–1906) «Двухсветная» кунакханәсендә идарәче булып торуы мәгълүм.

[3] *Кариев Габдулла*. Тукай Мәкәрҗәдә // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 672.

[4] Шунда ук. Б. 673.

хәтере кала. Эшнең шулай булачагын алдан әйтеп төшендермәгән өчен, миңа бик нык үпкәли. Шуннан, Мәкәрҗәдән аның ихласы кайтып, без кайтып китәбез», – дип яза[1].

Мәкәрҗәдән кайткач, Тукай Камал белән берлектә яңадан «Яшен» журналына материаллар әзерләү эшенә керешә. Нәкъ шушы вакытта, август ахырларында, бертуган Никитиннар циркына Карәхмәт исемле төрек көрәшчесе килә, ул катнашкан тамашалар «Печән базары» тирәсендә әйләнүчеләр арасында зур кызыксыну уята. Г. Камал, шуларны күздә тотып, Тукайга, Карәхмәт белән бәйле, Казан базарчыларыннан көлеп бирәр әсәр язарга тәкъдим итә[2]. Тиз арада Г. Тукай «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» поэмасын иҗат итә, ләкин аны «Яшен»дә бастырмый – Гыйльметдин Шәрәфкә тапшыра. Поэма 1908 елның 22 октябрендә 5000 данә тираж белән басылып чыга һәм бер ай эчендә таралып та бетә.

Г. Камал, тәнкыйтьче буларак, Тукайның яңа чыккан һәр китабына диярлек игътибарлы була. Әйтик, 1908 елның 8 ноябрендә Г. Тукайның «Җуаныч» исемле китабы басылып чыга. Г. Камал әлеге вакыйганы игътибардан читтә калдырмый һәм «Йолдыз» газетасы битләрендә бу турыда: «...Г. Тукаевның әсәрләреннән “Җуаныч” нам бер китап нәшер ителеп, китап базары тәзәйен ителмеш (бизәлгән. – *Г.Х.*) иде», – дип хәбәр бирә[3]. 1908 елның 14 ноябрендә Казанда «Сабах» көтепханәсе, И.Н. Харитонов матбагасында Г. Тукайның «Алтын әтәч» исемле китабы басыла. Китапның тышлыгында «Пушкин хикәясеннән алынды» дип искәртелгән. 1909 елның февраль аенда исә шул ук матбагада әлеге экият-поэманың икенче басмасы дөнья күрә, һәм Г. Камал «Йолдыз» газетасында китап чыгу уңае белән язылган кыскача бәяләмәсендә: «Ошбу көннәрдә китапчылык галәмендә ике гүзәл әсәр күзгә күренде. Берсе – Габдулла Тукаев тарафыннан назым илә язылган “Алтын әтәч” нам бер хикәядер», – дип хәбәр итә.

Матди кыенлыклар, цензура кысулары нәтиҗәсендә «Яшен» тиздән (1909, июнь) нәшер ителүдән туктый, Казан сатирик журналдан

---

[1] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлекләр // *Камал Г.Г.* Әсәрләр. 3 т. Б. 326.

[2] Шунда ук. Б. 326.

[3] *Камал Г.* Яңа әсәрләр («Балалар дөньясы», беренче китап – «Кечкенә Рәшид») // Йолдыз. 1908. 11 декабрь.

мәхрүм кала. Г. Тукай һәм Г. Камалның мавыгып, бик яратып башкарган эшләре туктала. Әлеге вакыйгадан соң сигез ай үткәч, Г. Тукай һәм аның фикердәшләре тырышлыгы белән Әхмәт Урманчиев «Ялт-йолт» исемле сатирик журнал чыгаруга рөхсәт ала (журналның беренче саны 1910 елның 15 мартында дөнья күрә). Секретарь вазифаларын һәм төп эшне Г. Тукай алып бара. Журналдагы күпчелек рәсемнәр һәм карикатуралар Г. Камал тарафыннан эшләнә.

1910 елның 5 ноябрендә дуслары, фикердәшләре тарафыннан Г. Камалның әдәби эшчәнлегенең 10 еллыгы билгеләп үтелә. Юбилей кичәсе «Новый клуб» залында үтә, биредә Тукай да катнаша. Кичәдә «Сәйяр» труппасы артистлары тарафыннан Г. Камалның «Бәхетсез егет» драмасы һәм «Бүләк өчен» комедияләре куела. Тукай, юбилей кичәсендә тәэсирләре белән уртаклашып, «Галиәсгар әфәнде Камалның 10 еллык юбилейсы» исемле мәкаләсен яза («Йолдыз»ның 1910 елның 22 ноябрь санында дөнья күрә). Тукай дустының иҗаты турында: «Минем күңелемдә Галиәсгар әфәнде әсәрләренә моннан әллә ничә еллар элек, ярты сабый вакытымда ук мәхәббәт орлыклары чәчелгән иде», – дип яза[1]. Татар тормышын, Казан мещаннарының яшерен почмакларын сәхнә аркылы күрсәтә алган әдипне «татар Островские» дип атый, «Бәхетсез егет» һәм «Бүләк өчен» пьесаларында чын татар тормышы тасвирлануын күрсәтә.

Тукай замандашлары истәлекләрендә Г. Камал шагыйрьнең хезмәттәше һәм фикердәше генә түгел, ә аның хәл-әхвәлләрен белешеп, өс-башын һәм матди ягын аталарча кайгыртып торучы бик якын иптәше итеп тә искә алына. Мәсәлән, ул вакытларда «Йолдыз» газетасында хисапчы булып эшләгән[2] Галимҗан Әмирхан китергән мәгълүматларга караганда, Г. Камал тарафыннан «Болгар» кунакханәсе буфетының официант малайларына, Г. Тукай ашарга төшмәгән вакытларда, аның исенә төшереп, шагыйрьнең ашау-эчүен кайгыртып торырга дигән күрсәтмә бирелгән була[3]. Шулай

[1] *Тукай Г.* Галиәсгар әфәнде Камалның 10 еллык юбилейсы // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 142б.

[2] Истәлек авторы үзе турында биргән мәгълүматларга караганда *(Г.Х. иск.)*.

[3] Әмирхан Г. Татар халкының сөекле, бөек шагыйре Габдулла Тукайның Казанга килгән көннәре // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 419.

ук 1910–1911 елларда «Болгар» номерлары ресторанында официант булып эшләгән Вилдан Гобәйдуллин Г. Камалның Тукайны гел кайгыртып яшәве, авырган вакытларында аңа матди ярдәм оештыруы турында хәбәр итә[1].

1912 елның көзендә Төркия белән Балкан дәүләтләре (Болгария, Греция, Сербия, Черногория) арасында тарихка Беренче Балкан сугышы буларак кереп калган низаг башлангач, «Йолдыз» газетасы мөхәррире Һади Максуди Г. Камалны Төркиягә махсус хәбәрче итеп җибәрә. Бу турыда «Йолдыз» газетасында: «Мөхәррирләребездән Галиәсгар Камал әфәнде Балкан вакыйгалары хакындагы хәбәрләрне тәхкыйк кылу (ячтырту) өчен Төркия вә Болгария мәмләкәтләренә сәяхәткә китте», – дип хәбәр ителә[2]. Шулай итеп, Г. Камал, Казаннан 1912 елның ноябрь ахырларында китеп, 1913 елның февраль башларына кадәр Истанбулда яши, Төркия хөкүмәтенең эчке һәм тышкы сәясәте, сугыш чоры вазгыяте, халкының тормыш-көнкүреше, сугышка мөнәсәбәте һ.б. турында «Йолдыз» газетасына күләмле мәкаләләр рәвешендә хәбәрләр җибәреп тора.

Истанбулда салкын тидереп, нерв авыруы белән чирләп киткән Г. Камал 1913 елның февралендә Казанга кайтып, авыруы көчәю сәбәпле, больницага керергә мәҗбүр була. Дусты Г. Тукайның да туберкулёз авыруы көчәеп, докторлар һәм дуслары киңәше белән Клячкин хастәханәсенә керергә җыенып йөргән вакыты була бу. Г. Камал үзе бу турыда: «...февраль ахырында нерв авырулары клиникасына кердем. Тукайны актык күрүләрем шул вакытларда булды. Тукай бөтенләй ябыккан, хәлсезләнгән иде. Күп тә үтмәде Тукайны Клячкин больницасына урнаштырдылар» – дип искә ала[3].

Г. Камал белән Г. Тукайның авыруы һәм хәлләренең торышы турында «Кояш» газетасы даими кыскача мәгълүматлар биреп барды. Мәсәлән, 24 март санында дөнья күргән «Авыруларымыз янында» исемле язмада «Берәү» башта Клячкин хастәханәсендә ятучы Г. Тукайның хәле, аннары клиникада дәваланучы Галиәсгар әфәндененең сәламәтлеге турында хәбәр бирә: «...Галиәсгар һаман иске

---

[1] Тукай турында Вилдан Гобәйдуллин истәлекләре // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 506.

[2] Хосусый мөхбир // Йолдыз. 1912. 25 ноябрь.

[3] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлекләр // *Камал Г.Г.* Әсәрләр. 3 т. Б. 327–328.

Галиәсгар, Камал шул ук Камал, шат, кайгырмый. Уен-көлке арасында үзенең авыруы арту, кимүне сөйли. Тукайның кәефе ничек? Кызулыгы ничә градус? Үзен ничек хис итә? дип аны сораша»[1].

1913 елның 2 апрелендә мәңгелеккә күчкән якын дусты белән Г. Камал хушлаша алмый: бу вакытта ул үзе авыр хәлдә клиникада ята. Ел ярым дәвамында авыру белән көрәшеп, көч-хәл белән аякка басканнан соң гына, атаклы драматург Г. Тукай каберенә барып, дустына актык сәламен бирүгә ирешә.

«ТУКАЙ БЕЛӘН ӨЧ ЕЛГА ЯКЫН ИПТӘШЛӘРЧӘ, ТУГАННАРЧА ЯШӘДЕМ»

(Габдулла Тукай һәм Вафа Бәхтияров)

Габдулла Тукай Казанга килгәч, аны якын итеп, дустанә мөнәсәбәт күрсәткән зыялыларның берсе – журналист, педагог, җәмәгать эшлеклесе, «Әл-ислах» газетасының нашире һәм мөхәррире Әхмәтвафа Гали улы Бәхтияров (1881–1960) була.

Вафа Бәхтияров Саратов губернасы Хвалын өязе Зимничә авылында мулла гаиләсендә туа. Уку яшенә җитүгә, авыл мәдрәсәсендә укып, башлангыч белем ала. Аннан соң, Казанга килеп, 1892–1894 елларда Яңа Татар бистәсендәге «Әмирхания» мәдрәсәсендә Фатих Әмирханның атасы – Мөхәммәдзариф Әмирхановта укый[2].

Яңа Татар бистәсенең «Иске Таш» мәчетенең имамы, алдынгы карашлы мулла, татар телендә беренче Коръән тәфсире авторларыннан берсе Мөхәммәдзариф Әмирханов, традицион гадәтләрне саклау белән беррәттән (ул балаларын, шул исәптән язучы, журналист Фатих Әмирханны да, дини таләпләр буенча тәрбияли), милли тормыштагы яңарышка хәерхаһлы мөнәсәбәте белән аерылып торган.

---

[1] *Берәү*. Авыруларымыз янында // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. 733 б.

[2] Аның белән бергә язучы, драматург, тәнкыйтьче, публицист Фатих Әмирхан (1886–1926) һәм нашир, журналист, мәктәп-мәдрәсәләр өчен язылган «Уку китабы»н («Мәгариф», 1908, 1913) төзеп бастыручы (бу җыентыкка Г. Тукайның «Теләнче», «Туган тел» шигырьләре дә кергән) Хөсәен Әбүзәров укыйлар (? – 1917). Кара: «Әл-ислах» газетасы мөхәррире Вафа Бәхтияровның тормыш иптәше Разия Бәхтиярованың (Фатиха Аитова мәктәбен тәмамлаган укытучы) Ф. Әмирхан турында хатирәсе // Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. 2 чыг. / И.Г. Гомәров мөхәррирлегендә. Казан: ТӘһСИ, 2016. 203 б.

1895 елдан Ф. Әмирхан белән В. Бәхтияров үз заманында иң атаклы мәдрәсәләрнең берсе булган «Мөхәммәдия»гә – дин галиме, педагог Галимҗан Баруди җитәкләгән күренекле җәдиди уку йортына күчәләр. 1882 елда Г. Баруди тарафыннан нигезләнгән «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе үз дәверендә Россия мөселманнарының иң алдынгы уку йорты дәрәҗәсенә ирешә. Биредә тирән дини белем бирелә, Көнчыгыш әдәбияты, тарих буенча укыту уңышлы алып барыла, шул ук вакытта рус теле һәм дөньяви фәннәргә игътибар ителә. XX гасыр башында «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә рус теле, арифметика, матур язу, рәсем (сызым), санау, география, физика (табигать белеменә кереш), геометрия, Россия тарихы, гомуми тарих, төрки халыклар тарихы, фән тарихы, этика, гигиена (медицина), метрика, риторика, психология, логика, философия, гарәп һәм фарсы телләре, гарәп әдәбияты, юриспруденция укытыла[1]. 36 ел эчендә җәдитчелек юнәлешендә белем биргән «Мөхәммәдия» мәдрәсәсен халкыбызның горурлыгы булган күп татар зыялылары тәмамлый: язучы һәм шагыйрьләр Г. Камал, Ф. Әмирхан, М. Гафури, Ф. Бурнаш, К. Тинчурин, З. Бәшири, М. Укмасый, Ә. Исхак, Ә. Камал, Ф. Әсгать, Ф. Туйкин, Н. Исәнбәт; галимнәр һәм җәмәгать эшлеклеләре Г. Ногайбәк, Г. Шәрәф, Х. Бәдигый, Г. Рәхим, Г. Гобәйдуллин; журналист һәм наширләр Б. Шәрәф, Ә. Хәсәни; дипломатлар Х. Биккенин, И. Әмирхан; артистлар З. Солтанов, Габдрахман һәм Габдулла Камаллар; композиторлар С. Сәйдәшев, С. Габәши; рәссам-скульптор Б. Урманче һ.б. Хәзерге күзлектән караганда, «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе уку-укыту комплексы буларак күзаллана: Тукай Казанга килгән вакытка ул өч зур таш корпустан торган, үзенең ашханәсе, хастаханә, аяк киеме тегү һәм ремонтлау, агач эшкәртү остаханәләре булган[2].

XX гасыр башы иҗтимагый тормышындагы үзгәрешләр шәкертләргә дә нык тәэсир иткән. Мәгариф системасын реформалаштыруны таләп итүче шәкертләр арасында «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә укучылар гаять зур роль уйнаганнар. Нәкъ менә

---

[1] «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе программасы. 1913/14 уку елы. Казан, 1913. Б. 8, 24, 25; *Амирханов Р*. Система конфессионального образования у татар // Ислам и мусульманская культура в Среднем Поволжье: история и современность. Очерки. Казань: Мастер Лайн, 2002. С. 34.

[2] Амирханов Р. Күрс. хезм. Б. 21.

аларның тырышлыгы белән «ислахчылар» хәрәкәте барлыкка килгән, соңрак аларга Казанның башка уку йортларыннан да шәкертләр килеп кушылган. 1904 елның 20 февралендә Фатих Әмирханның мәдрәсәдәге дусты, мөгаллим, журналист Ризван Алушига (1883–1938) язган хатында мондый юллар бар: «Хәзердә бөтен мәдрәсә шәкертләреннән мөрәккәб (торган. – *Г.Т.*) бер җәмгыять тәшкил ителде. Хәзер дә 75 кадәр әгъзасы бардыр (яшерен тотылсын)»[1]. Ф. Әмирхан һәм В. Бәхтияровлар бу хәрәкәтнең идеологлары, төп җитәкчелекне алып баручылар була. «Ислахчылар» 1905 елның ноябреннән алып 1907 елның башларына кадәр җилем басмада, ягъни гектография ысулы белән, яшерен рәвештә «Әл-ислах» газетасын чыгаралар. «Урал (Зайцев) урамындагы Фатих Әмирханның атасы Зариф хәзрәт мәдрәсәсенең ишегалдындагы бер катлы йортта Фатих Әмирхан, Вафа Бәхтияров, Габдрахман Мостафин, Фатих Сәйфи, Хөсәен Ямашев җитәкчелегендә гектографта басылган беренче прокламацияләрне, Фатих Сәйфи, Габдрахман Мостафин һәм Хөсәен Ямашев тарафыннан тәрҗемә ителеп, Ямашев (хәзерге Мехчылар) урамы 37 нче йорт, Дулат Алинең атасы Вахит мәзин мунчасында бастырып таратканнар», – дип искә ала бу турыда Разия Бәхтиярова[2].

«Ислахчылар»ның татар мәдәнияте офыгын киңәйтү, Европа һәм рус мәдәниятенә тартылу юнәлешендәге эшчәнлеге нәтиҗәсез калмый. Шәкертләр хәрәкәтендә иң актив катнашучыларның мәдрәсәләрдән куылуына карамастан[3], «ислахчылар» уку-укыту процессын үзгәртүдә шактый зур нәтиҗәләргә ирешәләр: мәдрәсәләрнең көнкүреш шартлары яхшыра, махсус уку, торак һәм гыйбадәт бүлмәләре барлыкка килә, ашханә һәм китапханәләр оеша; уку бүлмәләре үзгәрә (алар парта, өстәлләр, карта, кара такта, глобуслар белән җиһазландырыла)[4].

---

[1] ЯһММҮ. 16 ф., 3 тасв., 1 эш.

[2] «Әл-ислах» газетасы мөхәррире Вафа Бәхтияровның тормыш иптәше Разия Бәхтиярованың (Фатиха Аитова мәктәбен тәмамлаган укытучы) Ф. Әмирхан турында хатирәсе. Б. 203.

[3] Мәсәлән, «Мөхәммәдия» мәдрәсәсеннән 82 шәкерт куыла. Кара: История Казани в документах и материалах. XX век. Казань: Магариф, 2004. С. 327.

[4] Бу турыда: *Габдрафикова Л.Р.* Татарское медресе и революция: рождение «бывших шакирдов» // Человек в революции: Казанская губерния: в 2-х томах. Т. 1. 1905–1907 гг. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 184.

Разия Бәхтиярова истәлекләреннән мәгълүм булганча: «Фатих Әмирхан Москвадан кайткач[1], Вафа Бәхтияров белән “Әл-ислах” газетасы чыгару турында хәзерлек алып баралар. Һәм йөрүләре бушка китми: чыгарырга рөхсәт алып чыгара башлыйлар. Шул елның август аенда Фатих кинәт каты итеп авырый башлый. Аякларына, кулларына һәм бер күзенә паралич булып больницада яткан. Кулларындагы һәм күзендәге авыру бетеп, аяклар белән йөри алмаслык булып кала. Кечкенә арбада гына йөртәләр иде. Шул хәлдә булса да, алар Вафа Бәхтияров белән һәрвакыт, һәр җирдә бергә булганнар»[2].

В. Бәхтияров истәлекләреннән күренгәнчә, ул, 1907 елның 25 апрелендә Казан губернаторыннан «Әл-ислах» газетасын чыгарырга рөхсәт алынгач, шул елның май-июнь айларында Уральскида чыккан «Фикер» газетасы, «Әл-гаср әл-җәдит» һәм «Уклар» журналлары аркылы танылган Г. Тукайга «Әл-ислах» газетасында катнашырга чакырып хат яза[3]. Г. Тукай исә: «Берничә номер гәзитәгез чыкмыйча торып, берни дә әйтә алмыйм. Үзем көзгә таба Казанга барып чыгачакмын, шунда сезнең белән сөйләшермен»[4], – дип җавап бирә.

В. Бәхтияров белән Г. Тукай 1907 елның 10 октябрендә «Әл-ислах» редакциясендә (ул «Болгар» кунакханәсенең 12 нче бүлмәсендә урнашкан була) танышалар. Бу турыда В. Бәхтияров болай дип искә ала: «Менә шул ук елның (1907) октябрьнең 10 ында иртә үк “Әл-ислах” идарәсендә берничә кеше белән сөйләшеп утырганда, ишектән бер кеше килеп керде. Ул өстенә пальто сыман бернәрсә кигән. Бу кеше шул көн генә чыккан “Әл-ислах”ның икенче

---

[1] 1907 елның гыйнварыннан июненә кадәр Ф. Әмирхан «Тәрбиятел-этфаль» дип исемләнгән беренче татар балалар журналында хезмәт куя. Журнал Мәскәүдә Мөхәммәтгазиз Шамил тарафыннан нәшер ителә. Журналның биш саны гына дөнья күреп кала, ул ябылгач, Ф. Әмирхан Казанга кайтырга мәҗбүр була.

[2] «Әл-ислах» газетасы мөхәррире Вафа Бәхтияровның тормыш иптәше Разия Бәхтиярованың (Фатиха Аитова мәктәбен тәмамлаган укытучы) Ф. Әмирхан турында хатирәсе. Б. 203.

[3] *Бәхтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 376.

[4] Шунда ук. Б. 376.

номерын алып, утыргычка килеп утырды. Берничә минут укып утырды да: “Бу номер газетны мин алып чыгам, мин “Болгар”ның 40 нчы номерында торам. Укыгач та төшерермен, мин Казанда озак торам әле”, – дип чыгып китте»[1]. В. Бәхтияров күңелендә Тукай кечерәк буйлы, ябык, аз сүзле («сүзне бик үлчәп кенә сөйли»), уйланучан («уен беркемгә дә белдерми») кеше булып калган. «Яратмаган кешеләре белән яки бер дә таныш булмаган кешеләргә сөйләү түгел, якты йөз дә күрсәтми иде. Тукай белән танышып, сөйләшер өчен килгән кешеләр аның сүзсезлегенә, салкын каравына аптырыйлар, күңелсезләнәләр иде», – дип яза В. Бәхтияров[2].

Ф. Әмирханга язган хатларыннан күренгәнчә, В. Бәхтияров «Әл-ислах»та оештыру эшләрен алып бара. Мәсәлән, 1908 елның 29 июнендә бу вакытта Серноводскида дәваланган Ф. Әмирханга ул газетаның финанс ягы белән бәйле шөбһәләрен җиткерә: «Ибдәш! Хәзер дә безнең эш орлыкда, атна ярым булды, почтадан бер тиен килгәне юк. Андан-мондан алгалап кына маркага һәм Кәримевләргә[3] бирдем. Менә 36 нчы “Нур” өчен Кәримевләргә кайдан да алып булмады. Атна уртасында бирәчәкмен дип, конторына әйтеп килдем. Нишләргә инде? “Сабах – Мәгариф”дән[4] әллә ничә мәртәбә сорадым. Алар да безнең кеби фәлән көнне, фәлән вакытда бирербез дип йөртәләр»[5].

Озак та үтми, 1908 елның 9 июлендә, В. Бәхтияров кабаттан хезмәттәшенә хат яза. Анда да аның «Әл-ислах» газетасының матди хәлен кайгыртуы, мәкаләләр туплау белән шөгыльләнүе күренә: «Хәзергә кемдән дә акча алганым юк. 36 нчы номер өчен Кәримевләргә бирдем. Киләчәк көнләрендә юнәйтсәм кирәк. Ягкубдан 7 сум алачак бар иде. Шуны бер көн сораган идем. Шундый кызулап җаваб бирде. Исең дә китәр. Менә, кардәш, «Әл-мөкяфәт»

---

[1] *Бәхтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 376.

[2] Шунда ук. Б. 376.

[3] «Әл-ислах» газетасы бертуган Кәримовлар типографиясендә («Матбагаи Кәримия») бастырыла.

[4] Бертуган Әхмәдулиннарның «Сабах» һәм бертуган Шәрәфләрнең «Мәгариф» типографияләре турында сүз бара.

[5] Вафа Бәхтияровның Фатих Әмирханга язган хаты. 29 июнь, 1908 // Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. 2 чыг. Казан, 2016. Б. 126.

(бүләк, яхшылыкка каршы эшләнгән яхшылык. – Г. Т.), син ут йотып йөр дә, йөр. Килгәч, синҗа да хатын күстәрермен. 37 нче номер өчен кәгазьгә дә алдым. Башкача язардай хәл хәзергә юк. 37 нче номерда яхшы булачак та, синең баш мәкалә һәм тәнкыйд, кечкенә фельетон кирәчәк. Тукаевның ике шигыре[1], Кәбирнең[2] “Аңлы ханым” нам мәкаләләр керер. Ничек булса да, 35 нче номер кебек булмаячак. 38 нче номер өчен материаллар бар»[3].

Г. Тукай белән В. Бәхтияров, «Әл-ислах» газетасында хезмәттәшлек итүдән башка да, күп вакытларын бергә уздыралар, театрга йөриләр, әдәби-музыкаль кичәләрдә катнашалар. Мәсәлән, 1908 елның 28 мартында Купеческое собрание залында үткәрелгән әдәби кичәдә В. Бәхтияров Г. Тукайның «Теләнче» шигырен укый (бу кичәдә Тукай да катнаша: үзенең «Утырышу» шигырен укый)[4]. «Мин Тукай белән өч елга якын иптәшләрчә, туганнарча, ни тапканыбыз бергә булып <...> яшәдем», – дип яза соңрак журналист[5].

В. Бәхтияров истәлекләренә караганда, 1907 елның декабреннән 1908 елның гыйнвар аена кадәр алар Г. Тукай белән бергә «Кәрвансарай» номерларының ишегалдына караган ягында 2 катта 9 нчы бүлмәдә (кайбер истәлекләрендә 14 нче бүлмә дип күрсәтә) яшиләр[6].

1908 елның җәендә Г. Тукай, Ф. Әмирхан һәм В. Бәхтияров Литовченко йортында торалар[7]. «Бу фатир ислахчыларның һәм башка шул чор яшьләренең бердәнбер җыела торган урыннары, клубы урынын тота торган иде. Иртәдән кичкә чаклы яшьләрнең килү-китүләре һич өзелми иде... Иртәдән кичкә, төн уртасына

---

[1] Монда сүз Тукайның «Әл-ислах»ның 37 нче санында басылган шигырьләре – «Тормыш» һәм «Тешләре ямьсез матурга» әсәрләре турында бара.

[2] Язучы, журналист, театр эшлеклесе Кәбир Бәкер (1885–1944).

[3] Вафа Бәхтияровның Фатих Әмирханга язган хаты. 29 июнь, 1908 // Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. 2 чыг. Казан, 2016. Б. 126–127.

[4] Габдулла Тукай: Тормыш һәм иҗат елъязмасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. Б. 96.

[5] *Бәхтияров В.* Зариф Бәшировның (Зариф Бәшири) «Тукай истәлеге» турында берничә сүз» // ЯһММҮ. Ф. 9. 4 тасв. 31 эш.

[6] *Бахтияров В.* Альбом, посвященный жизни, деятельности татарского народного поэта Габдуллы Тукая в Казани // ЯһММҮ. 9 ф., 3 тасв., 6 эш.

[7] Габдулла Тукай: Тормыш һәм иҗат елъязмасы. Б. 98.

чаклы самавыр кайнаудан туктамый», – дип искә ала бу вакытны В. Бәхтияров[1].

1909 елда июнь аенда Кәбир Бәкер дә алар белән бергә яши, ә 1910 елның җәендә дачада Г. Тукай, Ф. Әмирхан, В. Бәхтияровка шул елларда гына Казанга килеп, татар матбугатында әдәби тәрҗемәләр белән катнаша башлаган Якуб Байбурин да килеп кушыла[2].

В. Бәхтияров истәлекләрендә Г. Тукайның «Бер манигы тәрәккый» (1907), «Пар ат» (1907), «Бер гәзитә идарәсе хәленнән» (1907), «Тәүлек» (1908), «Улмы? – Ул...» (1908), «Алтынга каршы» (1907), «Театр» (1907), «Бер шәехнең мөнәҗәте» (1908), «Ишан» (1909) һ.б. шигырьләрендә сурәтләнгән вакыйгалар җанлана. Мәсәлән, «Бәян әл-хак» газетасы чыгарган «Мәгълүмат» (1908) исемле игълан-рекламалар җыентыгында «Кәрван» чәй фирмасының рекламасы рәвешендә имзасыз басылган «Тәүлек» шигыре турында Вафа Бәхтияров түбәндәгечә яза: «Тукай үзенең тормышындагы кайбер хаталарны искә төшереп... шул вакыттагы “Караван” чәй фирмасының чәйләрен мактап язган шигырен күрсәтә иде. ...Бу шигырь өчен Тукай “Бәян әл-хак” идарәсе аркылы егерме биш сум акча да алды»[3].

Дустыннан соң ярты гасырга якын гомер кичергән В. Бәхтияров (ул 1960 елда вафат була) Тукай мирасын өйрәнүгә зур өлеш кертә. Казанда Тукай белән бәйле истәлекле урыннарны туплаган фотоальбом төзи[4], экскурсия текстлары әзерли[5]. Аларда «Болгар» номерлары, «Аң» журналы редакциясе урнашкан бина, «Әл-ислах» газетасы редакциясе бинасы, Г. Камал йорты, «Сарай» һәм «Амур» кунакханәләре, «Китап» нәшрияты, шагыйрьнең соңгы көннәре үткән Клячкин хастаханәсе турында мәгълүмат һәм фотоматериаллар урын алган.

---

[1] *Бахтияров В.* Альбом, посвященный жизни, деятельности татарского народного поэта Габдуллы Тукая в Казани // ЯһММҮ. 9 ф., 3 тасв., 6 эш.

[2] *Байбурин Я.* Габдулла Тукаев хатирәсе // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 232.

[3] *Бәхтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 383.

[4] *Бахтияров В.* Альбом, посвященный жизни, деятельности татарского народного поэта Габдуллы Тукая в Казани // ЯһММҮ. 9 ф., 3 тасв., 6 эш.

[5] ЯһММҮ. 42 ф., 1 тасв., 12 эш.

II бүлек

«ҖИТДИ ВӘ КӨЛМИЧӘ ЯЗГАН НӘРСӘЛӘРНЕ “ӘЛ-ИСЛАХ”КА БИРӘМ. ҺӨҖҮВИ ВӘ КӨЛКЕ НӘРСӘЛӘРЕМНЕ “ЯШЕН”ГӘ БИРӘМ»

(Габдулла Тукайның Казан вакытлы матбугатындагы эшчәнлеге)

Уральскидагы татар газета-журналларында эшләгән Г. Тукай, билгеле, татар матбугаты белән кызыксынган. «Фикер», «Әл-гаср әл-җәдит» сәхифәләрендә аның Казандагы татар матбугатына мөнәсәбәтле язылган шигырьләре, мәкалә-фельетоннары еш күренә.

1906–1907 елларда Казанда дистәгә якын газета-журнал нәшер ителә[1]. Аларның күпчелеге цензура кысулары аркасында тиз арада эшен туктатырга мәҗбүр була. Мәсәлән, «Азат» һәм «Азат халык» газеталары өч ай гына чыгып кала: «Азат» 1906 елның 1 февраленнән 30 маена кадәр басылса, «Азат халык» – шул ук елның 4 июленнән 12 сентябренә кадәр. «Таң йолдызы» газетасының да гомере кыска була: ул 1906 елның 18 маеннан 16 ноябренә кадәр басыла. Башка татар газета журналларының язмышлары шул дәрәҗәдә үк аянычлы булмаса да, алар да цензура эзәрлекләвеннән котыла алмаганнар.

Әле Казанга килгәнче үк, Г. Тукайның Казан мөхәррирләре һәм наширләре белән мөнәсәбәтләре төрле була. Аларның кайберләрен ул даими рәвештә тәнкыйтьләгән, сатира утына тоткан. Тукайның һөҗүм объектлары арасында «Бәян әл-хак» газетасы һәм аның нашире Ә. Сәйдәшев аерым урын алып тора. Нәкъ

[1] *Габдельганеева Г.* Татарская периодическая печать в репертуаре казанских изданий начала XX века // Сто лет татарской периодической печати: История, современность, будущее. Материалы научно-практической конференции (Казань, 17 мая 2005 года). Казань, 2005. С. 50.

менә Тукайның бу газетага һәм аның наширенә кискен тискәре карашыннан чыгып, шул чор матбугатын өйрәнүче галимнәр «Бәян әл-хак»ка карата «консерватив», «искелекне яклаучы», «кадимчелек оясы» һәм башка шундый төрдәге бәяләмәләрне кулланганнар. Ләкин шуны да истә тотарга кирәк: Тукай аерым газета-журналларга һәм аларның наширләренә карата үз бәяләмәләрендә һәрвакыт объектив булмаган, шуңа күрә, бу газета-журналлар турында шагыйрьнең субъектив карашларына гына таянып фикер йөртү дөрес булмас. Югарыда телгә алынган «Бәян әл-хак» газетасына килсәк, Л.А. Мөхәммәдиева сүзләре буенча, «Совет чорында “Бәян әл-хак” нигезсез тәнкыйтькә дучар була. Газетаны тәнкыйть итүчеләр үз фикерләрен төрлечә нигезлиләр: газетада реклама игъланнарының күплеге, наширләре һәм мөхәррирләренең белемсезлеге, газетада кадими карашлы авторларның мәкаләләре басылу һ.б.»[1]. Л.А. Мөхәммәдиева исә «Бәян әл-хак» газетасының тематик яктан киңлеген ассызыклый. Аның фикеренчә, «басма, Россия татарлары тормышыннан алынган вакыйгалар белән генә чикләнеп калмыйча, дөнья киңлегендәге мәсьәләләргә зур игътибар биреп барган. Язмалар татар (гарәп графикасында) һәм рус (кириллицада) телләрендә басылган. Татар телендә рус мәдәниятенә кагылышлы (аерым алганда, Л.Н. Толстой, А.М. Горький, Н.В. Гоголь һ.б. турында) мәкаләләр дә даими рәвештә басылып килгән»[2].

Тукайның бу газетаны һәм аның наширләрен тәнкыйть утына тотуы ни белән аңлатыла соң? Монда, билгеле, Тукайның матбугат дөньясына кереп китү вакытын исәпкә алмый булмас: 1906–1907 елгы инкыйлаб тәэсирендә революцион идеяләр белән мавыккан татар яшьләренең бу идеяләрне кабул итмәгән кешеләргә, башка сәяси-иҗтимагый фикердә булучыларга карата тискәре мөнәсәбәттә булулары ихтимал. Ләкин шул ук «Бәян әл-хак»та төрле вакытта үз язмаларын урнаштырган авторлар исемлегенә карасаң (язучы һәм тарихчы Касыйм Бикколов, прозаик һәм педагог Ризван Алуши, җәмәгать эшлеклеләре һәм язучылар Гаяз Исхакый һәм Гайсә Еникиев, язучы Галиәсгар Гафуров-Чыгтай һ.б.), бу фикер дә бәхәсле тоела.

---

[1] *Мухаммадеева Л.А.* Страницы истории татарского предпринимательства: купеческая династия Сайдашевых (вторая половина XIX –начало XX века). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2020. С. 219.

[2] Шунда ук. Б. 231.

Билгеле, демократик карашлы Тукай Казанда басылган демократик юнәлешле газета-журналларга хәерхаһлы булган. Мәсәлән, «Таң йолдызы» газетасына ул, әле Казанга килгәнче үк, үзенең бер тәрҗемә язмасын – «Царь-Голод, яхуд Ачлык Падишаһ» очеркын җибәргән (очерк авторы – Алексей Николаевич Бах. Аның «Царь-Голод» дип аталган икътисади очерклары беренче тапкыр 1883 елда басыла). Тукайның «Таң йолдызы»на хәерхаһлыгы газетаның фактик мөхәррире Гаяз Исхакый (ул «Таң йолдызы»нда үз язмаларын Чыңгыз һәм Япанчы имзалары белән бастыра) булу белән дә бәйле: Тукайның Исхакыйны язучы һәм җәмәгать эшлеклесе буларак хөрмәт итүе шиксез, ул аңа багышлап берничә шигырь дә иҗат иткән (Кем ул?», 1907; «Мөхәрриргә», 1913; «Даһигә», 1913).

Тукай Казанга килгәндә, күпчелек демократик эчтәлекле газеталар инде ябылган була. Шагыйрьне «Әхбар» газетасына эшкә чакырсалар да, ул бу тәкъдимне кабул итми. Шулай да шагыйрь яраткан эшеннән озакка мәхрүм калмый: Казанга килүенә күп тә үтмәстән, Тукай «Әл-ислах» газетасында, соңрак «Яшен» журналында эшли башлый.

«“ӘЛ-ИСЛАХ”КА ЯРДӘМ ИТИК ҺӘММӘМЕЗ ДӘ...»
(Габдулла Тукайның «Әл-ислах» газетасындагы эшчәнлеге)

Уральскидан Казанга күчеп, яңа тормыш сәхифәләрен ачарга хыялланган Г. Тукай, билгеле, үзенең «Фикер», «Әл-гаср әлҗәдит», «Уклар»да эшләү вакытында журналистика өлкәсендә туплаган тәҗрибәсен истә тотып, Казанда чыккан газета-журналлар наширләре тарафыннан хезмәттәшлеккә өметен баглагандыр. Әлбәттә, моның нигезе юк түгел: Казандагы татар редакторлары Тукай белән шәхсән таныш булмасалар да, Уральскида чыккан газета-журналлар аша аның иҗатын яхшы белгәннәр.

Нәкъ менә Тукай Казанга җыенган вакытларда, 1907 елның 25 апрелендә, В. Бәхтияров белән Ф. Әмирхан Казан губернаторыннан «Әл-ислах» исемле яңа газета чыгаруга рөхсәт алалар. Газета мөхәррире Вафа Бәхтияров үзенең ачык хатында каләмнәре белән мәгълүм булган язучыларга, шул исәптән Тукайга да, газетада язышырга тәкъдим ясый. Газетаның мәсләге белән таныш булмаган

Тукай ризалашырга ашыкмаган һәм: «Берничә номер газетаңыз чыкмыйча торып, берни дә әйтә алмыйм, үзем көзгә таба Казанга барып чыгачакмын, шунда сезнең белән сөйләшермен», – дип җавап биргән[1].

Тукай Казанга килгәндә, газетаның ике номеры инде чыгып өлгергән була. 1907 елның 3 октябрендә чыккан беренче санда урын алган «Казан, 3 нче октябрь» дигән баш мәкаләдә (авторы – Ф. Әмирхан) газетаның мәсләге һәм аның игътибар үзәгендә булачак татар җәмгыятендәге җитди проблемалар билгеләнә: «Татарның мәгыйшәтене асылыннан сүтеп төзәтергә кирәк! Безгә аның урынына яңа мәгыйшәт кирәк: әүвәлдәге наданнар урынына галим вә зыялылар, әүвәлдәге мөтәгассыйблар урынына ачык фикерле вә яңа хәрәкәтләрне алып баручылар, әүвәлдәге үз кулларында булган нәрсәләрне ычкындыручылар урынына һөнәр вә сәнәгатьле, мәгыйшәт сугышында мәгълүб булмаслык (җинелмәслек) татарлар кирәк!.. Әүвәлдәге гайрәт вә эшкә икътидарны бөтереп сукыр мөтәгассыйблар чыгара торган мәктәп-мәдрәсә, тәртип, фән вә мөдәррисләре урынына эшкә икътидарлы, гайрәтле, зыялы татарлар чыгара торган мәктәп-мәдрәсә тәртибе, фәне, мөдәррисләре кирәк!»[2]. Газетаның сәяси мәсләге хакында Ф. Әмирхан: «Гыйлем юлларны һәрбер сыйныфка бертигез ачык итә торган сәяси вә икътисади сәбәпләрне үзләренә мәкъсуд иткән сәяси хизебләр – безнең дусларымыздыр», – дип яза һәм мәкаләнең азагында аның лозунгын билгели: «Гыйлем-мәгарифнең милләтемез арасына интишаре (таралу) вә сәгадәте гомумиядер (бөтен кешеләр өчен уртак бәхет)»[3]. Билгеле ки, Тукай өчен бу караш һәм гомумән газетаның мәсләге якын була.

«Әл-ислах» газетасы тирәсенә тупланган, аның юнәлешен яклаган яшь татар зыялыларын «ислахчылар» дип атап йөртү гадәткә кергән. Әйтергә кирәк, бу демократик матбугат органы кинәттән генә пәйда булмый, аны гамәлгә кую юлында беренче адым

[1] *Бәхтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 375. В. Бәхтияровның истәлеге 1941 елның 15 июле белән имзаланган.

[2] *Әмирхан Ф.* Казан, 3 нче октябрь // *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 3 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. Б. 49.

[3] Шунда ук. Б. 49–50.

1905 елда ук ясала: 29 ноябрьдә яшерен рәвештә гектографик ысул белән әзерләнгән кулъязма «Әл-ислах» газетасы чыга башлый. Ул 1904 ел ахырларында Казандагы атаклы «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә барлыкка килгән, татар шәкертләренең иҗтимагый, мәдәни мәнфәгатьләрен чагылдырган «ислахчылар» төркеменең матбугат органы буларак уйланыла. «Яшерен газета катлаулы шартларда эшли. 1906 елның язында газетаның меңгә якын әзер экземпляры жандармнар тарафыннан конфискацияләнә. Шуңа да карамастан, ул эшен дәвам итә, хәтта “Әл-ислах”та хезмәт куючыларны кулга алулар да газетаны туктата алмый: ул әле 1906 ел дәвамында һәм 1907 елның башында да укучыга таратылып килә», – дип яза Р. Әмирханов[1].

Ике ел үткәннән соң, «ислахчылар»ның лидерлары – В. Бәхтияров һәм Ф. Әмирхан тырышлыгы белән, «Әл-ислах»ны легаль рәвештә чыгару өчен рөхсәт алына. Газета 1907 елның 3 октябреннән 1909 елның 22 июленә кадәр, Вафа Бәхтияров мөхәррирлегендә һәм наширлегендә Казанда чыга, барлыгы 68 саны дөнья күрә. Газета зур булмаган тираж белән (700–1000 данә) бертуган Кәримовлар типографиясендә басыла. Уналты битлек газетаның эчтәлеге күпкырлы була. Газетада басылган күпчелек материаллар мәгариф мәсьәләләренә багышланган (татарларда гына түгел, чит илләрдә дә мәгарифнең куелышы, хатын-кызлар, мөгаллимнәр, дәреслекләр, уку йортлары һ.б.). Цензор Пинегин сүзләре буенча, «Әл-ислах» газетасы «үзенең укучыларына, Европадагы шикелле, дини белем белән генә чикләнмәгән аң-белемгә тартылу фарыз булуын җиткерә»[2].

Газета редакциясе чит илләрдә мәгариф системасының торышы, уку йортлары һәм анда белем алучылар турындагы тәфсилле язмалар да һәм статистик характердагы гына кыскача мәгълүматлар да биреп барган. Бу җәһәттән газетаның 1907 елгы 12 нче санында дөнья күргән «Нимсә мәктәпләре» исемле мәкалә игътибарга лаек. Мәкалә авторы – мөгаллим Шиһаб Әхмәров – Германиядәге уку-укыту системасы турында язып, аның, урта белем бирү белән генә чикләнмичә, балаларга әхлакый тәрбия бирүенә дә игътибар итә. Уку-укытуның, милли рух белән сугарылып, укучыларда миллият хисе, Ватанга мәхәббәт тәрбияләүгә корылган булуын

[1] *Амирханов Р.У.* Татарская демократическая печать (1905–1907 гг.). М.: Наука, 1988. С. 77

[2] Шунда ук. Б. 122.

билгели. Укучы һәм ата-аналар алдында куелган таләпләр турында: «Мөгаллим һәр көнне балаларның мәктәпкә килеп-килмәдекләрен тикшереп тормакта. Килми калган балаларны язып алып һәр һәфтәдә (атнада) мәктәпләрнең нәзарәт (күзәтү) комиссиясенең рәисенә тапшырмактадыр. Комиссия рәисе дә тиешле йиренә гарыз итеп (җиткереп), баланың ни өчен мәктәптән калдыгыны тәфтиш иттермәктә (тикшермәктә), әгәрдә бер гозерсез (сәбәпсез. – *З.Р.*) калган булса, баланың аталарына һәр калган дәрес өчен утыз тиен микъдарында җәзаи нәкъдия (акчалата җәза) салмакта, әгәр дә аны түләмәс булса, мәгълүм бер микъдарга хәбес иттермәктәдер (кулга алмактадыр)» – дип, мәкалә авторы Германиядә уку-укыту, белем бирүгә мөнәсәбәт бик җитди булуына, андагы һәр гамәлнең закон кысаларында каралуына игътибар итә[1].

Газетаның һәр санында диярлек, «Мәдрәсә хәбәрләре» рубрикасында, татарлар яшәгән төрле төбәкләрдә урнашкан мәдрәсәләр һәм, шул исәптән, Казан мәдрәсәләре турында да төрле характердагы мәгълүмат бирелә. Мәсәлән, газетаның 1907 елгы 25 октябрь санында Казан мәдрәсәләренең берсендә (мәкалә авторының исеме күрсәтелмәгән) шәкертләрнең, кичке тугыздан соң карта уйнап, кәеф китерә торган нәрсәләр кулланып, тәртип бозулары хакында хәбәр ителә. «Мәдрәсә» дип аталып йөргән андый «гаҗизханәләрне (имгәкләр йортын) бетереп, аларга сарыф ителә торган милләт акчасын файдалырак җиргә истигъмаль итәргә (кулланырга) вакыт түгелме икән?» дип, газета редакциясе мондый «уку йортлары»на тискәре мөнәсәбәтен белдерә[2].

«Әл-ислах»та урын алган язмалар тематик һәм эчтәлек ягыннан шактый киңкырлы, хәтта медицинага караганнары да очрый. Мәсәлән, газетаның 1908 елгы 8 февраль санында «Тәмәке истигъмале һәм шәкертләр» исемле мәкалә дөнья күргән. Мәкалә авторы тәмәке тартуның зарары, аның кеше тәненә һәм рухына зыян салуы, күбрәк кайсы әгъзаларның зәгыйфьләнүенә китерүе турында яза. Америка уку йортларында тәмәке тартучы студентларның сәламәтлеген күзәткән табибларның нәтиҗәләре белән таныштыра. Тәмәке тарту яшь кешеләрнең сәламәтлеген бигрәк тә нык какша-

[1] *Әхмәров Ш.* Нимсә мәктәпләре // Әл-ислах. 1907. 24 декабрь.
[2] [Казан мәдрәсәләренең берсенең ...] // Әл-ислах. 1907. 25 октябрь.

та икән. Мәкалә авторы: «Кеше яшьрәк булса, тәмәке истигъмале (куллану) аңар шулкадәр яман тәэсир итәдер. Шуңар күрә дә бәгъзе (кайбер) мәмләкәтләрдә яшь балаларга тәмәке тарту закон белән манигъ ителәдер (тыеладыр)» – дип, укучыларны бу гамәлдән тыелып калырга өнди[1].

Әдәбият һәм сәнгать мәсьәләләре «Әл-ислах»та зур урын алып тора. Газетада матур әдәбият әсәрләре белән бергә әдәби-тәнкыйть язмалары, рецензияләр басылган. Л. Толстой, И. Тургенев, Н. Гоголь кебек рус язучыларының иҗаты һәм алар белән бәйле вакыйгалар да газета битләрендә чагылыш тапкан. Мәсәлән, 1908 елны газетада, Л. Толстойга 80 яшь тулу уңаеннан, берничә мәкалә дөнья күрә[2].

Шул чор татар зыялыларын борчый торган проблемалар (тел, милли сәнгать, иҗтимагый хәрәкәт, хатын-кыз мәсьәләсе), Россия һәм чит илләрдә булган сәяси вакыйгалар, дин, тарих, фәлсәфә, фән мәсьәләләре газета сәхифәләрендә даими рәвештә яктыртылып барган[3].

«Әл-ислах»ның әдәби бүлегендә Ф. Әмирхан, М. Гафури, С. Рәмиев, Г. Ибраһимов, М. Укмасый, шагыйрә М. Мозаффария һ.б. әдип һәм шагыйрьләрнең әсәрләре дөнья күрә. Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимовның матур әдәбияттә тәүге адымнары нәкъ менә «Әл-ислах»та ясала (Ф. Әмирханның «Гарәфә кич төшемдә» хикәясе һәм Г. Ибраһимовның «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы» повесте күздә тотыла).

«Әл-ислах»та әсәрләре басылган авторлар даирәсен күздән кичергәндә, аның сәхифәләрендә Тукайның 53 әсәрен очраттык. Аларның күбесе – шигырьләр[4]. Тукай «“Ислах”ның һәр номерында үзенең бер шигырене булдырырга тырыша, берәр сәбәп белән

---

[1] *Смирнов (Жи Ш).* Тәмәке истигъмале һәм шәкертләр // Әл-ислах. 1908. 9 февраль.

[2] Шулар арасыннан К. Бәкернең «Граф Толстой җәнапларының тәрҗемәи хәле» (Әл-ислах. 1908. 21 август) мәкаләсе аеруча игътибарга лаек. Ике өлештән торган әлеге мәкаләдә әдипнең биографиясе һәм иҗатының төп этаплары яктыртыла, Л. Толстойның дөнья әдәбиятында тоткан урыны билгеләнеп, аның фәлсәфи карашларына да күзәтү ясала.

[3] «Әл-ислах» газетасының библиографик күрсәткече / төз. Р.Ф. Мәрданов. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1991.

[4] Аларның күпчелек өлеше газетаның 1908 елгы саннарында дөнья күргән. Шулар арасыннан: «Бер шәехнең мөнәҗәте» (1908, № 14); «Шагыйрь» (1908, № 23); «Саташкан» (1908, № 30), «Алдандым» (1908, № 33); «Кемнән ярдәм эзләргә» (1908, № 40) һ.б. шигырьләрен атап үтәргә мөмкин.

шигыре булмаса, шуңа эче поша, “Ислах”ны үз газетасы итеп карый», – дип яза Г. Шәрәф[1]. Шигырьләрдән гайре, «Әл-ислах»та Тукайның тагын дүрт язмасы дөнья күрә. Болар: «Тәнкыйть кирәкле шәйдер» (1907, 17 октябрь); «Бәйрәм, без вә руслар» (1908, 1 гыйнвар); «Корымлы мунчалар» (1908, 1 гыйнвар); «Иске мәдрәсәләр өчен лөгатьләр» (1908, 17 һәм 25 июнь).

Г. Тукайның «Әл-ислах»ка ни рәвешле эшкә урнашуы турында төрле мәгълүматлар бар. Мәсәлән, В. Бәхтияров истәлекләренә караганда, Тукай беренче очрашуда ук аларның Ф. Әмирхан белән берлектә чыгарып килгән газеталары турында бик кызыксынып сораша. Бу турыда истәлек авторы: «Ул чәй янында “Әл-ислах” турында, газетага каләмнәре белән катнашучылар турында сораша башлады. Мин: “Хәзергә Фатих Әмирхан белән икәү генә алып барабыз, язышырга сүз бирүчеләр бар”, – дигәч, – “Алай булганда, мин сезнең өченчегез булам инде”, – диде. Мин, аның бу сүзенә рәхмәт укып, “Әл-ислах”ның чыгачак өченче номерына берәр нәрсә язуын үтендем. Ул язарга сүз бирде», – дип искә ала истәлек авторы[2]. Тукай биргән вәгъдәсенә тугры булып кала, газетаның өченче санында (1907, 17 октябрь) әдипнең «Тәнкыйть – кирәкле шәйдер» исемле мәкаләсе дөнья күрә. Әдәбиятчы галим Д. Заһидуллина фикеренчә, бу мәкаләсендә Г. Тукай «әдәби әсәр бәяләү критерийлары эшләнмәүнең тискәре нәтиҗәләргә китерүеннән кисәтә. Аныңча, нәфис, гүзәл әсәр укучыга да шифалы тәэсир ясаса, тәкъдим ителгән тупас әдәбият әхлаксызлык чәчү коралына әйләнеп китү куркынычлыгы бар»[3].

Алга таба да, газетаның һәр санында диярлек Тукайның язмалары басылып килә, аларда шагыйрь җәмгыятьтәге әһәмиятле проблемаларны күтәрә. Әйтик, «Иске мәдрәсәләр өчен лөгатьләр» мәкаләсендә Тукай, үзенчәлекле сүзлек формасында, татар мәдрәсәләренә бәя бирә. Мәсәлән: «Иске мәдрәсә – эшсезлекләрне ерткыч

[1] *Шәрәф Г.* Тукай турында истә калганнар // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 268. Г. Шәрәф сүзләренә өстәп, газетаның кайбер саннарында шагыйрьнең өчәр шигыре урын алганын искәртергә була.

[2] *Бәхтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 376.

[3] *Заһидуллина Д.Ф.* Әдәбият кануннары һәм заман (Татар әдәбият нәзариясенең барлыкка килүе һәм үсеш баскычлары). Казан: Татар. китап нәшр., 2000. Б. 94.

хайван чыгарыр өчен дарелгаҗизә (картлар йорты)»; «Дәрес – мөдәррис хәзрәтләренең дәресханәдә җен телендә дә укый торган әфсене. Ике юлдан артык булмый»; «Дәресханә – румалиларның цирклары урынына тора торган җирдер; мөдәррис-хәзрәте бу урынга шәкертләрне җыеп, җеннәр телендә бер әфсен укып өрә, дәрхаль шәкертләр дә бер-берсе белән хәкарәт идешергә (хурлашырга) тотыналар»[1].

Үзенә бернинди керем китермәвенә карамастан, әдип газетага тугры булып кала. Гомумән, татар байлары арасында аерым иганәчеләре булмыйча, газета басманың язмышына битараф булмаган миһербанлы кешеләр, даими укучылары һәм абунәчеләр хисабына бастырылган. Болары да, нигездә, шәкертләр булганлыктан, алардан, әлбәттә, зур матди ярдәм көтәргә туры килмәгәндер. Әдәбият галиме И. Нуруллин газетаның матди хәле, аңа финанс ярдәме күрсәтүчеләр хакында: «Исмәгыйль Аитов, Газиз Гобәйдуллин һәм Хәкимов фамилияле бер бай малаеның, мәсәлән, “Әл-ислах” фондына шактый акча керткәнлекләре мәгълүм», – дип яза[2]. Газетаның матди ягын кайгырту күп очракта Ф. Әмирхан җилкәсенә төшә. 1908 елның 17 апрелендә дусты Исмәгыйль Аитовка язган хатында ул: «Газиз һәм Габделкадыйр (Гобәйдуллиннар – *З.Р.*) аталарыннан йөз сум вә үзләре артыграк бирергә ышандыралар. Башка бәгъзе җирләрдән дә акча бераз табылыр төсле. Әлхасил, “Әл-ислах” әлегә бар», – дип яза[3]. Гобәйдуллиннар гаиләсенең «Әл-ислах» газетасына матди ярдәм күрсәтүе[4] турында Ф. Әмирханның дусты И. Аитовка язган тагын бер хатында (1908, 26 апрель) хәбәр ителә[5].

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 64–65 б

[2] *Нуруллин И.* Фатих Әмирхан: Атаклы кешеләр тормышы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 86 б..

[3] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т.: әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. Б. 249.

[4] Ф. Әмирхан «Әсәрләр»енең дүртенче томын басмага (1986) әзерләүче, томны төзүче һәм искәрмәләр авторы әдәбият галиме, археограф Марсель Әхмәтҗанов китергән мәгълүматларга караганда, Н.И. Лобачевский исемендәге фәнни китапханәнең сирәк китаплар һәм кулъязмалар бүлегендә Ф. Әмирханның бертуган Гобәйдуллиннардан 1908 елның 6 маенда 100 сум акча алуы хакында распикасы (1592 т., 6 б.) һәм яңадан шул ук елның 9 июнендә, элеккеләрен дә хисаплап, 300 сум акча алганлыгына документ сакланган (1592 т., 5 б.). Бу турыда кара: *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда: 4 т. Б. 356.

[5] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр. 4 томда. 4 т. Б. 252..

1907 елның ноябрендә Тукай «Әхбар» газетасына даими эшкә чакырыла, ләкин ул бу хезмәттән баш тарта. Г. Шәрәф истәлекләренә караганда, шагыйрьгә төрле әчтәлектәге рус телле язмаларны татарчага тәрҗемә итү тәкъдим ителгән була. Тукай бу эштән баш тартуын үзендә тәрҗемәчелек сәләтенең әле җитәрлек дәрәҗәдә булмавы белән аңлата[1]. Моның сәбәбе шулай ук Тукайның яраткан газетасы «Әл-ислах»тан аерылырга теләмәвендә дә булгандыр. Аның «Әл-ислах»та чын ихластан эшләве дусты Г. Кариевка язган хатында да ачык чагыла. «Мин, – дип яза Тукай, – үзем теләп кенә “Әл-ислах”ка хезмәт итәм. Жалуние (жалование. – *З.Р.*) башка җирдән алам»[2]. Тукай 1908 елның 23 июнендә Серноводскига дусты Ф. Әмирханга язган хатында да: «Монда “Әл-ислах” ходка китсә, көлке журналы да чыкса, үземнең кальбән (чын күңелдән) сөйгән гәзитә вә идеямә хезмәт итәр идем», – дип, газетаны чын күңелдән үз итүен, яратуын белдерә.

«Әл-ислах»та даими рәвештә матбугатта яңа чыккан китаплар турында игъланнар басылып килә, шулар арасында Тукай китапларына да игътибар зур була. Мәсәлән, Казанда Шәрәф матбагасы «Шигырьләр көтепханәсе» сериясенең 3 нче һәм 4 нче «дәфтәр»ләре буларак Г. Тукайның шигырь җыентыклары чыгу белән бәйле дә игъланнар басыла (1907 елның 8–12 саннары; 1908 елның 15–18 саннары). Әлеге сериядән 7 нче китап итеп бастырылган «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» әсәренең дөнья күрүе уңаеннан, газетада түбәндәге мәгълүмат урнаштырыла: «“Шигырьләр китапханәсе”ннән 7 нче дәфтәр. “Печән базары яхуд Яңа Кисекбаш” мәшһүр шагыйрьләремездән Габдулла Тукаевның әсәре бу көннәрдә басылып чыкты. Бәһасе 8 тиен, почта илә 10 тиен. Казанда, башка шәһәрләрдә мәшһүр китапчыларның һәр каюсында сатыла. Күпләп сатучыларга адрес: Казань, Сенная, Шараф»[3]. Ике ай үтүгә, газетада шагыйрьнең «Габдулла Тукай диваны» исемле җыентыгы чыгуга бәйле реклама игъланы басыла: «Ба-

---

[1] *Шәрәф Г.* Тукай тугрысында истә калганнар // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 270.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 198.

[3] Әл-ислах. 1908. 31 декабрь (55 сан).

сылып чыкты: “Шигырьләр китапханәсе”ннән 8 нче дәфтәр. Габдулла Тукаев диваны. Берәмләп 12 тиен, почта илә 14 тиен. Һәммә мәшһүр китапчыларда сатыла. Күпләп алучыларга адрес: Казань, “Үрнәк”. Нәзек вә гали хисләр җырлаучы шагыйремезнең иң соңгы гүзәл шигырьләре бу мәҗмугададыр»[1].

«Әл-ислах»та, яңа китаплар турындагы игъланнар белән бергә, газетага үз язмаларын җибәргән укучыларга редакция тарафыннан бирелгән җаваплар да урын алган. Мәсәлән, «Юлчы» исеме астында газетага үз мәкаләсен җибәргән укучыга «Мәкалә бик озын булганлыктан басылмый. Киләчәктә шул темага кыскарак итеп язсаңыз, басылыр», дип җавап бирелә[2]. Яки үз шигырьләрен «Әл-ислах» битләрендә күрергә теләгән «В.Х.» әфәндегә юлланган җавапта: «Шигырьләреңез дәреҗ ителерлек (бастырырлык) түгел. Үз шигырьләреңезне “Әл-ислах”та дәреҗ ителә торган Г. Тукаев һәм Сәгыйть әфәнде Рәмиев шигырьләре белән чагыштырып карасаңыз, үзеңез дә ачык күрерсез»[3], – дип, газета редакциясе әле җитлегеп бетмәгән, әдәби кыйммәте булган әсәрләрне бастырудан баш тарта. Оренбургтан Фатих Кәрими әфәнде хакында язып, язмасын газета битләрендә күрергә теләгән хат язучыга юлланган җавапта исә: «Кешенең хосусый эшләре вә тормышына катышырга берәүнең дә хакы юк, гомум эшендәге кешеләрне эшләре белән тәнкыйть итәргә кирәк. Андый нәрсәләрне башка кешеләр хакында язсаң, “Чүкеч”тә биреңез»[4], – дип, «Әл-ислах» төрле шәхси шикаятьләр, кеше өстенә яла ягу, гайбәт кебек язмаларга газетада урын юк икәнен турыдан-туры һәм ачык итеп белдерә.

Газетаның һәр санында диярлек төрле китапларга рецензияләр басылып килгән. Аларның күбесе Ф. Әмирхан тарафыннан язылып, «Дамелла», «Ташмөхәммәд» псевдонимнары белән дөнья күргән.

Газета, кыска гомерле булуына карамастан, укучылар даирәсендә, беренче чиратта, татар яшьләре, студентлар арасында популярлык казанган.

---

[1] Әл-ислах. 1909. 10 февраль (60 сан)

[2] Идарәдән җаваплар // Әл-ислах. 1907. 12 ноябрь.

[3] Җаваплар // Әл-ислах. 1908. 31 декабрь.

[4] Шунда ук.

Кызганычка каршы, «Әл-ислах» газетасы, 1909 елның 22 июлендә соңгы – 68 нче саны чыгу белән, «цензура кысу һәм акча кытлыгы сәбәпле»[1] тукталып кала. Аның битләрендә хикәяләре, шигырьләре, мәкаләләре, бәяләмәләре әледән-әле басылып тору ике әдипне бер-берсенә бик тә якынайткан. Әсәрләрен укучылар игътибарына тапшыру мөмкинлеге икесе өчен дә кинәттән чикләнеп куйса да, бу хәл озакка бармаган: тиздән Г. Камал һәм Тукай катнашлыгында «Ялт-йолт» журналы чыга башлый, аның битләрендә Ф. Әмирхан язмалары да урын ала[2].

«ЯЛТЫРЫЙ МИЛЛИ БОЛЫТЛАРНЫҢ АРАСЫННАН “ЯШЕН”...»
(Габдулла Тукай «Яшен» журналында)

XX йөз башында татар телендә беренче сатирик журналлар дөнья күрә. Россиядә алар төрле шәһәрләрдә нәшер ителә: Оренбургта («Чикерткә», «Чүкеч», «Карчыга», «Яз»), Уральскида («Уклар»), Әстерханда («Туп»). Татарларда сатирик матбугатның үсеше рус телендә дөнья күргән сатирик басмалар («Жупел», «Свобода», «Пчела», «Застенок», «Казанский раешник» һ.б.) йогынтысы белән дә аңлатыла, шулай ук татарлар арасында Тифлис һәм Баку шәһәрләрендә нәшер ителгән «Мелла Насретдин» һәм «Бахлул» журналлары да бик популяр булган.

Татарның мәдәни үзәге булган Казанда да бу өлкәдә җанлану күзәтелә. Журналистика өлкәсендә инде тәҗрибә туплаган, «Казан мөхбире»ндә каләм уйнаткан, «Азат», «Азат халык» газеталарында мөхәррирлек вазифасын алып барган, «Йолдыз» газетасы секретаре булып хезмәт иткән Г. Камал 1906 елның азагыннан Казанда сатирик журнал оештыру идеясе белән яши. Моны «Йолдыз» газетасының 1906 елгы декабрь санында дөнья күргән игъланнан да күреп була: «Хәзердән еллык акчасыны түләп язылган мөштәриләргә (язылучыларга. – *Г.Х.*) “Йолдыз”ның мөхәррире санисы (икенче мөхәррире. – *Г.Х.*) Галиәсгар Камал әфәнде идарәсендә айда бер

[1] *Нуруллин И.* Фатих Әмирхан. Б. 135.

[2] 1912 елның 1 гыйнварында Г. Тукай журналның мөхәррире һәм нашире Ә. Урманчиевкә «Фатихтан, бер дә ялыкмыйча, “Ялт-йолт”ка язгалаштыруын просить ит», дип яза // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 229.

микъдарында нәшер кылыначак “Яшен” исемендә көлке вә мотаябә (күңел күтәрү) журналы буш юлланачакдыр»[1]. 1907 елга планлаштырылса да, «Яшен» журналын нәшер итү ниндидер сәбәпләр аркасында тоткарлана. Шунысы да игътибарга лаек: көлке журналын бастыру нияте белән янып йөргән Камал нәкъ шушы вакытларда үзенең язмаларын «Яшенче» имзасы белән бастыра башлый.

Тиз арада «Яшен»нең беренче саны чыгуын көткән укучылар «Йолдыз» редакциясенә, яңа журналның тоткарлануына кайгырып, хатлар яза башлый. Газета «Яшенче» исеменнән: «“Яшенче” үзе сәламәт һәм хезмәтендә хазирдер (хезмәтендәдер). “Яшен”не яшьнәтмәк өчен хәмлә кылып (тырышып) караса да, һәнүз (әле дә) муаффәкъ була алганы (эше барып чыкканы) юктыр. Һавада кара болытлар күп булса да, “Яшен” дә яшьнәмидер, хәерле ягъмурлар да яумыйдыр. Бер көн килеп, шаяд, һавалар үзгәрер... Шул заман “Яшен” дә ялтырар. Ничә еллардан бирле ачлыкка тәхәммел кылып (түзеп) килгән халык хәзергә “Яшен”сез әдәбият ягъмурлары илә кяфияләнеп (канәгатьләнеп) торсалар да, яраса кирәк. Мөхәррире нәшер кыла башласа, еллык алучыларның һәрберсенә “Яшен”не юлламага хәзермез», – дип, алга таба көлке журналының нәшер ителәчәгенә өмет белдерә[2].

1907 елның көзендә Тукай Казанга килә. Казаннан Уральскига, Габдулла Кариевка язган хатында үзенең мондагы тормышыннан бик канәгать булып, зыялылар белән аралашуы, фикер алышуы, үзе теләп “Әл-ислах” газетасына эшкә урнашуы турында яза[3]. Г. Камал кебек үк, татар иҗтимагый-мәдәни тормышының эчендә кайнаган Г. Тукай, Ф. Әмирхан да Казанда көлке журналы булдыру хыялы белән янып йөри. «Әл-ислах» газетасының 1908 елгы бер санында: «Якын заманда “Әл-ислах” идарәсе һәфтәлек (атналык) көлке журналы нәшер итәргә рөхсәт алачактыр, һөҗүви (сатира) журнал мәдрәсә мәгыйшәтенә генә хас булмыйча, татар мәгыйшәтенең һәр тарафыны тәнкыйть итәчәктер», – дип игълан

---

[1] [«Йолдыз» газетасына киләчәк 1907 нче сәнә өчен…] // Йолдыз. 1906. 3 декабрь.

[2] Яшен // Йолдыз. 1907. 1 май.

[3] *Тукаев Г.* Габдулла Кариевка // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 198.

ителә[1]. Шуңа өстәп: «...бу журнал өчен мөселманнар күп тора торган шәһәрләрдә мөхбирләр кирәк булдыгыннан, идарәсе бар әфәнделәр бу көннән идарәгә хәбәр биреп, үзенең язган нәрсәләреннән берәр нәмунә (үрнәк) җибәрүләре үтенеләдер», – дип, редакция журналда киләчәктә үз каләмнәрен сынап карарга теләүчеләргә мөрәҗәгать итә[2]. Ләкин, Ф. Әмирхан тарафыннан инде проекты эшләнгән булуына карамастан, журнал нәшер ителми кала[3].

Уральскида яшәгән вакытта ук «Уклар» исемле сатирик журналның фактик мөхәррире булып торган һәм шушы журнал аша үзен үткен сүзле сатирик итеп таныткан Г. Тукай Казанда чыгачак көлке журналын зур түземсезлек белән көтә. Ф. Әмирханга язган хатында (1908, 23 июнь): «Монда “Әл-ислах” ходка китсә, көлке журналы да чыкса, үземнең кальбән (чын күңелдән) сөйгән гәзитәмә вә идеямә хезмәт итәр идем», – дип, яраткан эше белән шөгыльләнәчәгенә өметләнүен җиткерә[4].

Г. Камал 1908 елның май башында Казан губернаторы канцеляриясенә, үз мөхәррирлегендә татар телендә рәсемле «Яшен» журналы чыгарырга рөхсәт сорап, гариза (прошение) яза: «Покоронейше прошу Вашего Превосходительства разрешить мне издавать в г. Казани под своим отвественным редакторством иллюстрированный журнал на татарском языке под названием “Яшен” (“Молния”)»[5].

Ниһаять, 1908 елның 1 июлендә Г. Камалга Казанда татар телендә рәсемле «Яшен» журналын нәшер итәргә рәсми рөхсәт бирелә, һәм «Йолдыз» газетасының 31 июль (1908) санында тиздән «Яшен» журналы чыгачагы һәм аңа язылу мөмкинлеге турында хәбәр ителә: «Көләсеңез киләме? Килсә, “Яшен” журналына мөштәри булып язылыңыз! Бәһасе бер елга өч сум. Беренче номеры 3 августта чыгачак. Адрес: Казань, редакция “Яшинъ”»[6].

[1] Казанда көлке журналы // Әл-ислах. 1908. 17 март.

[2] Шунда ук.

[3] Кара: *Гимадиев У.И.* Камал и «Яшен» // Галиасгар Камал (сборник статей, посвященный 100-летию со дня рождения писателя). Казань: Татар. кн. изд-во, 1981. С. 70.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 202.

[5] *Нуруллин И.* Габдулла Тукай. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. Б. 161.

[6] Көләсеңез киләме? // Йолдыз. 1908. 31 июль.

Журнал редакциясе Г. Камалның фатирында (Большая Мещанская урамында (хәзер – Нариманов ур., 48) Хәйбуллин йортында[1] урнаша. Басманың нашире, мөхәррире һәм рәссамы – Г. Камал, сәркатибе – Г. Тукай.

«Яшен»нең беренче номерында ук Тукайның, журнал программасы рәвешендә, «Август башы» мәкаләсе урнаштырыла. «“Яшен”нең ялтыравы һәркем өчен бертигез булган шикелле, сугуы да һәрбер явыз җанлы өчен бертигездер. “Яшен”нең сугуыннан милләт җилкәсене кимерүче профаннар, үзене шәп кеше итеп йөрүче саламторханнар, җәмәгать хакына кул сузган куштаннар, һәрбер сорыкорт дошманнар, мәктәп-мәдрәсәләрне бикләп, ялкауланып ятучы муллалар, эшсез ятучы мирзалар, хыянәтче байларның һичберсе әмин дәгелләрдер», – дип яза биредә Г. Тукай[2]. Мәкаләне ул шигъри юллар белән тәгәлли:

Ялтырый милли болытларның арасыннан «Яшен»;
Бәлки рәхмәт яңгырыдыр – яшьнәсен ул, яшьнәсен.

Юл табар золмәттә калганнар – төшерсен шәүләсен;
Таш йөрәкләр һәм яшен күргәч укыр «ләхәүлә»сен.

Шул ук номерда шагыйрьнең «Тотса мәскәүләр якаң», «Ысулы кадимче» шигырьләре дә дөнья күрә. Беренче номерда басылган Тукай әсәрләре хакында Г. Шәрәф: «Тукайдагы һөҗүви куәтне аңкыталар вә журналга хакыйкый “Яшен” төсе бирәләр иде», – дип искә ала[3].

«Яшен»нең беренче номеры дөнья күрү белән, «Әл-ислах» газетасының 14 август санында (1908) журналга карата язылган рецензия басыла. «Сәгъди» имзасы белән билгесез автор тарафыннан язылган[4] мәкаләдә журналның беренче санында урын алган

---

[1] Бу йортны кызы Бибигайшәне Г. Камалга кияүгә биргән татар сәүдәгәре Садыйк Хәйбуллин (1840–1915) 1902 елда Большая Мещанская урамында кияве беән кызына дип салдыра. Бу йортта Г. Камал 1933 елга кадәр яши.

[2] *Тукаев Г.* Август башы // Яшен. 1908. № 1. 2 б.

[3] *Шәрәф Г.* Тукай тугрысында истә калганнар // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Ж.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 271.

[4] Мөгаллим, журналист, әдәби тәнкыйтьче Борһан Шәрәфнең (1883–1942) кайбер язмаларын «Сәгъди» имзасы белән бирүе билгеле. Әмма Мәхмүт Бөдәйли (М. Һади) тарафыннан тупланган псевдонимнар сүзлегендә, З.З. Рәмиев хезмәтләрендә әлеге имза искә алынмый. Шул сәбәпле «Яшен» турындагы әлеге язманың авторы ачыкланмаган килеш кала.

язмаларга, рәсем-карикатураларга кыскача күзәтү, бәяләмә бирелә. Биредә язма авторының «көлү», «көлкелек» турында фикерләре игътибарны җәлеп итә: «Көлү, мәсхәрә итү – зәгыйфь адәм балаларына бирелгән иң үткен коралларның берседер. Мескен адәм баласы бишектән кабергәчә мыскыл (мәсхәрә)ны кешелеге дәрәҗәсендә сизә, аңлый. Аңа каршы үзенең калтырап торганын беләдер»[1]. Мәкалә авторы «Казан матбугатының бер кимчелеге бетеп, көлке журналы һәм чыга башлавына куанып, Тукай әфәнденең “Яшәсен ул, яшәсен!” дия догасын тәкрар итәм (кабатлыйм. – *Г.Х.*)», – дип, журналга озын гомер теләп кала[2].

Тукай «Яшен» журналында бик яратып эшли, журналның һәр номерын әзерләүгә зур көч куя, кызыклы материаллар табарга тырыша. Г. Камал белән берлектә ул рәсем асларына язмалар да әзерли. Казаннан Уральскига Гайнетдин Туприевка юлланган хатында: «“Яшен”нең секретаре мин булганга, анда бик күп язарга тугры килә. Шул сәбәпле төрле-төрле мөстәгар имзалар артына яшеренәм», – дип яза[3]. Журналда Тукайның алтмыштан артык язмасы урын алган, аларның шактый өлеше «Г. Тукаев», «Гөмберт» («Гөмберрт», «Гөмберррт»), «Шүрәле», «Кырмыска», «Сәгыйть»[4], «“Хәятел хайван”нан күчерүче», «Тәртә башы», «Мин язмадым» имзалары белән дөнья күрә. Шулай ук журналның төрле саннарында гомуми рубрикалар астында шагыйрьнең имзасыз язмалары да очрый. Мәсәлән, журналның сигезенче санында «Һөҗүвият» дигән исем астында Тукайның «Нумирга төшкән искеләр», «Дәүре галәм», «Ишан», «Хәзерге өйләнүчеләр», «Булмый», «Һинди Минһаҗ», «Гласный» кебек язмалары имзасыз дөнья күргән.

Журналда басылган язмалар «Чыбыксыз телеграм хәбәрләре», «Казан хәбәрләре», «Кирәкле игъланнар», «Мөһим игъланнар», «Яңа әсәрләр», «Ачы хакыйкатьләр», «Латыйфәләр», «Көлдергечләрдән ишеткәнем» һәм башка рубрикаларга бүлеп бирелгәннәр.

«Яңа әсәрләр» рубрикасында еш кына Тукай рецензияләре басылган. Мәсәлән, 1909 елгы 8 нче санда Фатих Сәйфи-Казанлының

---

[1] *Сәгъди*. Көлке журналы («Яшен») // Әл-ислах. 1908. № 41.

[2] Шунда ук.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 204.

[4] Бу тәхәллүс белән шагыйрьнең «Йокы» (Яшен. 1908. № 3) шигыре басылган. Тукайның башка шигырьләрендә әлеге имза очрамый.

(язмада ул «бер школьник» дип атала) «Безнең заман» (Казан, 1909, нашире Харис Фәхретдинов) исемле пьесасына бәя бирелә, Тукай әсәрнең әдәби эшләнешенең йошмак булуыннан, авторның әдәби-эстетик зәвыгының түбәнлегеннән көлеп: «Бу школьникның яшьләрдән көләм дип азаплануы нинди көлке булып чыкканлыгын күрер өчен, бу көлке бер пәрдәдә, “мәнзум” (тезмә белән язылган) комедияне алып укырга эшсез кешеләргә тәүсыя итәмез (киңәш бирәбез)», – дип, бу әсәр белән «танышырга» тәкъдим итә[1].

Г. Тукайның замандашлары хатирәләреннән күренгәнчә, шагыйрьнең «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» поэмасы «Яшен» журналы өчен языла башланган була, әмма Г. Шәрәф сүзләре буенча: «“Яшен”нең бер номерына дип яза башлаган нәрсәсе озаеп китә. Бүлеп чыгарса, тәме кими, бер номерда чыкса, бик күп була, дип, “Яшен”дә бастыру-бастырмауда уйга кала»[2].

Г. Тукай башка милләтләр нәшер иткән сатирик журналларны даими күзәтеп бара, аларда урын алган язмалар белән таныша, якын күргәннәрен тәрҗемә итеп, «Яшен»дә бастыра. Мәсәлән, әдипнең Уральскида яшәгәндә үк азәрбайҗан телендә чыгып килгән «Мелла Насретдин» журналын яратып укуы билгеле[3]. «Мелла Насретдин» журналының, җирле материаллар белән генә чикләнмичә, Россиядә яшәгән төрки халыкларның тормышлары белән дә кызыксынуы билгеле. Тукай азәрбайҗан әдәбияты классигы Сабирның[4] «Мелла Насретдин» журналында дөнья күргән «Шикаять» дигән сатирик әсәрен «Мулланың зары» исеме белән «Яшен»дә урнаштыра (1908, № 2).

«Яшен»дә басылган аерым ирекле тәрҗемәләр Г. Тукайның рус сатирик матбугатын да зур кызыксыну белән күзәтеп баруын раслый. Мәсәлән, журналның 9 нчы санында шагыйрьнең

---

[1] Безнең заман // Яшен. 1909. № 8. Б. 15.

[2] *Шәрәф Г.* Тукай тугрысында истә калганнар // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 272.

[3] «Мелла Насретдин» – 1906–1914, 1917 елларда Тифлистә, 1921 елны Тәбриздә һәм 1922–1931 елларда Баку шәһәрендә азәрбайҗан телендә нәшер ителгән көндәлек, әдәби-нәфис һәм рәсемле сатирик журнал.

[4] Сабир (Мирза Галиәкбар Зәйнелгабидин углы Таһирзадә) (1862–1911) – XX гасыр башы азәрбайҗан шагыйре, сатирик.

«Шүрәле» имзасы белән бирелгән «Вөҗдан зарары» исемле шигыре дөнья күрә. «Ачы хакыйкатьләр» рубрикасында урын алган бу шигырь «Будильник»тан[1] алынган дип искәртелә. Шагыйрь, «вөҗдан белән яшәү бу тормышта бик авыр» дигән ачы хакыйкатьне яңгыратып, вөҗдансызлыкны кире кага һәм вөҗдан белән сыешмаган тормышны фаш итә[2]. Рус сатирик матбугатыннан тәрҗемә ителгән әсәрләрнең тагын берсе – шагыйрь В.В. Князевнең (1887–1937) «Сатирикон»[3] журналында (1908, № 24) дөнья күргән «Либерал средней руки перед банкетом» дигән шигыре. Тукай бу әсәрне татар мохитенә яраклаштырып «Хатыннар хөррияте» исеме белән бастыра (1909, № 7). Үзенең бу шигырьгә бирелгән искәрмәсендә шагыйрь: «“Сатирикон” журналында берәү, хатыннар тарафдары булып, идән буенда: “Хатыннар! Атлагыз алга!” – дип гайрәтләнеп йөри торган бер кешенең, фәкать чалбарын тазартмаган өчен, үз хатынын эт итеп сүккәненнән көлә.

Миңа килгәч ул шигырь, табигый, миллиләште. Күп кешеләр бу шигырьдән морат (теләк) нәрсә икәнен аңлап җитмәгәнгә, азрак изах (искәрмә) иттем», дип яза[4].

«Яшен» журналында күренекле татар әдәбиятчыларының язмалары дөнья күрә: Ф. Әмирханның («Татар әдәпләре (хороший тон)», 1909, № 8, 10; «Япанда (*Япониядә*) сәяхәт», 1909, № 8; «Япанда (*Япониядә*) сәяхәт, яки Хыялы дәүре галәм», 1909, № 9), Миргазиз Укмасыйның («Буржуа фикере», 1908, № 3; «Безнең милләттә ни эшлиләр?», 1909, № 6), Шәриф Саттаровның («Мин – хак мөселман», 1908, № 4; «Ничек ишан булырга, булгач нишләргә?», 1908, № 5); Ибраһим Кулинең («Тимербай Хаҗига ачык хат», 1908, № 2; «Трагедия», 1908, № 3) һ. б.

Г. Камал, журналда мөхәррирлек вазифасын алып бару, редакциядәге башка эшләр белән мәшгуль булуына карамастан, үзе дә

[1] «Будильник» – 1865–1871 елларда Петербургта, 1873–1917 елларда Мәскәүдә нәшер ителгән атналык сатирик журнал.

[2] *Хисамов Н.Ш.* «Вөҗдан зарары» // Габдулла Тукай. Энциклопедия / [баш мөх. З.З. Рәмиев]. Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. Б. 163.

[3] «Сатирикон» – 1908–1914 елларда Петербург шәһәрендә рус телендә нәшер ителгән атналык сатирик журнал.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 304–305.

төрле жанрларда иҗат ителгән язмаларын урнаштырырга мөмкинлек таба. Аның журналның беренче санында урын алган «“Яшен” сукмасын өчен» шигыре Тукайның шул ук номерда дөнья күргән «Август башы» мәкаләсе белән аваздаш. Журналда Иван Николаевич Харитоновның матбагачылык хезмәтенә кырык ел тулу уңае белән басылган мәкалә (1909, № 10) дә Г. Камал каләме белән язылган[1].

«Яшен» журналының яртысын (төгәлрәк әйтсәк, 1, 4–5, 8–9, 12–13 битләрен) рәсемнәр һәм карикатуралар алып тора. Шул чор җәмгыятенең актуаль сәяси-иҗтимагый һәм мәдәни проблемаларын сатирик планда сурәтләгән бу рәсемнәрнең барысы да диярлек Г. Камал кулы белән эшләнгән. Мәсәлән, журналның беренче саны тышлыгында урын алган рәсемдә халык мәнфәгатьләрен хәл итәргә тиешле татар депутатларының ваемсызлыгы, эшлексезлеге тәнкыйть ителә (рәсемдә Казан шәһәре думасы утырышында үзара бәхәсләшеп, фикер алышып утыручы рус гласныйлары арасында бер йоклап утыручы татар гласные сурәтләнгән. Рәсем астына: «Руслар эш күрәләр, мөселманнар төш күрәләр» дип язылган). Күренекле татар галиме Нәкый Исәнбәт язучынча, «...кайбер номерлары баштанаяк дип әйтерлек аның (Тукайның. – *Г.Х.*) каләме белән язылган. Шулай булгач, журналның беренче номерының тышлыгындагы карикатура астына язылган беренче сүз – мәкальшигырь формасындагы бу ике юл да – аныкы булырга туры килә»[2].

Шул ук санның дүртенче битендә татар матбугатында көлү объекты буларак еш телгә алынган Һинди Минһаҗга (Минһаҗетдин Кадермәтевкә) карикатура урын алган. Билгеле булганча, Һинди Минһаҗ, Һиндстанда укып кайтканнан соң, Саратов губернасы Хвалын шәһәрендә Һиндстан мәдрәсәләре тибында уку йорты салдырам дип, халыктан акча җыя (бу хакта Һинди Минһаҗ «Вакыт» газетасының 1906 елгы 21 ноябрь санында басылган

---

[1] Г. Камалның, рәссам-каллигаф буларак, И.Н. Харитонов (1859–1927) басмаханәсе өчен гарәп-татар шрифты хәрефләрен ясавы һәм бу ике шәхеснең дустанә мөнәсәтләрдә торуы билгеле. Кара: *Ахунов А.М.* Типограф И.Н. Харитонов и его роль в становлении и развитии татарской книжной культуры: к 160-летию со дня рождения // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья, 2019. № 9. Т. 1. С. 156.

[2] Кара: *Исәнбәт Н.* Тукайның моңарчы чыккан җыентыкларына кермәгән кайбер шигырьләре // Казан утлары. 1966. № 4. Б. 126.

«Хвалындагы мәдрәсәи Галия» мәкаләсендә яза). Нәтиҗәдә, уку йорты салынмый, акчалар Минһаҗ әфәнденең үз кирәгенә тотылып бетә. Тукай Һинди Минһаҗны үз иҗатында берничә тапкыр сатирик рәвештә телгә ала: «Авыл җырлары»ның беренче һәм дүртенче көлтәләрендә[1], «Минһаҗ» шигырендә («Яшен», 1909, № 8), «Акыллы башлар» фельетонында (1910). «Яшен»дәге карикатурада тау башындагы шәһәр уртасында ак колонналы зур бина, аның уртасыннан калкып торган Һинди Минһаҗның фәсле башы (башыннан тирә-якка нурлар сибелгән) сурәтләнгән. Рәсем астына: «Хвалынский тавы башында Минһаҗетдин Йосыф тарафыннан салынган университет» дип язылган.

Дөньякүләм сәяси проблемалар да «Яшен» журналының игътибар үзәгеннән читтә калмый. Билгели ки, 1878 елда рус-төрек сугышы тәмамланганнан соң, Берлин конгрессында «Бөек дәүләтләр» Балкан ярымутравын бүлгәли башлый. «Кырмыска» имзасы белән сорау-җавап рәвешендә язылган «Нәрсәдән?» (1908, № 5) исемле шигырендә Г. Тукай бу дәүләтләр арасында булган сәяси каршылыкларга мөнәсәбәтле үз фикерен белдерә:

Ни сәбәптән өрмиләр этләр, тынычланган җиһан? –
Боснияне йотканда, Австрия тончыккан бүген.

Журналның бишенче санында урын алган «Сәясәт ашханәсе» исемле карикатурада Австриянең Сербия, Босния, Герцеговина кебек дәүләтләрне ботарлавы сурәтләнә[2].

«Яшен»дә Тукайның С. Рәмиевкә багышланган сатирик шигырьләре дә урын ала. Мәсәлән, «Хайлыйм, хайлыйм, хайларга» (1909, № 8) шигырендә ул Әхмәтҗан Сәйдәшев наширлегендә дөнья күргән «Бәян әл-хак» газетасына эшкә кергән дусты С. Рәмиевтән көлеп яза:

---

[1] Беренче көлтә – «Яшен»нең 10 нчы санында (1908 ел, 2 сентябрь), дүртенчесе «Ялт-йолт» журналының 1910 елгы 1 апрель санында дөнья күрә.

[2] Рәсемдә аш әзерли торган мич өстендә ике каз түшкәсе эленеп тора, берсенә «Босния» , икенчесенә «Һәрсәк» (Герцеговина) дип язылган. Пешекче кулына «Сербия» дигән тагын бер каз тоткан. Рәсем астына: «Австрия: бу казны нинди соус илә кыздырырга кирәк инде?» – дип язылган.

Хайлыйм, хайлыйм хайларга[1]*, без керештек байларга.*
Сторожлыкка ялландык Чәйдәш абзыкайларга.

Яшенче дип әрлибез, доносчы дип хурлыйбыз;
Проститутка Мәрьям белән парлап торып җырлыйбыз.

Бу шигырьдә Г. Тукай 1907 елның июнь башыннан эшсез калган С. Рәмиевне «Бәян әл-хак» газетасына эшкә керүе өчен һөҗү утына ала. Шигырьдәге «сторожлыкка ялландык» дигән сүзләр исә С. Рәмиевнең «Бәян әл-хакның» кушымтасы – «Казан мөхбире» газетасында «Музей сторожы», «Музей сторожы Тимербулат» тәхәллүсләре белән язышуына ишарә булып тора[2].

Журналның соңгы битен, традицион рәвештә, реклама игъланнары били. Биредә «Яшен», «Йолдыз», «Әл-ислах», «Чүкеч» газета-журналларының рекламалары да урнашып барган[3].

[1] Бу «сүзләргә» нисбәтле татар галимнәре тарафыннан төрле фаразлар әйтелә. Алар арасында музыка белгече Г. Юнысова фикерен атап үтәргә була. Аныңча, «хайлыйм, хайлыйм, хайларга» – Тукайның, ниндидер мәгънәгә ия булмаган аваз уйнатуы гына. Кара: *Юнусова Г.Ф.* Особенности текста народной песни на слова Г. Тукая // Актуальные проблемы современной фольклористики. Вып. 1. Казань: Ихлас, 2016. С. 241–242.

[2] Бу шигырьгә бәйле рәсем-карикатурада Сәгыйть Рәмиев белән җырчы Мәрьям Искәндәрева һәм алар артында торучы Ә. Сәйдәшев («Бәян әл-хак» нашире) сурәтләнгән. Рәсемнең астында «“Музей сторожы” Мәрьям илә җырлый» дип язылган. Мәрьям Искәндәрева – XX йөз шәһәр татарлары музыкаль сәнгатендә барлыкка килә башлаган шансонетка җанрында иҗат итүче җырчы. Бу төр музыкага һәм шул исәптән М. Искәндәревага да татар дөньясында мөнәсәбәт каршылыклы булган. И. Газиев сүзләренчә: «Дини традицияләр көчле булган татар җәмгыятендә әлеге җанрда иҗат итүчеләр, әхлаксызлыкта гаепләнеп, кискен тәнкыйтькә дучар булганнар» (Кара: *Газиев И.М.* Из истории музыкальной культуры городских татар начала XX века: Мариам Искандерова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. № 6. Ч. 1. С. 57–61). Ихтимал, Тукайның М. Искәндәревага карата әйтелгән дорфа сүзләре шуның белән аңлатыладыр. Шул ук вакытта, шагыйрьнең бу дорфалыгы М. Искәндәреваның Сәгыйть Рәмиев белән берлектә дуэтлар җырлап, аларны граммофон тәлинкәләренә яздыруына да бәйле булырга мөмкин.

[3] Реклама текстлары арасында көлке-шаяру рәвешендә бирелгәннәре дә очрый: «“Әбү-Чүкеч” әфәндедән риваять улыныр: кем дә кем 1909 сәнәгә 3 сум акча, яхуд 3 сумлык марка биреп, ел буенча “Чүкеч” журналыны укыса, 80 мең сәнә (ел) “Чүкеч” укыган савабка мөяссәр булгай (ирешер)». Кара: Яшен. 1909. № 7.

Казан губернасында чыгып килгән газета-журналларны күзәтеп баручы Матбугат эшләренең Казан вакытлы комитеты яңа нәшер ителгән «Яшен» журналын да игътибарсыз калдырмый. Мәсәлән, Тукай турында язылган истәлекләрдән мәгълүм булганча, бу вакытта татар телендәге вакытлы матбугат өстеннән күзәтеп торучы цензор Николай Ашмарин күп очракларда журнал саннарын кире борган[1]. Тукайның иптәше Каюм Мостакаев истәлегендә Тукайның, көннәрнең берендә, иртән үк «Яшен» эшләре белән чыгып, кичен күңелсезләнеп әйләнеп кайтуы турында әйтелә. Шагыйрьнең төшенке халәте, К. Мостакаев сүзләренә караганда, журналга әзерләнгән язмаларның цензор тарафыннан шактый «талануы» белән бәйле булган: «...Барып карасам, Г. Камалның шактый гына озын сатирик заметкасы, Тукайның бер-ике заметкасы белән беррәттән "Авыл халкына ни җитми?" дигән шигыре аркылы-торкылы сызылып ташланганнар иде...»[2].

Кыска гомерле булуына карамастан (1908 елның август аеннан 1909 елның июленә кадәр журналның 10 саны чыга), журнал укучылар арасында популярлык казана. Ү. Гыймадиев китергән мәгълүматларга караганда, ул шул заман өчен шактый зур тираж белән басылган: аерым саннарның тиражы 2000 данәгә җиткән. «Яшен»не татар укучысы гына түгел, ә башкортлар, үзбәкләр, казакълар, азәрбайҗаннар да яратып укыган. Аны Кавказ, Төркестан, Якутия төбәкләреннән, Россиянең төрле өлкәләреннән яздырып алганнар[3].

Һичшиксез, «Яшен» журналы Г. Тукайның иҗади язмышында зур роль уйнаган. Уральскида яшәгән чакта ук үзен сатира остасы итеп таныткан шагыйрьнең «Яшен»дә һөҗү осталыгы тагын да көчәя, камилләшә. Соңрак бу тәҗрибәне Г. Тукай «Ялт-йолт» журналында нәтиҗәле итеп кулланачак.

---

[1] Кара: *Вәлиәхмәтов Г.* Габдулла Туайның натурасы хакында бер-ике сүз // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 473.

[2] *Мостакаев К.* Тукай турында исемдә калганнар // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 494.

[3] *Гимадиев У.И.* Г. Камал и «Яшен» // Галиасгар Камал (сборник статей, посвященный 100-летию со дня рождения писателя). С. 71.

III бүлек

«МОНДАДЫР БЕЗНЕҢ БАБАЙЛАР ТҮРЛӘРЕ, ПОЧМАКЛАРЫ...»

(Казанда Габдулла Тукай белән бәйле урыннар)

Татар халык шагыйре Габдулла Тукайның тормышы һәм иҗаты белән бәйле урыннарның күбесе Казанның тарихи үзәгендә – Иске Татар бистәсендә урнашкан. Аның тарихи-мәдәни һәм шәһәр төзелеше традицияләре Идел-Урал төбәгендәге X–XVI гасыр мөселман дәүләтләренә (Идел буе Болгар дәүләте, Алтын Урда, Казан ханлыгына) барып тоташа[1].

Иске Татар бистәсендәге XVIII гасыр ахыры – XIX гасыр башында күренекле архитекторлар тарафыннан төзелгән биналар Казанның үзенчәлекле архитектура бизәге булып торалар. Биредә татар байларының (Шамил, Юнысовлар, Апанаевлар, Бәхтиевләр), зыялылар һәм дин эшлеклеләренең (Мәрҗани, Насыйри, Максудовлар) йортлары, мәчет (Мәрҗани, Апанай, Әҗем, Зәңгәр, Иске-таш һ.б.) һәм мәдрәсәләр («Мәрҗани», «Мөхәммәдия», «Мозаффария»), сәүдә һәм җитештерү биналары (Печән базары, Петцольд һәм Крестовниковлар заводлары), кунакханәләр («Болгар», «Амур», «Мәскәү номерлары» һ.б.) урнашкан.

XVII–XIX гасырларда Иске Татар бистәсе татар һөнәрчеләре һәм сәүдәгәрләре белән дан тота, зәркән осталары, чигүче, күнче, тимерчеләр тарафыннан җитештерелгән товарлар Россия, Якын Көнчыгыш, Европа илләрендә сатыла. XIX гасыр ахырына бистә татарларның мөһим сәяси, икътисади, әдәби, мәдәни, дини,

---

[1] *Измайлов Б.И., Каримов И.Р.* Старотатарская слобода. Казан: Татар. кн. изд-во., 2012. С. 3.

иҗтимагый үзәгенә әверелә. XX гасыр башында монда урнашкан типографияләрдә («Милләт», «Матбагаи Кәримия»», бертуган Шәрәфләр басмаханәсе) күпсанлы тиражлар белән татар телендә газета-журналлар, китаплар нәшер ителә һәм дөньяның төрле почмакларына тарала.

1907 елда Уральскидан Казанга килгәч, Г. Тукай Казанның Иске Татар бистәсендәге «Болгар» номерларына урнаша. Мәскәү һәм Евангелистлар урамнары чатындагы бу бина 1866 елда архитектор Петр Романов проекты буенча эклектика стилендә мануфактура белән сату итүче беренче гильдияле сәүдәгәр Ибраһим Апаков акчасына табыш йорты буларак салына. XIX гасыр ахырында бина почмагындагы зур булмаган манара төзелә. Казан шәһәренең империя чорындагы гербы – канатлы аждаһа кыяфәтендәге флюгер шул вакытта куела. 1897 елның октябрендә И. Апаковның варисы – кызы Бибимәрьямбану Шамил (отставкадагы генерал-майор Мөхәммәтшәфи Шамилнең җәмәгате) йортны Оренбургтан Казанга күчеп килгән беренче гильдияле сәүдәгәр, иганәче Әхмәт Хөсәеновка сатып җибәрә[1]. 1906 елда бина Казанның танылган сәүдәгәре, күренекле иганәче Мөхәммәтшакир Казаков кулына күчә.

1906 елда сәүдәгәр Фәтхулла Әхмәдуллин, йортның бер өлешен арендалап, «Болгар» кунакханәсе ача. 1910 елның 1 декабреннән кунакханә бертуган Мөхәммәтша һәм Гаделша Рамазановлар идарәсенә күчә.

«Болгар», мөсафирлар йорты булудан бигрәк, тиз арада татарның сәүдә һәм мәдәни үзәгенә әверелә. XX гасыр башында татар мәдәни тормышы җанланып китә һәм төрле очрашулар, чаралар оештыру өчен аерым урыннарга, биналарга ихтыяҗ туа, тик махсус мәйданнар булмаганлыктан, бу вазифаны еш кына табыш йортлары һәм кунакханә номерлары башкара[2]. Узган гасыр башында «Болгар» номерларында «Йолдыз», «Әл-ислах», «Азат халык» газеталары, «Ак юл», «Тәрбия» журналлары нәшер ителә.

---

[1] *Салихов Р.Р., Хәйретдинов Р.Р.* Татарстан Җөмһүрияте: татар халкының тарихи һәм мәдәни һәйкәлләре (XVIII гасыр ахыры – XX гасыр башы). Казан: Фест., 1995. Б.17.

[2] *Малышева С.Ю.* Досуговое пространство провинциального города: Казань во второй половине XIX – начале XX в. М.: Едиториал УРСС, 2010. Вып. 30. С. 321.

1906 елда «Болгар»да Ә. Максуди нигез салган беренче милли татар китапханәсе – «Көтепханәи исламия» (1906) эшли башлый. Иң алдынгы татар зыялыларын берләштергән иҗтимагый «Шәрык клубы» (1907–1917) да башта кунакханә номерларында урнаша.

Шул ук елны оешкан «Гавам дарелфөнүне» («Халык университеты») тәүге лекцияләрен «Болгар» чәйханәсе залында үткәрелә, бинаның беренче катында нашир һәм журналист Әхмәт Урманчиев белән педагог, журналист, нашир Ягъкуб Хәлили оештырган «Юл» китапханәсе урнаша.

Язучы, журналист, тәрҗемәче Мәхмүт Галәү истәлекләреннән күренгәнчә, Г. Тукай көтепханә бүлмәсенә махсус исем дә таба: «чебенханә» дип атый[1]. Китаплар аз булганлыктан, кешеләр монда бик йөрми, шуңа күрә Г. Тукай әлеге бүлмәне бик ярата, барлык очрашуларын шунда билгели һәм, көткән кешесе килгәнче, китап сатучы малай белән берәр уен уйнап юана.

«Сәүдә хезмәткәрләре җәмгыяте» дә «Болгар» номерларында урнаша, беренче катта галантерея һәм мануфактура товарлары кибетләре эшли.

«Болгар»да төрле елларда шагыйрь С. Рәмиев, революционер М. Вахитов, тарихчы галим Г. Баттал, «Сәйяр» труппасы артистлары һ.б. яши. Ул чорда фатир яллауның кыйммәтлеге һәм, алда әйтелгәнчә, кунакханәләрнең татар иҗтимагый-мәдәни үзәге ролен башкаруын исәпкә алсак, бу шәхесләрнең бередә тупланувы гаҗәп түгел.

Г. Тукай «Болгар» номерларында 1907 елның октябреннән 1912 елның декабренә кадәр (беркадәр өзеклекләр белән) тора. Уральскидан Казанга килеп төшүгә, кунакханәнең өченче катында чаттан, ягъни Мәскәү урамы ягыннан Кабан күленә таба карап торган почмактан 3 нче тәрәзә – тәүлегенә 40 тиенлек номерга – 40 нчы бүлмәгә урнаша[2]. Кунакханәнең бу бүлмәсе Г. Тукайның Казандагы тормышын һәм иҗатын чагылдырган символ булып

---

[1] *Галәү М.* Г. Тукай турындагы истәлекләрдән бер кисәк // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 306.

[2] Тукай турында Закир абый Вәлиев истәлеге // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 511.

кала[1]. М. Галәү истәлекләрендә әлеге бүлмә хакында мондый сүзләр бар: «40 нчы номер – Тукай яшәгән бүлмә. Ул аны тыныч чакта яланбаш, жилеттан килеш, һәр ике кулын чалбар кесәләренә тыгып, озын коридорның бер башыннан икенче башына тик уйланып йөри. Син аш ашап утырган чакта, ишекнең югары пыяла өлеше аркылы кыска чәчле баш түбәсе, җыерчыклы маңгай һәм елтыраган күзләр күреп каласың. Бик яхшы беләсең: бу – Тукай»[2]. «Тукай, гадәттә, иртә, бөтен номер тормышы башланганга кадәр, күп элек тора, ике кулын чалбар кесәсенә тыгып озак уйланып коридор буйлап йөри, аннан соң бикләнеп көндезге сәгать 12 ләргә кадәр укый-яза. Көненә бер тапкыр номер столовоенда аш ашый. Кичләрен "Сәйяр" номерына керә...», – дип искә ала актер, режиссер, педагог Касыйм Шамил[3].

Театр тәнкыйтьчесе Барый Әминев сүзләренә караганда, шагыйрьнең тагын бер яраткан гадәте була – ул «Болгар» парадныена чыгып, урамдагы хәрәкәтне күзәтә: «Анда да аның йөзендә буш карап тору гына түгел, бәлки җитди, җентекле карап тору сизелә»[4].

Татарстан Милли музее фондында «"Тукай яшәгән бүлмә" тарихи һәйкәле паспорты» дип исемләнгән документ саклана. Анда бүлмә түбәндәгечә сурәтләнә: «40 нчы бүлмә кунакханә бинасының көньяк-көнчыгыш өлешендә, төньяк почмактан икенче була. Бүл-

---

[1] Чордашларының истәлекләрендә Г. Тукайның кыска-кыска вакыт аралыкларында «Болгар»ның башка бүлмәләрендә дә яшәп алуы әйтелә. Мәсәлән, Гыйльметдин Шәрәф 30 номерлы бүлмәне дә күрсәтә (Кара: Шәрәф Г. Тукай тугрысында истә калганнар // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 268). Филолог, педагог Мөхәммәтхан Фазлуллин 1912 елның җәй айларында «Болгар» номерларындагы Г. Тукай яшәгән бүлмәне түбәндәгечә сурәтли (биредә сүз 40 нчы номер турында түгел): «Тукай тора торган номер кечкенә генә, тар гына, тәрәзәсе ишегалды ягына караган, кояш төшми торган бүлмә иде; парадныйдан кергәч өскә менә торган баскычның каршысында гына; бер як күршесендә һәрвакыт начар ис биреп тора торган "00" бүлмәсе – Тукайның сәламәтлеге өчен һич яраксыз бүлмә иде» (Кара: *Фазлулла М*. Тукай белән очрашу // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 318.).

[2] *Галәү М*. Г. Тукай турындагы истәлекләрдән бер кисәк // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 302.

[3] *Шамил К*. Г. Тукай турында кайбер истәлекләрем // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 337.

[4] *Әминев Б.* Г Тукай турында исемдә калганнар // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 345.

мәнең зурлыгы: 2×3,28 метр, биеклеге: 2,95 метр. Агач җиңел ишек, ишектән югары тәрәзә уелган. Тәрәзә пыяласы ватык булганга, такта белән кадакланган. Бүлмә диварлары зәңгәрсу төстәге майлы буяуга буялган, идәне – сары төскә»[1]. Артист Касыйм Шамил истәлегендә болай дип язылган: «Бүлмәгә кергәч, уң якта бер кешелек карават тора. Сул якта өстенә ак эскәтер җәелгән кечкенә генә өстәл куелган. Аның өстендә “Ялт-йолт” журналы, төрле газеталар һәм Пушкин шигырьләре китабы ята. Өстәл астында төрле китаплар тутырылган иске, җимерек бер кәрҗин күренә»[2]. Истәлекләргә караганда, Г. Тукай Уральскидан Казанга әлеге кәрҗин белән кайткан һәм сәяхәтләре вакытында һәрвакыт үзе белән алып йөргән[3].

«Болгар» номерлары– XVIII гасыр ахырыннан Иске Татар бистәсенең сәүдә үзәге саналган Печән базары янында урнашкан була. 1768 елгы регуляр план буенча формалашкан һәм 1860–1910 елларда тулысынча үсеш-үзгәреш кичергән[4] Печән базарының мәйданы озынча турыпочмакны хәтерләткән, шул вакыттагы Дәрбәнт, Бохара, Хива иҗтимагый-сәүдә үзәкләренә охшатып, тирә-ягында сәүдә кибетләре, торак йортлар, кабымлык урыннары һәм мунчалар тезелеп киткән була[5].

Печән базарында җаның ни теләсә, шуны сатып алырга мөмкин булган. Биредә күренекле татар сәүдәгәрләре сату итә: Б. Апанаев, С. Гобәйдуллин, А. Ишморатов, бертуган Юнысовлар, А. Сәйдәшев, И. Апаков һ.б. Печән базары шулай ук үзенчәлекле татар биржасы да булып тора: монда сату-алу килешүләре төзелә, күпчелек сәүдәгәрләрнең эшчәнлеге шушында башлана[6].

---

[1] «“Тукай яшәгән бүлмә” тарихи һәйкәле паспорты» // ТРММ. – КППи-114167.

[2] *Шамил К.* Г. Тукай турында кайбер истәлекләрем // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. 340 б.

[3] Хәзерге вакытта кәрҗин Г. Тукайның Казандагы әдәби музеенда саклана.

[4] *Нугманова Г.Г.* Два источника, две составляющие архитектурных практик Казани (вторая половина XIX – начало XX века) // ACADEMIA. Архитектура и строительство. 2019. № 2. С. 33.

[5] *Халитов Н.Х.* «Сенной базар» – самобытный архитектурный комплекс Казани XVIII – начала XX в. // Материалы научно-практической конференции. Казань, 1979. С. 33–37.

[6] *Свердлова Л.М.* Казанское купечество: социально-экономический портрет (кон. XVIII – нач. XX в.). Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. С. 257.

«Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» (1908) исемле сатирик поэмасында Г. Тукай Печән базарын түбәндәгечә сурәтли:

Иртә берлән кайнамакта бу базар,
Кайда баксаң, анда тулган сәүдәгәр.

Кайсысы сатмактадыр, кайсы ала,
Берсе алдый, шунда берсе алдана[1].

Печән базары мәйданында Г. Тукай эзләрен саклаган дистәгә якын бинаны күрергә мөмкин: казылык сатучы Габдулла Килдишев кибете, «Яктылык» кинематограф бинасы[2], Җамали хәрчәүнәсе, кунакханәдән ерак түгел урнашкан рестораннар[3].

Печән базарында Г. Тукай тормышы белән бәйле биналарның тагын берсе – «Кәрвансарай» номерлары. Бирелә ул В. Бәхтияров белән 1907 елның декабреннән 1908 елның гыйнвар-февраль айларына кадәр яшәп ала[4]. Өч катлы кунакханә бинасы XIX–XX гасырлар чигендә сәүдәгәр Исхак Үтәмешев варислары тарафыннан төзелгән. Биредә җәмәгать һәм дин эшлеклесе Габдулла Апанаев җитәкләгән демократик юнәлештәге «Азат» газетасы редакциясе дә урнаша[5].

1907 елның ноябрь аеннан Г. Тукай экспедитор булып эшләгән, китапларны почта аша тарату белән шөгыльләнгән «Китап» шир-

[1] *Тукай Г.* Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 1 т.: шигъри әсәрләр (1904–1908). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 268.

[2] XIX гасыр ахырында төзелгән әлеге бинаның икенче катын 1911 елда татар эшкуары Шәйхетдин Госсаметдин улы Ишмөхәммәтов арендага ала һәм анда кинематограф ача. 1912–1918 елларда биредә күренекле татар композиторы, «Тукай маршы» авторы Заһидулла Баязит улы Яруллин тапер булып эшли.

[3] Шәрәфулла Әхмәров әйтүе буенча, татар сәүдәгәрләре Мөхәммәтсадыйк Галикәев һәм Салих Гобәйдуллин йортларында урнашкан бу рестораннар халык телендә «Галикәй кабагы», «Гобәйдуллин кабагы» дип йөртелгән. Кара: Тукай турында истәлекләр (беренче поликлиника болницасында авырып ятучы учитель Шәрәфулла Әхмәров белән сөйләшү) // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда 1 т. Б. 509.

[4] *Бәхтияров В.* Тукай урыннары буенча экскурсияләр // ЯһММҮ. 42 ф. 1 тасв. 12 эш.

[5] *Салихов Р.Р., Хәйретдинов Р.Р.* Татарстан Җөмһүрияте: татар халкының тарихи һәм мәдәни һәйкәлләре (XVIII гасыр ахыры – XX гасыр башы).Б. 79.

кәте дә иң элек Печән базары янында, Мәскәү урамында урнашкан була. Габдерахман Дәүләтшин-Хөсәинов тарафыннан ачылып, башта китап сату белән шөгыльләнгән бу ширкәт, Казанның төрле типографияләренә заказлар биреп, китаплар да нәшер итә башлый[1].

Уральскида яшәүче апасы Газизә Госмановага 1908 елның 27 мартында юллаган хатында Тукай болай дип яза: «Без хәзер Әхмәт байның угылы илә бергә “Китап” нәшрияты исемле бер ширкәт ясадык. Һәртөрле яңа китаплар сатып алып, үземез бастырып сатабыз. Һәр көн һәр тарафларга җибәрәбез. Мин китапларның хаталарын төзәтәм. Хак куям. Сораган кешеләргә җибәрәм. Контора минем номерымдадыр. Бу эштән дә яхшы гына акча алам»[2]. «Контора минем номерымдадыр» дигәндә, Тукай нәшриятның шул вакытларда үзе яшәгән бүлмәсен күздә тота (хат башында кире адрес итеп «В гор. Казань, книгоиздательство “Китап”, Абдулла Тукаеву» дип язуы да шуның белән аңлатыла).

Китап ширкәте оештыручы Габдерахман Дәүләтшин-Хөсәинов турында бүгенге көндә мәгълүмат бик аз. Аны асрамга алган Әхмәт бай Хөсәинов 1896 елда Оренбургтан Казанга күчеп килә һәм сәүдәгәр Рәхмәтуллинның Кабан күле буенда урнашкан ике катлы йортында яши башлый. Ул Казанның иң бай һәм данлыклы сәүдәгәрләренең берсе була, энеләре белән бергә Сырдәрья, Семипалатинск, Маргелан, Ташкент, Сәмәрканд, Чимкент, Токмак, Түбән Новгород, Әстерхан, һ.б. шәһәрләрдә сәүдә эшләрен җәелдерә. Үз чорының башка бик күп сәүдәгәрләре кебек үк, хәйриячелеккә зур игътибар биргән Әхмәт бай, Казан губернасы балалар йортлары попечительлегенең мактаулы әгъзасы итеп сайлана, 1898–1901 елларда Казан шәһәр думасы әгъзасы булып тора[3]. Аның акчасына Казан һәм Оренбург губерналарының төрле шәһәр һәм авылларында 30 дан артык мәчет, 50 дән артык мәдрәсә төзелә, ул

[1] *Габдельганеева Г.Г.* История казанской книжной торговли (вторая половина XVIII века – 1917). М.; Берлин: Директ-Медиа, 2016. Б. 72.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъзмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 199.

[3] *Шайдуллина Р.Р.* Торгово-предпринимательская и благотворительная деятельность братьев Хусаиновых: вторая половина XIX – начало XX в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Казань, 2010. 24 с.

энеләре белән бергә мәшһүр «Хөсәения» мәдрәсәсен тота. Балалары булмау сәбәпле, ул хатынының ятим калган энесен – Габдерахманны уллыкка ала.

XX гасыр башында Г. Дәүләтшин – Казанда китап сату һәм нәшрият өлкәсендә шактый билгеле шәхес. «Китап» нәшриятын оештыру белән бергә, ул 1908 елдан эшли башлаган «Сабах» ширкәте белән дә тыгыз бәйләнештә тора[1]. «Китап» ширкәте башлангыч чорда кыска вакыт аралыгында берничә бина алыштыра. В. Бәхтияров билгеләвенчә, ул Киров (элеккеге Мәскәү) урамы белән Г. Камал (элеккеге Поперечно-Тихвинская) урамнары чатындагы 52/15 нче йортның ишегалдына урнашкан[2]. Г. Шәрәф истәлекләрендә күрсәтелгәнчә, соңрак ширкәт юл аркылы гына булган «Мәскәүский нумерлар»га күчә[3].

Г. Тукай яратып хезмәт иткән “Әл-ислах” газетасы идарәсенә килгәндә, ул 1908 елның 2 мартында Екатерининская (хәзерге Г. Тукай) урамында урнашкан Габделшәкүр Апаков йортына күчә. В. Бәхтияров истәлекләрендә түбәндәге юлларны укыйбыз: «Бу йортта редакциядә иртәдән кичкә кадәр “Проферанс”, “Тысяча” һәм “Шестьдесят шесть” уйнаулар була иде. Җәй көне ишегалдына чыгып, капканы бикләп, ишегалды түрендә кузна һәм ашык уйнаулар да булгалый иде»[4].

Җәйне Г. Тукай «Әл-ислах» газетасы редколлегиясе әгъзалары белән дачаларда үткәрергә ярата. 1908–1909 елларда Г. Тукай, К. Бәкер, Ф. Әмирхан һәм Ф. Бәхтияров Архангельская (хәзерге Һади Такташ) урамындагы Ботаника бакчасы каршында урнашкан Литовченко йортында яшиләр. «Тукайның үзенчә бик “рәхәтләнеп”, үзе дигәнчә яшәгән вакыты шул “дача”да торган вакыты булды. Ул анда яланаяк, яланбаш, күлмәк-штаннан гына тирләп-

---

[1] *Габдельганеева Г.Г.* История казанской книжной торговли (вторая половина XVIII века – 1917). М.; Берлин: Директ-Медиа, 2016. С. 76.

[2] *Бәхтияров В.* Тукай урыннары буенча экскурсияләр // ЯһММҮ. 42 ф. 1 тасв. 12 эш.

[3] *Шәрәф Г.* Тукай турында истә калганнар // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.. Б. 269.

[4] *Бахтияров В.* Альбом, посвященный жизни, деятельности татарского народного поэта Габдуллы Тукая в Казани // ЯһММҮ. 9 фонд. – 3 тасв. 6 эш.

пешеп, “ду күчереп”, малайлар белән кузна уйный», – дип яза бу вакытлар турында Г. Камал[1].

Г. Тукай Евангелистлар (хәзерге Татарстан) һәм Олы Мещанская (хәзерге Сара Садыйкова) урамнары чатында урнашкан Аитовлар йортында да еш була[2]. Эшмәкәр һәм хәйрияче Сөләйман Аитов һәм аның җәмәгате – беренче татар кызлар мәктәбен оештыручы Фатыйха Аитоваларның уллары Исмәгыйль һәм Ибраһим янына яшьләр җыела торган була, җырлы-музыкалы кичәләр оештырыла[3].

Тукай педагог, журналист, «Сабах» нәшриятының баш мөхәррире Шиһаб Әхмәров йортында да булырга ярата (гаилә корганчы, Ш. Әхмәров «Болгар» кунакханәсендә, Тукай белән күрше бүлмәдә яши). Тукай биредә булачак композитор Салих Сәйдәшев белән таныша. «Яшьләрендә булган зур аермага карамастан (бу вакыт Салихка – 12, Тукайга 26 яшь), бер-берсен бик хөрмәт итәләр»[4].

Тукайның Казандагы дуслары арасында журналист Мәхмүт Дулат-Алиев тә була, аның Яңа татар бистәсендәге Большая Симбирская (хәзерге Мехчылар) урамындагы 37 нче номерлы йортында Тукай вакыт-вакыт яшәп тә ала. Күренекле татар әдәбиятчысы Н. Исәнбәт сүзләренә караганда, М. Дулат-Алиев «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә белем ала, Ф. Әмирхан белән берлектә «Әл-ислах комитеты» оештыру эшендә катнаша, революцион карашлы Х. Ямашев һәм Г. Коләхмәтовларның фикердәше була. Н. Исәнбәт үзенең мәкаләсендә Тукай язган бер дүртьюллыкның тарихын китерә. Галим билгеләвенчә, бервакыт, М. Дулат-Алиев йортына Тукай кунакка килгәч, табынга күчтәнәчкә килгән гөбәдия чыгаралар (аны шагыйрь белән танышырга хыялланган бер кыз пешергән була). Гөбәдиянең өстенә камырдан Габдулла Тукай һәм йорт хуҗасы Мәхмүт Дулат-Алиев исемнәренең баш хәрефләре (гарәп хәрефләре белән

---

[1] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлек // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 297.

[2] *Гыйльметдинова Т.* Сөйләйман Аитов йортында // *Рәсүлова З.Ә.* Тукай эзләреннән. Б. 47.

[3] *Аитова М.* Күңел ачу // *Рәсүлова З.Ә.* Тукай эзләреннән. Б. 48. (М. Аитова әйтүенчә, бу кичәләрдә татарлардан беренче профессиональ композитор Солтан Габәши рояльдә уйный торган булган).

[4] *Әхмәров Ш.* Тукай һәм Сәйдәш // Тукай – ядкярләрдә. 1 т.: Б. 596.

«Г.Т» һәм «М.Д.») калкытып язылган була. Түбәндәге дүртьюллыкны Тукай шул язуны укып иҗат иткән булса кирәк.

Бүләк килде гөбәдия капкачында.
Бисмилла дип керә торган капкасында.
Ике исем нәкышләнгән камыр белән,
Әйтерсең лә язган алтын тамыр белә[1].

Г. Тукай төрле клубларда оештырылган әдәби-музыкаль кичәләрдә дә катнаша. Мәсәлән, 1908 елның 7 мартында Новый клуб бинасында (хәзер Кәрим Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театры бинасы) халык университеты оештырган Шәрык музыкасы кичәсе була. Бу кичә турында язган «Волжско-Камская речь» (1908, № 141) хәбәрчесе тамашачыларның Гликерия Трейтер ханым башкаруында борынгы татар җырларын тыңлап әсәрләнүләрен билгели. Мәскәү филармония җәмгыятенең музыка-драма училищесын тәмамлап, 1907 елда Казанга күчеп килгән Г.А. Трейтер (Шумакова) Л.Р. Степанова-Шумакованың шәхси гимназиясендә музыка укыта һәм кызлар хоры оештыра. Татар җәмәгатьчелеге аның татар-башкорт көйләрен башкару осталыгын югары бәяли. «Волжско-Камская речь» (1908, № 153) газетасы редакциясенә шул хакта рәхмәт хаты да язып җибәрәләр. Әлеге хатка кул куйган 24 татар зыялысы арасында Тукай, Г. Камал, С. Рәмиев тә була. Хат авторлары (В. Апанаев һәм Ф. Агиев) җырчының онытылган милли моңнарны яңартуын ассызыклап, җырчы ханымга олы рәхмәтләрен җиткерәләр[2].

Г. Тукай Большая Проломная (хәзерге Бауман) урамындагы Казан сәүдә биржасында (ике катлы бу бина 1874 елда сәүдәгәр Н.И. Соболев тарафыннан махсус салдырылган) үткәрелгән кичәләрдә дә катнаша, кайчак шул кичәләрдә үзенең шигырьләрен дә укый. Әйтик, 1908 елның 29 мартында әдәбият ахшамында яңгыраган «Утырышу» шигыре тамашачы тарафыннан яратып кабул ителә. «Әсәре, матур гына язылганга күрә, халыкка ошады», – дип яза «Казан мөхбире» газетасы бу хакта[3].

---

[1] *Исәнбәт Н.* Габдулла Тукайның мәгълүм булмаган бер шигыре һәм Мәхмүт Дулат-Али хакында // Казан утлары. 1976. № 4. Б. 128–135.

[2] Бу хакта: *Нафигов Р.* Тукай и его окружение. Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. С. 179.

[3] Казан мөхбире. 1908. 31 март.

Яшьләр өчен кичәләр Купеческое собрание бинасында да уза. 1861 елда сәүдәгәр Тихонов йортында (Большая Проломная урамында) ачылган Казан сәүдәгәрләр клубы XX йөз башында Вознесенская урамындагы Журавлевлар йортына күчә (хәзер биредә, Островский һәм Кави Нәҗми урамнары киселешендә, Яшь тамашачы театры урнашкан).

Оешманың максаты аның уставында түбәндәгечә аңлатыла: «Казанское Купеческое собрание имеет целью сближение членов Общества для полезного и приятного препровождения времени, заключающегося в обмене мыслей и коммерческих сведений, в чтении газет, журналов и книг, в дозволенных играх в карты, шахматы, домино и на биллиарде; сверх сего, с той же целью в Собрании бывают чтение публичных лекций, литературные, музыкальные, танцевальные, семейные и другие вечера, маскарады и обеды»[1].

Купеческое собрание залында татар яшьләре төрле кичәләр оештырган, спектакльләр куелган. Аларны Тукай да тамаша кылырга яраткан. Мәсәлән, К. Шамил истәлекләреннән шагыйрьнең 1908 елда «Сәйяр» труппасы тарафыннан төрек язучысы Нәмык Кәмал драмасы буенча Г. Камал тәрҗемәсендә куелган «Кызганыч бала» спектаклен каравы билгеле[2]. 1908 елның 2 гыйнварында шәкертләр катнашында әдәбият кичәсе була. Кичәнең икенче бүлегендә Г. Тукайның «Безне урынсызга яманлыйлар» исемле шигыре укыла[3]. «“Безне урынсызга яманлыйлар” шигыре дә бик акрын тавыш вә бөтенләй бер генә төрле тон вә жестларсыз, вә хәтта бәгъзе галәмәтләргә дә игътибарсыз укылып, бөтен хөсненнән гари (матурлыгын югалткан) булып чыкты, дияргә мөмкиндер», – дип яза бу турыда Ф. Әмирхан[4].

1908 елның 14 октябрендә Купеческое собрание залында «Әл-ислах» газетасы файдасына оештырылган әдәби-музыкаль кичәдә Г. Тукай беренче тапкыр үзенең «Печән базары, яхуд

---

[1] Устав Купеческого собрания в Казани, возобновленный в 1873 году. Казань: Типо-литография В.М. Ключникова, 1891. С. 5.

[2] *Шамил К.* Тукай турында кайбер истәлекләрем // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 83.

[3] Габдулла Тукай: Тормыш һәм иҗат елъязмасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. Б. 88.

[4] *Әмирхан Ф.* Әдәбият кичәсе // Әл-ислах. 1908. № 14.

Яңа Кисекбаш» сатирик поэмасын укый. Бу кичәдә катнашкан Ф. Әмирхан 1908 елның 26 октябрендә Оренбургта яшәүче дусты Исмәгыйль Аитовка язган хатында болай дип яза: «Әдәбият кичәсендә Тукаевның “Кисекбаш”ы укылды (үзе укыды). Халыкның көлә-көлә эчләре катты һәм Тукаевны да бүлә-бүлә кул чабу белән сыйладылар»[1]. Ф. Әмирхан әлеге фикерен үзенең «Әлислах»та бастырган бәяләмәсендә дә дәвам итә: «Тукаев бу әсәрен ислахчыларның соңгы әдәбият кичәләрендә укыганда, халык, җөмлә тәмам булганын да көтә алмыйчан, самими бер көлкегә тотылып, бөтен залны тутырып кул чабалар һәм, укучыны бүлеп, әллә никадәр вакытлар туктап торырга мәҗбүр итәләр иде. Вакыйган да, бу әсәр татар әдәбиятында шигырь белән язылган көлкеләрнең иң мөкәммәл вә максудына иң муафыйк чыкканыдыр. Тукаев монда Печән базары мәгыйшәтенең иң садә вә иң горфи генә эшләрен дә шулкадәр көлкеле итеп тасвир итә ки, укучы ихтыярын кулыннан җибәрә <...> Тукаевның бу әсәрен һәм “Яшен»”дә көлке шигырьләрен укый торгач, аңар татар галәменең иң оста юмористы диясем килә башлады»[2].

Г. Тукай поэмада тормышының һәм иҗатының аерылгысыз юлдашы булган серле Кабан күлен тасвирлауга да зур урын бирә:

Сүз рәте килгәч, итәм әзрәк бәян,
Таки яшьрен күл төбе булсын гаян.

Анда һәртөрле гаҗәпләр бар да бар:
Кып-кызыл алтын шәһәр, җиз карьяләр;

Мөгезе мәрмәр боланнармы кирәк,
Алты йөз башлы еланнармы кирәк.

Су анасы – бик явыз, йөзе кара –
Ел да бер угланны йә кызны ала.

«Болгар» номерларында Габдулла Тукай яшәгән бүлмәнең тәрәзәсе татар халкының риваятьләренә кергән Кабан күленә караган. Кабан күле Казанны икегә – татарлар һәм руслар яшәгән

---

[1] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр. 4 томда. 4 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. Б. 259.
[2] *Дамелла.* Печән базары, яхуд яңа Кисекбаш // Әл-ислах. 1908. 24 ноябрь (№ 52).

өлешләргә аерып торган. Күлнең аргы ярында «Аркадия» бакчасы (Тукай яратып ял итеп йөри торган урыннарның берсе) урнашкан, теләгән кешегә анда кечкенә пароходта оркестр уйнавы белән хозурланып бару мөмкинлеге дә булган.

Иске Татар бистәсендәге татар мәдәнияте үзәкләренең берсе, һичшиксез, – «Шәрык клубы». 1906 елның 21 декабрендә Казан вице-губернаторы тарафыннан клубның уставы раслана[1]. Клуб советының беренче рәисе итеп педагог Ибраһим Терегулов сайлана. Идарәдә Борһан Шәрәф, Габдулла Юнысов, Гайнетдин Әхмәров, Габделхәмит Казаков, Габдулла һәм Шакир Апанаевлар, Әхмәтгәрәй Хәсәни һ.б. катнаша. «Шәрык клубы»нда оештырылган чараларда татар кызлары да күренә (бигрәк тә рус гимназияләрендә укучылар). Мөселман даирәсендә яшь кызларның мондый кичәләрдә катнашуы хупланмаса да, алар, тыю-кисәтүләргә карамастан, кайчак әле ата-аналарына да сиздермичә, клубта үткән кичәләргә, спектакльләргә килә торган булалар.

Башта «Болгар» кунакханәсендә урнашкан «Шәрык клубы» 1908 елның 1 ноябреннән элекке Сул Кабан урамында урнашкан Сабитовлар йортына (хәзерге Ш. Мәрҗани ур., 8 йорт) күчә. Ике катлы кирпеч йорт һәм ярымташ флигельне XIX гасырның икенче яртысында мануфактура товарлары һәм баш киемнәре белән сәүдә итә башлаган сәүдәгәр Хәмит Сабитов салдырган[2]. Клуб биредә 1910 елга кадәр эшли, Габдулла Тукай аның шәрәфле әгъзасы була. Нәкъ менә шушы бинада 1910 елның 15 апрелендә шагыйрь үзенең «Халык әдәбияты» лекциясен укый. «Йолдыз» газетасында «Казан хәбәрләре» бүлегендә бу лекция турында хәбәр дә басыла: «Пәнҗешәмбе көн 15 нче апрельдә шагыйрьләремездән Габдулла Тукаев җәнабләре “Халык әдәбияты һәм милли көйләр вә шигырьләр хакында” лекция укыды. Лекциядә нинди хикәя вә шигырьләрнең халык әдәбияты дип аталганлыгын, татар көйләреннән бәгъзыларының ни мөнәсәбәт илә чыкканлыгын, татарлар арасында һәртөрле кайгылы вә фаҗигалы вакыйгалар тугрысында бәет чыгаруларга һәвәс барлыгын һәм халык арасында сөйләнә торган

[1] ТРДА. 2 ф. 3 тасв., 3251 эш.

[2] *Салихов Р.Р., Хәйретдинов Р.Р.* Татарстан Җөмһүрияте: татар халкының тарихи һәм мәдәни һәйкәлләре (XVIII гасыр ахыры – XX гасыр башы). Б. 26.

хикәяләрнең, әдәбият вә шагыйрьләр тарафыннан төзәтелеп язылгандан соңра, халык әдәбияты җөмләсендән чыкганлыгы мисаллар илә күрсәтде. Анлар <...> лекция укылып беткәч, кул чабып, Тукаев җәнабларын тәбрик кыйлдылар»[1]. Мандолиначы Җ. Мәҗитов истәлекләреннән күренгәнчә, «Йомшак кына аваз белән, җылы гына җөмләләр белән башланган бу лекция бара-бара эзгә төшә, һәм Г. Тукай үзе дә (су коеныр алдыннан чирканчык алган кеше кебек) иркенләп сулу ала һәм сөйли торган сүзен киңәйткәннән-киңәйтә бара. Халык лекцияне бик яратып тыңлый...»[2] Шул ук елда шагыйрьнең бу лекциясе «Сабах» көтепханәсе тарафыннан И.Н. Харитонов матбагасында аерым китап булып басылып чыга.

1910 елның 1 ноябреннән «Шәрык клубы» Проломная (хәзерге Бауман) урамында урнашкан Кузнецов йортындагы фатирга күченә, ә 1911 елның 23 ноябрендә инде Евангелистлар урамындагы Мәрьямбану Баһаветдинова-Апанаева йортын (хәзерге Татарстан ур., 8) арендага ала һәм 1917 елга кадәр үз эшчәнлеген шунда дәвам итә.

XIX гасыр ахырында төзелгән бу бинада клубның 150–160 кеше сыярлык залы, җыйнак кына сәхнәсе, йөз кеше утырырлык лото бүлмәсе, татар, рус, азәрбайҗан, төрек телләрендәге китапларны туплаган китапханәсе, ашау-эчү урыны урнашкан иде[3]. «Шәрык клубы»нда, спектакльләр куелган (шул исәптән рус телендә дә) бәйрәмнәр, әдәби-музыкаль кичәләр уздырылган[4]. Беренче профессиональ татар театр труппасы – «Сәйяр» дә биредә эшли. Клубта беренче татар халык кыллы оркестры һәм хатын-кызлар хоры репетицияләре, чыгышлары үтә. Г. Тукай биредә еш була. Мәсәлән, «Йолдыз» газетасында шагыйрьнең «үзе тәэлиф иткән шигырьләрен» уку кичәсе оештырылуы хәбәр ителә[5].

Тукайның Казанда тагын бер яраткан урыны – Панаев бакчасы. 1887 елда Лиодор Панаев тарафыннаң салынган бу бакча

---

[1] Йолдыз. 1910. № 529.

[2] Кара: *Миңнуллин Җ.С.* Шәрык клубы. Казан, 2013. Б. 37.

[3] Шунда ук. Б. 18.

[4] *Салихов Р.Р.* Татарская буржуазия Казани и национальные реформы второй половины XIX – начала XX в. Казань: Мастер Лайн, 2001. С. 94–95.

[5] *Рәсүлева З.* «Шәрык клубы»нда // *Рәсүлева З.Ә.* Тукай эзләреннән. Б. 50.

соңыннан аның улы Ахиллеска мирас булып күчә. Биредә ресторан, театр, павильоннар, шахмат клубы, 755 тамашачы өчен ябык театр, фонтан эшләп торган. Электр белән яктыртыла торган бакча төрле катлау кешеләре өчен ачык була, бирегә студентлар да күпләп йөри. Федор Шаляпин нәкъ шушы театрда беренче мәртәбә чыгыш ясый. Г. Тукай да Панаев бакчасында булырга ярата. Мәсәлән, 1909 елда «Йолдыз» газетасында басылган рецензиясе шул турыда сөйли. «Татарча театр» дип исемләнгән бу язмада Тукай Гариф Богдановның «Хуҗа һәм приказчик» пьесасы буенча «Сәйяр» артистлары куйган спектакльгә бәя бирә: «19 июньдә җомга көн кич Панаевский бакчаның ябык театрында “Хуҗа һәм приказчик” пьесасы тамашага куелды. Кич бик аяз вә бик матур булып, выставкага килгән мосафирлар да күп булганга, халык бик күп иде. Театр сафыннан тәрәккый иттерүне үзләренә идеал итеп алган бу труппа артистлыктан башка эш илә шөгыльләнмәгәнгә, табигый инде, эч пошканнан гына театр уйнарга керешкән любительләргә кыяс итәрлек дәрәҗәдән күптән үткән вә үзенә тамашачы күңелен җәлеп иткәндер»[1].

1911 елның декабрь урталарында кунакханә номерындагы салкынлыктан туеп, шагыйрь Өчиле авылына кайтып китә һәм биредә абзасы (әнисенең энесе) Кәшфелкәбир Әмиров йортында ике айга якын торып килә. 1912 елның февралендә авылдан Казанга кайткач, Тукай башта Овражная урамында бер йорттан аена сигез тәңкәлек бүлмә таба. Әмма монда да хәлләр мактанырлык булмый. «Айга 8 тәңкә, эчендә аш пешерү дә бар. Итне җумыйлар. Чи иттереп китерәләр. Ашның тозы юк, тозы күп. Чәйнең чүбе тәүлекләп тора. Чынаяк сарыга каткан. Өстәлең чүплек төсле. Кергән көнне: “Иртәгә караватъ кертәбез”, – диделәр. Бер атна, буш бутылка төсле, идәндә аунадым, һаман караватъ юк», – дип зарлана Г. Тукай үзенең «Казанга кайтыш» язмасында[2]. Ахыр килеп, шагыйрь Гостинодворская (хәзерге Чернышевский) урамындагы «Свет» кунакханәсенә күчә. Затлы җиһазларга күнекмәгән шагыйрь баштарак шакката: «Ул җиһаз! Караватның дүрт читендә – дүрт ялтыраган гөмбәз. Көзгесе дисәң, кыргыз сахраларында ком арасында ярсыз

[1] *Тукай Г.* Татарча театр // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 108.

[2] *Тукай Г.* Казанга кайтыш // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 163.

гына җәелгән саф күл шикелле. Ишек ак сәдәфтән ясалган кеби. Җуынгыч – мәрмәрнең нәгызе. Язу өстәле бордовый төсле сукнолы, әллә ничә тартмалы. Паркет идәннәре адәм угылы аяк белән басарга оялып, күкрәге белән генә шуарлык»[1]. Ләкин биредә аны башка бәла көтә: «Бу нумердагы күселәр мине йөдәтеп бетерделәр, "чи-ми" киләләр. Алардан куркып, төн буе йоклый алмыйм. Күсе тавышларын бераз басу өчен, песи булып кычкырып утырам»[2]. Биредә Шагыйрь Уфа-Петербург-Троицк сәяхәтенә киткәнче (14 апрельгә кадәр) яши.

Клячкин хастаханәсенә кергәнче, Г. Тукай «Амур» кунакханәсендә тора (1912 елның декабрь аеннан 1913 елның 26 февраленә кадәр). Бүгенге көнгәчә сакланган әлеге бина 1869 елда татар сәүдәгәрләре Ибраһим һәм Исхак Юнысовлар тарафыннан төзелә башлый (бина проекты 1844 елда ук архитектор Петр Аникин әзерләгән була). 1906 елда әлеге бина Габделкәрим Юнысовка күчә, һәм ул төзелеш эшләрен дәвам итә: 1912 елда Г. Юнысов шәһәр хакимиятеннән өченче катны төзүгә рөхсәт сорый. Шул ук елны йорт сәүдәгәр М. Рамазановка «Амур» кунакханәсе оештыру өчен арендага бирелә.

Абыйлы-энеле Юнысовлар Россиядә генә түгел, аннан читтә дә үзләренең завод-фабрикаларында җитештерелгән товарлар (сабын, шәм, кәгазь) белән сату итәләр. 5 таш йорт, 2 завод, 48 таш һәм 12 агач кибет тоткан бертуган Юнысовлар хәйриячелеккә дә зур акчалар сарыф иткәннәр. Мәсәлән, 1844 елда алар, Екатерининский урамында (хәзерге Г. Тукай урамы, 89) ике катлы таш бина салдырып, Казанда беренче мөселман балалар приюты (ятимнәр йорты) ачалар. Печән базарында Җиденче җамигъ мәчете (хәзерге «Нурулла» мәчете) дә алар акчасына төзелә (Биредә 1890–1908 елларда күренекле җәмәгать эшлеклесе һәм сәясәтче, «Азат» газетасы нашире Габдулла Апанаев имам булып тора).

Вафа Бәхтияров истәлекләренә караганда, Г. Тукай «Амур» номерлары урнашкан бинада беренче тапкыр 1909–1910 елларның кыш-яз айларында (4–5 ай чамасы) өченче каттагы 33 нче бүлмәдә

---

[1] *Тукай Г.* Казанга кайтыш // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 163.

[2] Шунда ук. Б. 165.

яши[1]. Г. Тукай хезмәттәшлек иткән «Ялт-йолт» журналы да «Амур» кунакханәсендә урнашкан булган («Ялт-йолт»ның 48 санында «журнал өчен материаллар “Амур” кунакханәсенең 9 бүлмәсенә җибәрелсен» дигән игълан басылган[2]).

Бу кунакханәдә 1912–1913 елларда Ф. Әмирхан, татар артистлары Г. Кариев һәм С. Гыйзәтуллина-Волжская да яшәгән. Нәкъ менә шушы бинадан 1913 елның 26 февралендә Г. Тукайны Клячкин шифаханәсенә озатканнар. Бу –фани дөньяда шагыйрьнең соңгы яшәү урыны[3].

Тукай белән саубуллашу мәрасиме XX гасыр башының иҗтимагый, мәдәни яктан әһәмияткә ия булган Юнысовлар мәйданында уза. Казанның тарихи үзәгендә, Иске Татар бистәсендә, Екатерининская (хәзерге Габдулла Тукай) һәм 2 нче Аркылы (хәзерге Фатих Кәрим) урамнары чатында урнашкан бу мәйданның исеме сәүдәгәр һәм фабрикант Юнысовларга бәйле.

Сәүдә урыны буларак уйланылган Юнысовлар мәйданы кыска вакыт аралыгында шәһәрнең татарлар яшәгән өлешенең мәдәни үзәгенә әверелә: биредә рәсми тантаналар, төрле чаралар үткәрелә. Мәсәлән, 1913 елда Романовлар идарәсенең 300 еллыгын шәһәр мөселманнары тарафыннан бәйрәм итүнең төп дәүләт чаралары биредә уза[4]. Мәйдан бистә халкы өчен көндәлек ял итү урыны да булып торган.

XIX гасыр ахырында мәйданда уку йортлары ачыла: Мөстәкыймовлар йортының флигелендә «Халидия» мәдрәсәсе, элеккеге Апаковлар йортында Татар укытучылар мәктәбе, XX гасыр башында С.Ш. Алкин йортында кызлар өчен рус-татар училищесы.

Мәйданда төрле җыеннар уздырылган, шуның өчен махсус таш трибуналар да төзелгән. 1913 елның 4 апрелендә, меңләгән кеше катнашында, Тукайның җеназа мәрасиме дә шушында үткәрелгән.

---

[1] *Бахтияров В*. Альбом, посвященный жизни и деятельности татарского народного поэта Габдуллы Тукая в Казани (1907–1913) // ЯһММҮ. 9 ф., 3 тасв., 6 эш.

[2] Ялт-йолт. 1912. № 48.

[3] Клячкин шифаханәсе һәм Г. Тукайның биредә уздырган соңгы көннәре турында тафсилле мәгълүмат бу проектның 3 нче китабында бирелә.

[4] Камско-Волжская речь. 1913. 7, 8, 10, 19 февр.

IV бүлек

«ҺӘР МИНУТ МИННӘН ТЕЛИ ДӨНЬЯ КҮҢЕЛ ҖИМЕШЛӘРЕН»

(Габдулла Тукайның 1908–1910 еллар шигърияте)

Тормышының Казан чоры – Габдулла Тукай иҗатының яңа тема-мотивлар белән баеган, лирик кичерешләр тирәнлегенә борылган дәвере. Әлбәттә, бу күчеш кинәт кенә булмый, Тукай иҗатында сизелерлек сыйфат үзгәрешләре әле Уральскида яшәгәндә үк, 1907 елда башлана. Нәкъ менә шул елның башында иҗат ителгән, татар халкының рухи-мәдәни мәркәзе булган Казанга ашкыну турындагы сагышлы-моңсу, шул ук вакытта өмет-куанычлы уйхисләрен гәүдәләндергән «Пар ат» шигырендә лирик-эмоциональ, романтик аһәңнәргә борылыш ачык чагылыш таба.

Лирик геройның торган җиреннән аерылу мотивын үзәккә куйган, катлаулы хис-тойгылар бәйләмен тасвирлаган әлеге әсәрдә строфадан строфага хисләр күчеше үзенчәлекле экспрессия тудыра, образлы сурәтләү чараларына иркен мөрәҗәгать итү, психологик кичерешләр тезмәсе шигырьнең романтик аһәңен нигезли, лирик геройның күңел халәте Казан белән бәйле киләчәгенә олы өметләр баглаган шагыйрьнең эчке дөньясы белән тәңгәл килә. Тормышындагы һәм иҗатындагы үзгәрешләрнең символик яңгырашы буларак укылган юлларда (*Монда хикмәт, мәгърифәт һәм монда гыйрфан, монда нур)* без өметләр белән янган лирик геройның Казанда кайнап торган рухи-мәдәни тормышка ашкынуын күрәбез.

«Мәгърифәт эстәр, иренмәс һич – кеше булган кеше»

Галимә Р. Ганиева «Тукай гомеренең соңгы көннәренә кадәр югары әхлакый идеаллар ярдәмендә дөньяны пакьләү турында

хыялланды, үлгәнче бөек мәгърифәтче булып калды» дип белдерә[1]. Казанга килгәч тә, беренче дәвердә Тукай иҗаты, нигездә, мәгърифәтчелек традицияләре кысаларында үсә. «Ислахчыларга»[2], «Алтынга каршы»[3], «Ата илә бала»[4] шигырьләрендә шагыйрьнең башлангыч чор әсәрләренә («Дустларга бер сүз», «Хөррият хакында», «Иттифак хакында», «Алла гыйшкына», «Голүмең бакчасында дулашалым...») хас әдәби-сәнгати фикерләү үзенчәлекләре ачык тоемлана, мәгърифәтчелек идеясе үгет-нәсыйхәт шәкелендә бирелә, гыйлем-мәгърифәткә өндәү мотивы алга чыга, мәгариф – милли тәрәккыяткә илтердәй төп юл дип билгеләнә:

Өч надангa алмашынмас – бер язу белгән кеше;
Мәгърифәт эстәр, иренмәс һич – кеше булган кеше[5].

Соңрак шагыйрьнең мәгърифәтчелек идеяләре белән сугарылган әсәрләрендә пафос үзгәрә: патетик рухка алмашка вакыйгаларга лирик герой мөнәсәбәтен күрсәтү, проблемаларны психологик кичерешләр яктылыгында ачу кебек үзенчәлекләр килә. Бу үзгәрешләрне җәмгыятьтә хатын-кыз темасына нисбәтле язылган әсәрләр мисалында ачык күрергә мөмкин. Алар арасында шагыйрьнең лирик хис-кичерешләр чагылышы белән аерылып торган «Эштән чыгарылган татар кызына» шигыре[6] аерым игътибарга лаек.

Реаль вакыйгага (Казанның зур сәүдәгәрләреннән булган Гыйльметдин хаҗи Ибраһимовның үз өендәге бер асрау кызны хурлавы) нигезләнеп язылган бу шигырьне Тукайның замандашы Кәбир Бәкер «Тукаевның иң муаффәкыятьле вә тәкъдир ителергә тиешле булган» әсәрләреннән санап, «без бу шигырьләрне укып, бөтен татар дөньясындагы укучылар белән хиссиятләремезне уртаклаша аламыз» дип билгели[7]. Шунысы да мөһим: Г. Тукай шигырьнең исеме астына «“Зиләйлүк” көенә» дип өстәгән; димәк

[1] *Ганиева Р. К.* Шагыйрьнең рухи дөньясы. Казан: ТаРИХ, 2002. Б. 100.

[2] «Шигырьләр көтепханәсе»ннән 4 нче дәфтәрдә басылган.

[3] «Шигырьләр көтепханәсе»ннән 3 нче дәфтәрдә басылган.

[4] Беренче тапкыр «Җуаныч» исемле җыентыкта («Сабах» көтепханәсе, И.Н. Харитонов матбагасы. «Мәктәп мөкяфәте»ннән беренче китап. Казан, 1908) басылган.

[5] *Тукай Г.* Ата илә бала // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 185.

[6] Яшен. 1909. № 10.

[7] Йолдыз. 1909. 2 декабрь.

шагыйрь әлеге әсәренә хас булган аһәңне халык моңы белән тагын да көчәйткән. Әсәрдә алгы планга «яфрак төсле сары йөзле» татар кызы түгел, ә, бәлки аның язмышына битараф булмаган һәм мескеннең фаҗигасын күңеленнән уздырган шагыйрь образы чыга:

Сизмисең бит син дә – синең яннан
Нечкә күңел шагыйрь узганын,
Синең болай мескинләнгән хәлең
Аның күңлен ничек өзгәнен![1]

Шул ук вакытта, аерым татар кызының трагедиясен күрсәткән Г. Тукай, моның белән генә чикләнеп калмый: гомумиләштереп, бу ямьсез күренешнең гадәттән тыш булмавын, байларның әхлаксызлыгын ассызыклый:

Аз шул бездә байлар – кайсысы кем
Фәрештәдән канат каермас;
Алсын гына шәйтан иманыңны,
Җәһәннәмлек бу дип кайгырмас!

Мәркәзгә килүенең беренче айларыннан ук Тукай матбугат дөньясында кайный: «Әл-ислах», «Яшен» кебек татар басмаларында хезмәт куя. Үз чиратында, тормышындагы бу үзгәрешләр шагыйрь иҗатында да чагылыш тапмый калмый: иҗтимагый лирикада матбугат темасы әледән-әле калка тора. Әйтик, аның «“Яшен” журналы хакында»[2], «Нәрсәдән?»[3] һ.б. шигырьләре шушы юнәлештә иҗат ителгән. Милләтнең киләчәген мәдәният, сәнгать үсеше белән бер үремтәдә күргән шагыйрьнең матбугатның халыкны караңгылыктан алып чыгарлык көч булуы турындагы фикерләре XX йөз башы татар иҗтимагый-мәдәни идеаллары контекстында укыла:

Ялтырый милли болытларның арасыннан «Яшен»;
Бәлки, рәхмәт яңгырыдыр – яшьнәсен ул, яшьнәсен.
Юл табар золмәттә калганнар – төшерсен шәүләсен;
Таш йөрәкләр һәм яшен күргәч укыр «ляхәүлә»сен[4].

---

[1] *Тукай Г.* Эштән чыгарылган татар кызына // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 40.

[2] Яшен. 1908. № 1.

[3] Яшен. 1908. № 5.

[4] *Тукай Г.* «Яшен» журналы хакында // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 249.

Казанга килеп ике ай чамасы торгач, 1907 елның ноябрь ахырларында «Сәйяр» труппасы тарафыннан уйналган спектакль тәэсирендә иҗат ителгән «Театр»[1] шигырендә дә эчтәлеккә шушы идея салына:

Халыкка дәрсе гыйбрәттер – театр,
Күңелдә йоклаган дәртне уятыр.

Театр яктылыкка, нурга илтә,
Кире юлга җибәрми, уңга илтә[2].

Гомумән, шагыйрьнең беренче чор әсәрләрендә үк аерылып чыккан һәм иҗатының төп лейтмотивына әйләнгән милләтне үстерү, милли тәрәккыять, милләт язмышы мәсьәләсе Казан чоры шигъриятендә дә әдипнең иҗади кыйбласын билгеләүче төп күренеш булып тора. Тукай шигырьләрендә урын алган матбугат, театр, сәнгать темалары, шушы әдәби-мәдәни мохит белән алшартланган образлар галереясы милләтнең үсеш юнәлешен, киләчәккә барыр юлын ачыклау-аныклау максатына буйсындырыла.

Югарыдагы мисалларда нәкъ менә шушы яссылыкта шәрехләнгән юл сайлау мотивы шагыйрь әсәрләрендә, нигездә, мәгърифәтчелек идеясенә мөнәсәбәтле кулланыла. Мәсәлән, «Ике юл»[3] шигырендә ике юл образы – капма каршы куелган ике яшәеш моделе буларак гәүдәләндерелә:

Ике юл бар бу дөньяда: бере булыр – бәхет эстәү;
Икенче шул: гыйлем гыйшкында булмак – мәгърифәт эстәү.
Синең кулда: теләрсең – мәгърифәтле бул, бәхетсез бул;
Вә яки бик бәхетле бул, ишәк бул, мәгърифәтсез бул[4].

Шигырьдә мәгърифәтчелек әдәбияты өчен традицион булган мәгърифәтле һәм мәгърифәтсез яшәеш каршылыгы үзенчәлекле хәл ителә: татар әдәбиятында һәрвакыт бәхетле-сәгадәтле хәят белән бер бәйләмдә килгән мәгърифәтлелек бу әсәрдә бөтенләй

---

[1] Беренче тапкыр «Әл-ислах» газетасының 1907 елгы 26 ноябрь санында басылган.

[2] *Тукай Г.* Театр // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 187.

[3] Беренче тапкыр «Яшен» журналының 1909 елгы 9 нчы санында басылган.

[4] *Тукай Г.* Ике юл // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 35.

капма-каршы эчтәлектә ачыла, шәхси бәхетсезлекне алшартлаган фактор буларак бирелә. Бу – аң-белем юлының катлаулылыгы, тәрәккыятькә омтылган милли зыялыларның һәрьяклап изү-кысу шартларында хезмәт куярга, мәгърифәтле, милли җанлы кешенең һәрвакыт борчулы-гамьле кичерешләр дөньясында яшәргә дучарлыгы белән аңлатыла. Шушы каршылыклы фикер сөрешеннән шагыйрьнең шәхси позициясе ачык тоемлана: ул укучысын, нинди генә авыр, катлаулы булса да, гыйлемгә, мәгърифәткә илтәчәк юлны сайларга өнди (текстта бу фикер мәгърифәтсез кешене ишәк белән чагыштыру ярдәмендә аерымлана).

Бу елларда шагыйрь иҗатында тәнкыйди юнәлешнең позициясе ныгый бара. Шагыйрь тәнкыйте, нигездә, кешелек яшәешендәге тискәре сыйфатларны фаш итүгә юнәлдерелә. Әйтик, «Күрсәтә»[1] шигырендә кешенең икейөзле табигатен ачып бирү эчтәлекне хасил итә:

Ай кеше! Тыштан үзендә изге хасләт күрсәтә,
Яхшыга – рәгъбәт, яман эшләргә нәфрәт күрсәтә.

Тик Ходай хәзер урынны сайлый ул азмак өчен, –
Әһле дөньяга тышыннан истикамәт күрсәтә[2].

Һәр строфаны шушы рәвешле капма-каршы төшенчәләрне янәшә кую рәвешендә формалаштырып, Тукай аерым кешегә хас ялагайлык, монафыйклык, үз файдаңны гына кайгырту кебек сыйфатларны, гомумиләштереп, бөтен җәмгыятькә бәя рәвешендә яңгырата. Соңга таба шагыйрьнең мондый иҗтимагый карашы фәлсәфи уйлануларга да алып килә. Аерым алганда, бер елдан иҗат ителгән «Ачы тәҗрибә авазы»[3] шигырендә яшәештә ялган, икейөзлелек, кешелексезлек хакимлеген аңлау белән бәйле фәлсәфи уйланулар сызланулы хиссият сәбәбенә әйләнә:

Сөям кайчакта бер-бер иптәшемне,
Аңар мин күрсәтәм күздә яшемне.

---

[1] Беренче тапкыр «Әл-ислах» газетасының 1909 елгы 30 апрель санында басылган.

[2] *Тукай Г.* Күрсәтә // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 31.

[3] Беренече тапкыр «Йолдыз» газетасының 1910 елгы 21 апрель санында басылган.

Кыйлам изһар аңар кайгы, моңымны,
Сөйлим бер-бер барымны һәм югымны. <...>

Килә шунда бер аваз әллә кайдан:
«Ышанма, дөньяда һәркемдә ялган! <...>

Кара йөз ул, кара эч ул һаман да,
Мәхәббәт һәм кешелек юктыр анда!»[1]

«Чын вә Ялган»[2] шигырендә символик образлар аша шагыйрь яшәештә хакыйкать белән ялган көрәшенең мәңгелек булуына ишарә ясый:

Әүвәле дөньяда җир юк, су гына булган, диләр;
Анда йөзгәннәр, имеш, тик Чын белән Ялган, диләр.

Бу ике дошманга Тәңредән бирелгән бер көймә,
Бәс, утырганнар көймәгә берсе каршы берсенә[3].

Шигырьнең соңгы строфасында җиткерелгән фикер заманга нисбәтләнә, шагыйрьнең иҗтимагый-сәяси хәяткә бәя-мөнәсәбәте булып аңлашыла:

Көчле кулы берлә Ялган Чынны бер суккан, ди дә,
Чын батып киткән, ди, чыкмаска җиһанга мәңгегә!

Тукай тәнкыйтендә татар халкын алгарышка өндәү, милләтне артка сөйрәүче сыйфатларны фаш итү идеясе һәрвакыт әйдәп бара. 1908 елда Тукай: *«Руслар эш күрәләр, / Мөселманнар төш күрәләр»*, – дип яза. Бу икеюллыкта милләт хәленә борчылу, ачыну алгы планга чыга. Ироник рухта язылган булса да[4], әлеге эш һәм төш төшенчәләрен каршы куюга нигезләнгән шигырендә без шагыйрьнең милләтнең сәяси пассивлыгына, иҗтимагый мәсьәләләргә битараф булуына мөнәсәбәтен күрәбез. Шунысын да искәртергә

[1] *Тукай Г.* Ачы тәҗрибә авазы // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 122.

[2] Беренче тапкыр «Әл-ислах» газетасының 1908 елгы 27 апрель санында басылган.

[3] *Тукай Г.* Чын вә Ялган // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 226.

[4] Бу юллар – «Яшен» журналының 1908 елгы 1 август саны тышлыгында рәсем астында басылган. Рәсемдә шәһәр Думасына сайланган гласныйларның тезелешеп утырып фикер алышулары сурәтләнгән: рус гласныйлары сөйли, татар исә өстәлгә башын куеп йоклый.

кирәк: төш мотивының мондый мәгънәсе Тукайның публицистикасына да хас. Аерым алганда, бер хәйрия оешмачындагы җыелыш уңаеннан язылган «Төш күрдем»[1] фельетонында да төш мотивы аша шагыйрь милләтнең аерым бер катлавына хас булган наданлык һәм гамьсезлекне фаш итә.

XX йөз башы татар әдәбиятындагы йокы мотивы белән бер семантик үремтәдә килгән төш мотивы шагыйрьнең сатирик лирикасында да үстерелә. Р. Ганиева фикеренчә, Мөхәммәд Чәләбинең «Мөхәммәдия» китабына назыйрә булып торган «Ысулы кадимче»[2] шигырендә Тукай, төш мотивын кулланып, тышкы яктан үзен камил дин әһеле итеп күрсәтергә тырышкан, ә асылда бозыклык, кәеф-сафа сөюче кадимчеләрне сатира уты астына алган. Шигырьнең трактирда эчү мәҗлесендә иптәшләре белән дин, җәдитчелек, театр, биюнең хәрәмлеге турында сафсата корып утырган герое, ахыр чиктә, йоклап китеп төш күрә. Төштә торгызылган оҗмах манзарасы дини күзаллаулардан ерак: алар эчү-сыйлану, күңел ачуга кайтып кала, бу күренешләр геройның яшәеш кыйммәтләрен ачып бирә:

Пичәтләнгән шәрабләр алга килгән,
Афисиантлар – бары вилдан вә гыйльман.
Эчемлекләр бөтенләй бесплатный,
Берәү дә бер тиен акча түләтми[3].

Вакыйганың абсурдлыгы оҗмах сакчысы белән әңгәмәдә иң югары ноктасына җитә. Биредә без геройның нинди гамәле өчен Аллаһның рәхмәтенә лаек булуын аңлыйбыз:

Оҗмахлысың, син чөнки динле, –
Химайәт әйләдең пивнойда дине.

Уянып киткән герой чынбарлыкка әйләнеп кайта: дус дип санаган юлдашлары аны бер тиенсез ялгызын калдырганнар, официант та төштәгедәй алдында тәлинкә тотмый, ахыр чиктә, аны полиция часте көтә, герой «Төшлегемнең растлыгын шунда күрдем»

---

[1] Фикер. 1907. 6 гыйнвар.

[2] Беренче тапкыр «Яшен»нең 1908 елгы 3 нче (1 август) санында басылган.

[3] *Тукай Г.* Ысулы кадимче // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 252.

дип, үзирония белән нәтиҗә ясап куя. Димәк, төш мотивы аша автор милли тәрәккыятькә каршы торучыларның чын йөзен ача.

Гомумән, Казан чорында әдипнең сатирик иҗаты яңа баскычка күтәрелә, моңа, һичшиксез, Тукай турыдан-туры хезмәт куйган рәсемле сатирик «Яшен» журналы нәшер ителә башлау да зур этәргеч ясый. Бу журнал ябылганнан соң, шагыйрь халык арасында гаять популяр булган «Ялт-йолт» журналында эшли. Шагыйрь иҗатының башлангыч чорында өстенлек иткән искелеккә, схоластикага каршы чыгу, шуңа мөнәсәбәтле кадими фикерле дин әһелләрен, яңалыкка каршы шәхесләрне фаш итү белән бәйле юнәлешкә (Казан чорында бу юнәлеш «Ишан»[1], «Муллалар»[2], «Габделхәмид»[3], «Нумирга төшкән искеләр»[4] һ.б. әсәрләрдә дәвам иттерелә) реакция елларында көн кадагында торган мәсьәләләр килеп өстәлә. Тукай җәмгыятькә хас кимчелекләрне һөҗү утына тота, чоры өчен әһәмиятле иҗтимагый проблемаларга укучының игътибарын юнәлтә («Тотса мәскәүләр якаң»[5], «Бәгъзе зыялыларымыз»[6], «Гласный»[7] һ.б.). Холкына хас кискенлек, туры сүзлелек Тукай сатирасын гаҗәеп үткен, үтемле итә, сатирик сәләте җәмгыятьтә көн кадагында торган мәсьәләләргә җәһәт тәнкыйть белән җавап бирергә мөмкинлек тудыра.

Мәсәлән, кыска җырлар шәкелендә иҗат ителеп, биш көлтәдән гыйбарәт булган «Авыл җырлары»нда шагыйрь вакытлы матбугаттагы, әдәби-мәдәни яшәештәге җитешсезлекләрне, көнкүрешнең тискәре якларын, иҗтимагый кимчелекләрне чеметеп ала. Әйтик, «Яшен»нең 1908 елгы 2 сентябрь санында басылган беренче көлтәдә үк «Нур», «Әхбар», «Тәрҗеман», «Әл-ислах», «Бәян әл-хак» һ.б. газеталар белән бәйле җитешсезлекләр, фикер каршылыклары тәнкыйтькә алына, аерым иҗтимагый-сәяси мәсьәләләргә кагылып үтелә. Мәсәлән, Петербург ахуны Гатаулла Баязитов (1847–1911) тарафыннан нәшер ителгән «Нур» газетасының патша хөкүмәте

[1] Яшен. 1909. № 8.
[2] Яшен. 1909. № 9.
[3] Яшен. 1909. № 9.
[4] Яшен. 1909. № 8.
[5] Яшен. 1908. № 3.
[6] Яшен. 1909. № 10.
[7] Яшен. 1909. № 8.

карарлары, татар милли буржуазиясе идеологлары һәм Баязитовның үзенең бик озын язылган дини эчтәлектәге мәкаләләре белән тутырылган булуыннан көлеп, Тукай болай ди:

Җанкай, сачең бер көлтә, җиккән атны өркетә;
Баязитов «Нур» гәзитен ничек язып өлгертә?[1]

Казанда 1906–1914 елларда сәүдәгәр Әхмәтҗан һәм Мөхәммәтҗан Сәйдәшевләр тарафыннан чыгарылган «Бәян әл-хак» газетасында реклама, игъланнар, хәбәрләрнең зур урын алып торуына төрттереп тә ала Тукай:

Эскерипкәм тарый-тарый, тарый булса да ярый;
Мөштәриләр юк, ди, – инде игълан булса да ярый.

Соңыннан, шушы биш көлтәне берләштереп, редакцияләп, шагыйрь аларны «Яшен ташлары» дигән җыентыгында бастырып та чыгара. Әйтергә кирәк: Тукайның «Авыл җырлары»на ияреп язылган шундый рухтагы әсәрләре чор матбугатында шактый очрый. Троицк шәһәрендә нәшер ителгән «Акмулла» журналының 1915 елгы 48 нче һәм 49 нчы саннарында «Җырчы» псевдонимы белән басылган «Авыл җырлары»на турыдан-туры «Тукайга тәкълид» дип куелган[2].

Тукайның үткен каләме, сатирик куәте замандашларына җавап-пародияләрендә дә ачыла. Мәсәлән, «Мөхәммәдиядән»[3] шигырендә дусты Камил Мотыйгыйның эш-гамәлләре көлү объекты итеп алына. «Бәян әл-хак» нашире Әхмәтҗан Сәйдәшев белән фикер каршылыгында булган К. Мотыйгый реакция елларында, үзенең карашларыннан беркадәр чигенеп, «Бәян әл-хак»та мәкаләләр бастыра башлый. Әлбәттә, туры сүзле Тукай бу фактны игътибарсыз калдыра алмый. Моннан тыш, «Бәян әл-хак»та рәсми рәвештә эшли башлаган дусты Сәгыйть Рәмиевкә багышланган эпиграммалар, пародияләр, шактый кискен фикерләр яңгыраган әсәрләр дә бастырып чыгара. Мәсәлән,

---

[1] *Тукай Г.* Авыл җырлары (Беренче көлтә) // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 258.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 353.

[3] Әл-ислах. 1908. 20 июль.

«Саташкан»[1], «Йокы»ны[2] Тукай Сәгыйть Рәмиевнең «Алданган» һәм «Уку» шигырьләренә пародия буларак иҗат итә. «Җавап»[3] шигыре исә Оренбургта нәшер ителгән «Чүкеч» мәҗмугасында Зариф Бәширинең Тукайга мөнәсәбәтле төртмәле-пародик язмаларына каршы («Мөтәрҗим шагыйрьгә» дигән шигырендә Бәшири Тукайны фәкать тәрҗемәче итеп кенә таный, мөстәкыйль шагыйрь булмавын күрсәтергә тырыша) язылган:

Шигъре Лермонтов вә Пушкин – олугъ саф диңгез ул,
Хәзрәти Пушкин вә Лермонтов, Тукай – өч йолдыз ул!

Син дә шул диңгез ярында, и агу йоткан көчек!
Телләрең сузган буласың, – җитми, җитми, кит күчеп.

Кит хәзер, ләкин китәрдә сал колак бу сүзгә бер:
Барчы, эт, гомрең буе шул күктә өч йолдызга өр![4]

Тукайның XX йөз башы милли яшәешен фаш итеп, сатира уты астына салган «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш»[5] поэмасы XIII йөз шигъри ядкярләреннән саналган «Кисекбаш китабы»на назыйрә рәвешендә язылган. Фантастик сюжет ярдәмендә шагыйрь үз чоры татарлар тормышының аерым якларын сатирик планда гомумиләштереп күрсәтә. Шул ук вакытта поэма персонажларының прототиплары булуы әсәрнең сатирик көчен тагын да арттыра.

Мәгълүм булганча, әлеге поэма 1908 елның сентябрендә Казанга, Никитин циркына Карәхмәт дигән көрәшче килү вакыйгасына мөнәсәбәтле языла. Цирктагы батырларны җиңгән Карәхмәт

[1] Әл-ислах. 1908. 19 май.

[2] Яшен. 1908. № 30.

[3] Беренче тапкыр Ф. Бурнаш тарафыннан төзелгән «Г. Тукай шигырьләре» (Казан, «Гажур» нәшере, 1926) җыентыгында басылган. Әсәрнең язылу тарихы «1911» дип куелган.

[4] *Тукай Г.* Җавап // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 243. (Бу шигырен Тукай үзе исән чакта бастырып чыгармаган. Сәбәбен «Яшен»нең 1909 елгы 2 март санында дөнья күргән «Сәфилгә каршы язарга теләгән каләмгә» шигырендә аңлатып бирә: Юк, маташма, и каләм! – калсынчы – шундый юк белән; / Борчак атмак көлкедер тау-таш ватарлык туп белән. / Ни эшең бар? Юкмыни, язсаң, югары нәрсәләр? / Угърашып торма җиһанда иң түбән мәхлук белән!)

[5] 1908 елда язылган һәм шул ук елда аерым китап булып «Шигырь көтепханәсе»ннән 7 нче дәфтәрдә басылган.

Печән базары халкын шаулата. Өстәвенә әле ул «Болгар» номерларында Тукайдан берничә номер аркылы гына урнаша. Карәхмәт вакыйгасына мөнәсәбәтле Тукай «Кисекбаш» сюжетын яңадан эшкәртү эшенә тотына, үзенең фантазиясенә беркадәр ирек бирә.

Поэмадагы Кисекбаш образын тудырганда Г. Тукай гротеск алымын куллана. Шул ук вакытта галимә Р.К. Ганиева Карәхмәт, Кисекбаш, Дию, Камчылы ишан һ.б. образларының төп җыелма образ – «Печән базары» образының – төрле вариацияләре булуын күрсәтә[1]. Чыннан да, Кисекбашка карата бирелгән характеристиканы *(Чөнки бер мең тәгассыб бу мидә. / Бу мидә йөзләп гыйнад амбары бар, / Бу мидә мең пот сыраның пары бар. / Бу мидә бардыр җәһаләт ун вагон, / «Минбеләмлек» дәгъвасы – бер мең вагон. / «Иске – изге» фикре бардыр ун келәт, / «Һәр җәдит – кяфер» – егерме склад...)* татар дөньясындагы иске карашлы, фанатик, милләтне артка сөйрәүче кешеләр катлавына карата кулланып була. «Печән базары» төшенчәсе астында тупланган сәүдәгәрләр, шәкертләр, байлар, иске карашлы руханилар Тукай тарафыннан кискен тәнкыйтьләнә. Яшәешкә бәя бирүдә ирония юлын сайлап, шагыйрь татар милләтенә «ат кәмите» атамасы белән бәя бирә: милләт кайгысын уйлап, алгарыш идеяләрен тормышка ашырасы урында, халыкның көлке-кәмит, алдау, наданлык, искелек белән гомер кичерүе турындагы фикер әсәрне иңләп үтә. Шул рәвешле, әсәрнең типиклаштыру, гомумиләштерүгә йөз тотуы аның реализмга каравын дәлилли.

Гомумән, Тукайның сатирасы иң беренче чиратта, милләт яшәеше белән бәйле. Галимә Р. Ганиева фикерен кабатлап әйтсәк, «авыр, катлаулы язмышлы халык язмышы, тормышка ашмаган идеаллар белән бәйле хәсрәт катыш көлү – 1907–1910 еллар Тукай иҗатының иң төп үзенчәлекләреннән берсе»[2].

Мәсәлән, «Хасият»[3] шигырендә лирик герой татар халкының һәрберсе югары үсешкә ирешкән һәм нинди дә булса алдынгы сыйфаты, үзенчәлеге белән дан алган милләтләр янәшәсендә дә үз урынын табуын тели, әмма шанлы госманлылар, кораллы немецлар,

---

[1] *Ганиева Р.К.* Сатирическое творчество Г. Тукая. С. 80.

[2] Шунда ук. Б. 59.

[3] Беренче тапкыр «Йолдыз» газетасының 1910 елгы 6 июль санында басылган.

гаять җитез һәм эшкә җайлы яһүдләр, гүзәл һәм яхшы чәйле кытайлар, һөнәрмәнд һәм дә җанлы французлар, бик иҗтиһадлы һәм дә маллы инглизләр янәшәсендә татарларның мактанырлыгы юк икәнлеге турында үкенечле рухтагы нәтиҗә ясала:

Ни дирсең, сүз татар тугърысында булса?
Табалмый сүз, диерсең: «ул – сакаллы»[1].

Шул рәвешле, иҗатының беренче дәвереннән үк килгән милләт темасы Тукайның Казан чоры иҗатында да әйдәп бара: «татар халкының яшәеше, киләчәге, теле, мәгърифәте шагыйрьнең бәгырен телгәли, иҗатының төп юнәлешен миллилек, милли идея, татарлык билгели»[2]. Милләт темасы бу чорда, лирик-психологик кичерешләр сәбәбенә әйләнгән төп темаларның берсе булып, шәхси хиссият яссылыгында ачып бирелә. Шагыйрьнең лирик герое милләт язмышын уйлап сызланучы, борчулы гамьнәр белән яшәүче шәхес буларак күз алдына килә, аның «фаҗигалы кичерешләре халык тормышы, милләт тарихы белән бәйләнгән»[3]. Мәсәлән, «Милли моңнар»[4], «Милләтчеләр»[5] кебек шигырьләрдә татар халкы язмышы үткән – бүгенге – киләчәк чылбырына тезелә, лирик геройның психологик кичерешләре милләт белән бәйле гамьнәрдән оеша.

Беренче әсәрдә милли тарих, халык язмышы сызлану, моңлану хиссиятенең төп сәбәбенә әйләнә, шигырьдә бу кичерешләр «зарлы, моңлы» көй образы ярдәмендә чагылдырыла:

Ишеттем мин кичә: берәү җырлый
Чын безнеңчә матур, милли көй;

---

[1] *Тукай Г.* Хасият // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 134.

[2] *Галиуллин Т.Н.* «Дөньяда бик аз булыр чын шагыйрь...» // *Галиуллин Т.Н.* Яктылык: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 17.

[3] *Заһидуллина Д.Ф.* Габдулла Тукай шигъриятендә төп мотивлар: халыкка багышланган гомер // Габдулла Тукай мирасы һәм милли-мәдәни багланышлар: Габдулла Тукайның тууына 125 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-конференция материаллары. Казан, 2011. Б. 22.

[4] Беренче тапкыр «Әдәбият»та («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 10 нчы дәфтәр, 1909) басылган.

[5] «Габдулла Тукаев диваны»нда (1908) басылган.

Башка килә уйлар төрле-төрле, –
Әллә нинди зарлы, моңлы көй[1].

Милләтнең изелүе *(Өзлеп-өзлеп кенә әйтеп бирә / Татар күңлениләр сизгәнен; Мескин булып торган өч йөз елда / Тәкъдир безне ничек изгәнен),* михнәт чигү, күз яшьләре түгү *(Күпме михнәт чиккән безнең халык, / Күпме күз яшьләре түгелгән)* мотивларын бер бәйләмгә туплап, шагыйрь хис дәрәҗәсен көчәйтә. Шигырьгә килеп кергән Болгар һәм Агыйдел образлары *(Күз алдымда күргән төсле булдым / Болгар һәм Агыйдел буйларын)* автор уйлануларында үткән һәм бүгенгене кисештерә, сызланулы, сыкраулы хиссиятне милли тарихтан хәзергегә кадәр суза.

Шагыйрьнең бу әсәре лирик ситуация ягыннан Уральск чорында иҗат ителгән «Кичке азан» (1906) шигыренә якын тора. Милли дөнья сурәтенең мөһим рухи кыйммәтләреннән булган азан һәм моң образлары һәм алар тудырган лирик хисләр укучыга аваздаш булып тоела.

Инкыйраз алдында калган милләткә мөрәҗәгать рәвешендә иҗат ителгән «Милләтчеләр» шигыренең беренче строфасында ук татар халкының киләчәге өметсез икәнлеге искәртелә:

Татар халкы! Син үләргә мәхкүм инде,
Дару үтмәс дәрәҗәдә мәсмүм инде[2].

Милләтне инкыйразга китерүчеләр – ялган милләтчеләр дигән фикер шигырьне иңләп уза, шушы хакыйкатьне аңлаудан туган өметсезлек хисе әйдәп бара, лирик геройның милләтен алданмаска өндәп гасабиланулары психологик кичерешләрне тирәнәйтә. Коръән сюжетына мөрәҗәгать итеп, дини-мифологик аллюзияләр ярдәмендә шагыйрь милләтне алгарыш юлына чыгарырлык көчле шәхесләр кирәклегенә басым ясый:

Лябед сиңа терлер өчен корбан кирәк,
Җитми мыр-мыр хәтем – чын, саф Коръән кирәк;
Көймә бата; йота торган балык өчен
Фида булган мөрәүвәтле бер җан кирәк. <...>

[1] *Тукай Г.* Милли моңнар // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 59.
[2] *Тукай Г.* Милләтчеләр // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 306.

Биһүдәдер! – сорыкорттан көтмәк гыйлаҗ,
Син бер гали, сатылмаслык иргә мохтаҗ;
Хак Тәңренең каршысында килешмидер
Тәһарәтсез намаз илә корбансыз хаҗ!

Милләтнең киләчәген шагыйрь яшьләр – аң-белемле, яңалыкка омтылган зыялы буын белән турыдан-туры бәйләп карый. Ләкин реакция вакытында яшьләрнең күбесе инкыйлаб дулкынында барлыкка килгән идеалларны югалта, төшенкелеккә бирелә башлый. «Яшьләр»[1] шигырендә Тукай нәкъ менә шул яшь буынны чолгап алган рухи кризисны сурәтли:

Бара милләт зәгыйфь, абныр-абынмас,
Сүнә яшьләрдә ут кабныр-кабынмас.

Кичә якты вә милли бер күңелдән
Бүген тычкан утыдай нур табылмас[2].

Күргәнебезчә, шигырьдә автор традицион символик образны (нур образын) кулланып, милләтнең киләчәгенә пессимизм белән карый. Шул ук вакытта Тукай милли гамьне юкка чыгаручы, милләт тәрәккыятенә киртә булган сыйфатларны (байлыкка табыну, акча колы булу һ.б.) фаш итә, мондый юлның милләт алгарышына китермәячәген ассызыклый:

Тотып милләт ливасын, юлга чыктык:
«Бу куллар мәңге, дип, җиргә салынмас».

Җыгылдык без ике-өч чакрым да китми, –
Җегетләр! Бездә көч юк, – ахры, булмас!

«Кая барсам, кайда торсам, нишләсәм дә, Хәтеремдә мәңге калыр туган җирем»

Казан чорында шагыйрнең иҗат дөньясы романтик аһәңнәр хисабына киңәя, катлаулана. Г. Халит сүзләре белән әйтсәк, «публицистик рух лирик-психологик сурәткә урын бирә»[3]. Милли

[1] Беренче тапкыр «Ялт-йолт» журналының 1910 елгы 9 нчы санында басылган.
[2] *Тукай Г.* Яшьләр // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 135.
[3] *Халит Г.* Тукай үткән юл (Габдулла Тукайның тормышы һәм иҗаты турында очерк). Казан: Тат. кит. нәшр., 1962. Б. 84.

тематикага язылган әсәрләрдә бу күренеш шәхсиләштерү, психологик кичерешләргә игътибар арту рәвешендә бара (югарыда каралган «Милли моңнар» шигыре – шуның бер мисалы). Күңел лирикасының эчтәлеген исә туган җир, туган тел, мәхәббәт темаларына романтик һәм сентименталь кичерешләр аша якын килү, табигать образларына мөрәҗәгать итү, лирик геройның хис-кичерешләрен үзәккә кую били.

Г. Тукайның туган җир, туган авыл образын үзәккә куйган әсәрләрендә һәрвакытта да туган якны сагыну белән алшартланган хәтер мотивы калка. Мондый төр шигырьләрдә балачакны сагыну, туган җирне искә төшерү мотивлары алгы планга чыга.

Уральски чорында иҗат ителгән «Туган җиремә» (1907) шигырендә ачык күзәтелгән бу үзенчәлек Казан чорында язылган «Туган авыл»[1] шигыренә дә үтеп керә. Әлеге әсәрендә шагыйрь үзенең сабый чоры үткән якларның гаҗәеп бер матурлыгын, күңел кылларын тибрәтердәй хатирәләргә байлыгын, җанга якын бизәкләрен сәнгатьчә гәүдәләндерүгә ирешә. Туган авыл – кешенең кендек каны тамган, шәхес буларак формалаша башлаган, аң-белем алган изге урын булып сурәтләнә:

Ходай шунда җан биргән, мин шунда туган,
Шунда әүвәл Коръән аятен укыган;
Шунда белдем рәсүлемез Мөхәммәдне,
Ничек михнәт, җәфа күргән, ничек торган[2].

Туган җирдә үткән гамьсез-вафасыз сабыйлык елларын сагыну лирик геройның сентименталь кичерешләре аша күрсәтелә:

Истән чыкмый монда минем күргәннәрем,
Шатлык белән уйнап гомер сөргәннәрем;
Абый белән бергәләшеп кара җирне
Сука белән ертып-ертып йөргәннәрем..

Шигырьнең соңгы строфасында бу кичерешләр тәкъдир мотивына нисбәтле итеп бирелә:

---

[1] Беренче тапкыр «Әдәбият»та («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 10 нчы дәфтәр, 1909) басылган.

[2] *Тукай Г.* Туган авыл // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 55.

Бу дөньяда, бәлки, күп-күп эшләр күрем,
Билгесездер – кая ташлар бу тәкъдирем;
Кая барсам, кайда торсам, нишләсәм дә,
Хәтеремдә мәңге калыр туган җирем.

Димәк, язмыш юллары кая гына илтсә дә, туган җир белән бәйле якты истәлек-хатирәләр кешенең җанын җылытырдай төп кыйммәт булып калачак.

Гомумән, шагыйрьнең лирик герое еш кына күңел юанычын нәкъ менә үткәннәрдән таба, «үткәнне искә төшереп сагышлану, идеалны үткәннән эзләү мотивы шагыйрьнең романтик иҗатын, фәлсәфи шигырьләрен әйдәп бара»[1]. Хатирәләр тудырган сызлану мондый шигырьләрдәге дөнья сурәтенең үзәгендә тора. Шушы юнәлештә иҗат ителгән «Исемдә»[2] шигырендә, мәсәлән, кеше гомеренең иң гүзәл бер дәвере – самимилек, гамьсезлек, бәхет көтү белән бәйле балачак еллары, яшүсмерлек чоры – лирик геройның күңелен еллар үткәч тә җылытып тора:

Исемдә курка-курка төрле уйлар уйлаган чаклар,
Гафифанә вә мәгъсуманә көлгән, уйнаган чаклар;

Исемдә һәм эчемнән көткәнем якты бәхетләрне,
Теләп яшьрен генә рәхәт, сәгадәтле вакытларны[3].

Шигырь гомернең узуы, вакыт агышы кебек фәлсәфи мотивлар белән тулыландырыла, рәхәт, гамьсез чакларның үтүен табигый канун кебек кабул итү идеясе җиткерелә, вакыт агышын туктатып булмаганлыгын аңлаудан туган халәт моңаю мотивы аша тәгъбир ителә:

Тыныч калды йөрәк, шау-шу вә гаугадан тәмам тынды;
Моңаеп тибрәнә тик бер тәхаттырдан гына инде.

Лирик геройның балачак истәлекләреннән рухи җылылык алуы белән бәйле мотив шагыйрьнең башка әсәрләрендә дә урын ала. Әйтик, яшь буынга мөрәҗәгать кебек иҗат ителгән «Гомер

---

[1] *Заһидуллина Д.Ф.* Дөнья сурәте үзгәрү: ХХ йөз башы татар әдәбиятында фәлсәфи әсәрләр: Монография. Казан: Мәгариф, 2006. Б. 74–75.
[2] Беренче тапкыр «Әл-ислах» газетасының 21 апрель санында басылган.
[3] *Тукай Г.* Исемдә // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 17.

юлына керүчеләргә»[1] шигырендә лирик герой түбәндәге нәтиҗәгә килә:

Нигә, – дим, – изге мәктәптән, сабый чаклардан айрылдым?
Нигә мин кечкенә Апуш түгел, зуп-зур Тукай булдым?[2]

Балачакны идеаллаштыру, үткәннән гармония эзләү омтылышы, күрәсең, Тукайның бу елларда балалар өчен иҗатка зур тырышлык белән тартылуының бер сәбәбе була. Җамал Вәлиди шагыйрь иҗатында балалар әдәбиятына якынаюны «Әл-ислах» һәм «Яшен» газеталары эшчәнлеге туктау белән бәйләп аңлата, аратирә «Йолдыз», «Вакыт», «Шура»да шигырьләрен бастыргалау белән генә чикләнеп калырга теләмәгән Тукай «мәктәп һәм балалар галәменә якынлаша башлый»[3]. 1911 елның 22 гыйнварында Сәгыйть Сүнчәләйгә язган хатында Тукай балалар өчен китапларында, нигездә, русчадан тәрҗемә ителгән әсәрләр урын алуын билгеләли: «Мин язган китапларымда (әлбәттә, хрестоматия) русларның Пушкины, Лермонтовы, Аксаковы, Майковы, Плещеевы вә башка бик күбе булып являться итәм. Мин иттифакый гына тәрҗемә иткән вә икътибас ителгән шигырьләрем татар мәктәбендә беренче урынны алачак булды»[4]. Шул ук вакытта бу шигырьләрне, Ж. Вәлиди билгеләвенчә, «читдән бер копия дип тә әйтә алмыйбыз»: «Тукаев, анларны тәрҗемә иткәндә, шөбһәсез, үз сүзе илә бергә үз мәгънәсен, үз хисен дә катышдырган. Аның башка тәрҗемәләре кеби, бунлар да аның күңелендән чыккан»[5].

Мәгърифәтчел-дидактик юнәлешне алга куеп, шул контекстта аң-белем, хезмәт сөючәнлек, максатка ирешүдә тырышлык кебек сыйфатлар зурланган («Эш»[6], «Эш беткәч уйнарга

---

[1] Беренче тапкыр «Йолдыз» газетасының 1910 елгы 16 май санында басылган.

[2] *Тукай Г.* Гомер юлына керүчеләргә // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 130.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т.: Г. Тукай төзегән җыентыклар, архив материаллары, документлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 239.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 228.

[5] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 269.

[6] «Әдәбият» («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 10 нчы дәфтәр) җыентыгында (Казан: «Үрнәк» матбагасы, 1909) басылган.

ярый»[1], «Имтияз алган бала»[2], «Кызыклы шәкерт»[3]), әхлакый-тәрбияви эчтәлектә язылган («Кышкы кич», «Бәхетле бала»[4] һ.б.), табигать, тирә-як дөнья белән таныштырган («Кошларга», 1909; «Кошчык», 1909; «Бала белән күбәләк», 1909; «Бичара куян», 1910; «Күгәрчен», 1910[5] һ.б.) шигырьләрдә шагыйрь, кешене бизәүче рухи кыйммәтләрне калкытып, кечкенә укучысын кешелеклелек, мәрхәмәтлелек, шәфкатьлелек турында уйландыра. Балалар өчен иҗатының гүзәл үрнәкләре булган, «табигать матурлыгына соклану мотивы өстенлек иткән, туган җир табигате идеаллаштырыла торган һәм гадәти күренешләрдәге матурлык ассызыкланган пейзаж лирикасында табигатькә милли караш үзенчәлеге билгеләнә»[6] («Ай һәм кояш»[7], «Кышка бер сүз»[8], «Җәйге таң хатирәсе»[9] һ.б.).

Гомумән, шагыйрьнең 1908–1910 еллар иҗатында шигырьләрне гаҗәеп нәфис сурәтлелек белән баеткан милли-халыкчан бизәкләр игътибарны җәлеп итә. Татар укучысына якын мотив-детальләр, тел-сурәт чаралары, халыкчан сюжетлар лиро-эпик әсәрләрдә дә зур урын алып тора. «Су анасы»[10], «Кәҗә белән Сарык хикәясе»[11] кебек күренекле әсәрләрдә халык күзаллаулары, милли менталитет үзенчәлекләре, этнографик детальләрдән оешкан милли дөнья сурәте инде гасырдан артык татар укучысын битараф калдыра алмый.

---

[1] «Балалар күңеле» җыентыгының (Казан: «Сабах» көтепханәсе, И.Н. Харитонов матбагасы) 1910 елгы басмасында дөнья күргән.

[2] «Күңелле сәхифәләр»дә (Казан: «Сабах» көтепханәсе, «Милләт» матбагасы, 1910) басылган. 1909 елда язылганлыгы әйтелгән.

[3] «Күңелле сәхифәләр»дә басылган, 1909 елда язылганлыгы әйтелгән.

[4] Шигырьләрнең икесе дә «Балалар күңеле»нең 1910 елгы басмасында дөнья күргән, язылу еллары 1909 дип күрсәтелгән.

[5] Бу шигырьләр «Балалар күңеле»нең 1909 һәм 1910 елгы басмаларында дөнья күргән.

[6] *Заһидуллина Д.Ф.* Габдулла Тукай шигъриятендә төп мотивлар: халыкка багышланган гомер // Габдулла Тукай мирасы һәм милли-мәдәни бәйләнешләр: Габдулла Тукайның тууына 125 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-конференция материаллары. Казан, 2011. Б. 23.

[7] «Балалар күңеле»ндә (1909) басылган.

[8] «Балалар күңеле»ндә (1909) басылган.

[9] Йолдыз. 1910. 23 март.

[10] «Җуаныч» исемле җыентыкта (1908) басылган.

[11] «Балалар күңеле»ндә (1910) басылган.

«Кайда Фәрһад берлә Мәҗнүн! – мин аларның таңчысы!»

«Көнчыгыш шигъриятенең газәл һәм Көнбатышның элегия жанрлары үзенчәлекләрен табигый итеп үргән»[1] мәхәббәт лирикасында шагыйрь гыйшык утында яну, мәхәббәт газабы, сөюдән акылны җую, мәхәббәттән күккә ашу, сөйгән ярны идеаллаштыру кебек мотивлар бәйләменнән гыйбарәт гаҗәеп хисчән шигырьләр иҗат итә. «Мәхәббәт»[2], «Гашыйк»[3], «Соңра»[4], «Төш»[5] һ.б. әсәрләрдә мәхәббәт темасы «сөю – кешене яшәтүче, яшәешне мәгънәле итүче көч» дигән идея яссылыгында ачыла:

Файдасыз бер ит кисәгеннән гыйбарәттер йөрәк,
Парә-парә кисмәсә гыйшык-мәхәббәт кайчысы[6].

Сөйгән ярны тасвирлауда, хис-кичерешләрне ачуда шагыйрь шәркый традицияләрдә кулланылган сурәтләү алымнарына, образларга мөрәҗәгать итә:

Барча әхраре мәхәббәт миннән уңда, зан итәм, –
Кайда Фәрһад берлә Мәҗнүн! – мин аларның таңчысы![7]

Шагыйрь үзе Гёте әсәренә ияреп иҗат ителгән дип күрсәткән «Төш» шигырендә дә без традицион сурәтләр нигезендә ачып бирелгән романтик кичерешләр дөньясын күрәбез. Шигырьнең исеменә чыгарылган төш мотивы бу очракта чынбарлыкка каршы куелган үзгә реальлек мәгънәсендә кабул ителә. Төп мотив шигырьнең композициясен билгели: аның беренче өлеше лирик геройның хыялый хәятын чагылдырган төш рәвешендә корылса, икенче өлештә инде герой реаль чынбарлык белән күзгә-күз кала. Сөю утында янган лирик герой (әсәрдә ул – шагыйрь) төшендә үзен «бер зур шаһ», дәүләт иясе итеп күрә. Төштәге романтик кичерешләр чынбарлык белән кисешә, лирик геройның күңел халәте

[1] *Галимуллин Ф.Г.* Эзләнү вакыты. Казан: Мәгариф, 2005. Б. 147.
[2] Әл-ислах. 1908. 30 сентябрь.
[3] Әл-ислах. 1909. 21 июль.
[4] Әл-ислах. 1908. 24 ноябрь.
[5] Вакыт. 1910. 20 ноябрь.
[6] *Тукай Г.* Мәхәббәт // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 265.
[7] Шунда ук. Б. 265.

традицион мотивлар аша ачып бирелә (сөйгән яр каршында баш ию, яну/көю):

Таҗлы башым хозурыңда иям, имеш,
«Җанашым, мин сине сөям», – диям, имеш;
Нәрсә генә әйтер сөйгәнем дип,
Эчемнән бик янам, имеш, көям, имеш[1].

Сөйгәненнән тын да алмый җавап көткән шаһ-шагыйрь уянып китә һәм кичереш-халәтенең иллюзия генә булуын аңлый, ягъни өзелгән төш лирик геройны чынбарлыкка кайтара, «явыз язмыш» метафорик эпитеты белән ачыкланган бу чынбарлык ялгызлыгын аңлаган геройның әрнүле-ачынулы халәтен тудыра. Лирик геройның психологик кичерешләр бәйләме романтик әдәбиятта киң очраган елау мотивы белән үстерелә. Соңгы строфада инде хис-кичерешләр дөньясы бөтенләй башка эчтәлектә ачыла: лирик геройның психологик халәте үзгәрә һәм елау мотивы шатлык белән алмашына, мәхәббәттә юану табу рухи яшәешнең матди кыйммәтләрдән өстенлеген раслауга алып килә:

Бераздан соң килде аңар шатлык янә:
Егъласам мин, егъладым, ди, шашып кына.
Мәхәббәтем һаман иске мәхәббәт ич,
Югалтсам мин, югалттым, ди, шаһлык кына.

«Шәйтанның муенына»[2], «Кызык гыйшык»[3], «Егет илә кыз»[4] кебек шигырьләрдә мәхәббәт темасы берникадәр уен-көлке төсмере алса да, Тукайның мәхәббәт лирикасында Шәрык әдәбияты традицияләренә нигезләнгән романтик рух өстенлек итә.

Шундый рух шәкелендә язылган «Актык тамчы яшь»[5] шигырендә Тукай, мәхәббәт газаплары чигү мотивы аша, лирик геройның «яшьрен сөюдән җан көю» халәтен күрсәтә. Романтик омтылышларның тәкъдир тарафыннан кире кагылуы шигырь эчтәлеген язмыш фәлсәфәсе белән тулыландыра, мәхәббәттә бәхетсез-

[1] *Тукай Г.* Төш // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 151.
[2] Әл-ислах. 1908. 17 март.
[3] Әл-ислах. 2908. 17 июнь.
[4] Әл-ислах. 1908. 23 февраль.
[5] Вакыт. 1910. 22 сентябрь.

лекне язмышы итеп кабул иткән лирик геройның тәкъдиргә буйсынуы соңгы строфада үлү/бетү мотивына китерә:

Үлде рух яшьрен мәхәббәттән, – хафа юк үлсә дә, –
Нишлим, иркәм кәйфенә килгәч шулай бер җан кыю![1]

«Шат яратса да, җиһанга ят яраткан Раббысы»

Казан чорында Тукай әсәрләре фәлсәфи яктан да тирәнәя, шагыйрь еш кына шигырь эчтәлегеннән үсеп чыккан фәлсәфи фикер-гомумиләштерүләрен җиткерә, уйлану-гамьнәре белән уртаклаша.

Мәсәлән, төрле буыннарны берләштергән, татар халкының милли гимнына әйләнгән «Туган тел»[2] шигырендә тема шәхеснең үзен һәм дөньяны танып белү омтылышын алшартлый, шагыйрь милли-мәдәни кыйммәтләрне (нәсел җепләре, бишек җыры, әкият, дини-әхлакый кыйммәтләр һ.б.) бер бәйләмгә туплый, һәм алар арасында кешенең милли асылын, тамырларын, дөньяга карашларын билгеләүче төп кыйммәт итеп туган телне билгели.

Иҗат һәм шагыйрьлек темасы үзәктә торган шигырьләрдә («Шагыйрь»[3], «Пәйгамбәр»[4] һ.б.) XX йөз башы татар әдәбиятында үсеш алган шагыйрь-пәйгамбәр образы үзәктә тора. Шушы рәткә Тукайның «..гә» («Ядкяр»)[5] шигырен дә кертеп була[6]. Биредә дә шагыйрь образы илаһилаштырыла, һәм шул ук вакытта Тукай үз әсәрендә шагыйрь һәм җәмгыять мәсьәләсенә дә кагыла. «Дөньяның буш шау-шуы шагыйрьгә чит, шагыйрьгә ят» дип белдергән автор шагыйрьне «вак мәгыйшәт, вак тормыш»тан азат булырга өнди, каләм иясен югары күтәрә, падишаһ дип игълан итә:

---

[1] *Тукай Г.* Актык тамчы яшь // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 145.

[2] Беренче тапкыр «Балалар күңеле»нең 1909 елгы басмасында дөнья күргән.

[3] Әл-ислах. 1908. 17 март.

[4] Әл-ислах. 1909. 29 март.

[5] Әл-ислах. 1909. 8 гыйнвар.

[6] Әлеге шигырь, Тукайның замандашларыннан К. Мостакаев истәлегеннән мәгълүм булганча, дусты С. Рәмиевкә багышлап язылган. (Бу хакта: Габдулла Тукай. Энциклопедия. Б. 200.)

Баш имә – зур син – бу әдна җанлылар дөньясын;
Падишаһ син! Бик кирәксә, баш исен дөнья сиңа[1].

Шагыйрь иҗатында ислам тәгълиматына бәйле язмыш-тәкъдир турысында да уйланулар бар. Рус әдибе Н.И. Позняков әсәре тәэсирендә язылган «Киңәш» («Чикмә гамь...»)[2] шигыренең беренче һәм икенче строфаларындагы тормыш агымына буйсыну, үткәнне кайтарып булмау, вакыт агышын яшәешнең табигый кануны итеп кабул итү мотивлары (*Чикмә гамь шул нәрсәгә: синнән гомернең еллары / Алган аны бер дә бирмәскә – очырган җилләре. // Тормышыңның агымында инде ул киткән агып; / Кайгырудан файда юктыр – булмый инде кайтарып*[3]*)* соңгы строфада Аллаһка таяну мотивы һәм өметне югалтмаска, алга омтылырга өндәүләр белән алмашына:

Түкмә күз яшь: ярдәмендә һәр заманда Алла бар;
Ал җәсарәт, алга омтыл, һич ялыкмый алга бар!

Шунысын да әйтергә кирәк: Г. Тукай иҗатында «өмет/өметсезлек» каршылыгы зур урын алып тора. Мәсәлән, «Өмид»[4] шигырендә үз-үзен адашкан, «бетү чокрында», караңгы дөньяда «тотныр нәрсә юктыр» дип хис иткән лирик герой *(Мин караңгыда хәзер; үтсен бу таң атмас кичәм; / Таш йотам, икмәк белеп, һәм зәһр эчәм, саф су дисәм*[5]*)* өметсезлеккә бирелми, «фикер кояшы»ның чыгачагына, «вөжданны җанландырачагына», җанның яратылышыннан ук бөек булуына ышана:

Юк! Түбән булмас бу җан: фитьрәттә гали булган ул,
Кисмәк өстендә каракош – иттифакый кунган ул.

Шагыйрьнең «Күңел йолдызы»[6] әсәре «Өмид» шигыренә аваздаш рухта иҗат ителгән: яшәеш ямьсезлеген тәкърарлаган лирик герой *(Минем гомрем караңгы төн – кояшым һәм аем*

---

[1] *Тукай Г.* «..гә» («Ядкяр») // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 313.
[2] Йолдыз. 1909. 29 ноябрь.
[3] *Тукай Г.* Киңәш // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 66.
[4] Әл-ислах. 1908. 2 июль.
[5] *Тукай Г.* Өмид // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 241.
[6] Йолдыз. 1909. 29 ноябрь.

тугъмас[1]*)* һәр күренештә яктылык күрә, өметен җуймый *(Шуңар да шөкер итәм мин: бу төнем йолдызлы, йолдызлы)*. Яшәешкә «мәлгунь көч», «кара көчләр», «караңгы төн» символик образлары аша бирелгән бәя «якты, һаман нурлы» күңел йолдызы образына каршы куела. Галимнәр тарафыннан бу образның символик мәгънәләре күрсәтелә: беренчедән, йолдыз – шагыйрь күңелендәге иҗат уты белән бәйләп аңлатсылса, икенчедән, ул – милли идеал, лирик геройның халкына мәхәббәте һәм милләтнең киләчәгенә бәйле өметләре булып тәгәлләшә[2]. Шигырьдә кешенең дөньяда үз эзен калдырырлык итеп яшәргә тиешлеге турындагы фәлсәфи фикер дә *(Җиһанда калдырып китсәм икән, йа Раб, гүзәл эзне!*[3]), һичшиксез, милли яссылыкта укыла.

1905–1907 елгы инкыйлаб дулкыннары тынгач, илдә башланган кара реакция елларын, аның милли мәдәният үсешенә китергән зыянын анык татыган, тормышыннан, яшәү шартларыннан канәгать булмаган, рухи тынычлык таба алмаган Тукай шигырьләрендә экзистенциаль мотивлар көчәя. Тукайның дусты, сердәше Ф. Әмирхан истәлекләрендә әйтелгәнчә, бер очрашканда шагыйрь Казанга килгәннән бирле соң дәрәҗәдә эшлексезләнүе, эшсез, идеалсыз, чиле-пешле кешеләр тирәсеннән котылырга теләве, ләкин үзендә шуңа көч таба алмавы турында ачынып сөйли[4]. Җамал Вәлиди Тукай иҗатында «сызлану, зарлану һичбер вакыт бетеп тормады» дип билгеләп, 1910 елдан бу сыйфатларның тагын да тирәнәюен күрсәтә, шагыйрьнең күңел халәтендәге бу үзгәрешләрнең сәбәпләрен түбәндәгечә шәрехли: «...Яңа иптәшләр ясау, яңа планнар кору, яңа гәзитә чыгару, әлхасил, яңа тормыш кызыгы белән ике ел үтеп тә китте. Инде Тукаевка артка әйләнеп карарга вакыт җитә. Әүвәле эшләгән, хакыйкатән бер “менә!” диеп күрсәтерлек тәрәккый бармы? Халык аны күтәрә, аны үзенең Пушкины, тагын әллә кеме итеп таный. Ул аны күтәрерлекме? Менә бу сөальләр аны чынлап

[1] *Тукай Г.* Күңел йолдызы // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 65.

[2] *Юсупова Н.М.* Система образов-символов в татарской поэзии первой половины XX века. Казань: Ихлас, 2018. С. 161.

[3] *Тукай Г.* Күңел йолдызы // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 65.

[4] *Әмирхан Ф.* Тукай тугрысында искә төшкәннәр // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 227–228..

борчый. Ул үзенә "Нәрсә күрдем бу җиһанда, ни бетердем?.." сөален бирә һәм:

Һәр минут миндән тели дөнья күңел йимешләрен,
Нәрсә пешсен, булса ялкынсыз күңел, сүнгән күңел[1], –

дип әйтергә мәҗбүр була»[2].

Бу рухи гасабилык, шагыйрьнең авыруы белән дә көчәйтелеп, аның иҗатында экзистенциаль тоемлауны барлыкка китерә. Төшенкелек, өметсезлек, чарасызлык хисләреннән гыйбарәт «Өзелгән өмид»[3], «Өмидсезлек»[4], «Үкенеч»[5], «Тәләһһеф»[6] кебек шигырьләр моңа дәлил булып торалар.

Әйтик, «Тәләһһеф» шигырендә – җәмгыятьтә хөкем сөргән ялган, икейөзлелек *(Мәлганәт, пычрак вә ялган берлә тулган безнең эч; / Бар начарлыктан, бозыклыктан гыйбарәт безнең эш. / Шаккатабыз тышкы зиннәтләр, киемнәргә карап; / Җан сатабыз әллә нинди вак «тиен»нәргә карап),* шуны үзгәртә алмаудан туган психологик халәт үзәккә куела. Шушы ачы хакыйкатьне аңлап сызланган лирик геройның күңел газабы риторик сорау шәкелендә формалашып, кешенең яшәеш ямьсезлеге каршында көчсезлеген, җәмгыять кануннарын үзгәртүнең кыенлыгын күрсәтә:

Керләнә өст-өстенә рух, һич хозур вөҗданга юк;
Ни сәбәптән җир йөзендә тәнгә – мунча, җанга – юк?![7]

Эчтәлегендә яшәешкә экзистенциаль мөнәсәбәт өстенлек иткән «Сәрләүхәсез»[8] шигыре Н.И. Позняковның «Если в сердце человека…» шигыреннән өлешчә файдаланып язылган (рус шагыйренең ике строфалы шигыренә Тукай тагын ике строфа өстәгән). Чыганак әсәрдәгечә, биредә дә хәсрәт мотивы шигырьнең идеясен билгели. Әсәрдә хәсрәт яшәешнең бер кануны, кеше табигатен били торган рухи халәт буларак күрсәтелә:

---

[1] Бу юллар – Тукайның «Күңел» (1909) шигыреннән.
[2] Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 259.
[3] Вакыт. 1910. 29 ноябрь.
[4] Вакыт. 1910. 22 май.
[5] Йолдыз. 1910. 1 июль.
[6] Ялт-йолт. 1910. № 18.
[7] *Тукай Г.* Тәләһһеф // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 154.
[8] Йолдыз. 1909. 29 ноябрь.

Безнең гомер уен түгел, бәйрәм түгел,
Һич кайгысыз кеше булса – адәм түгел![1]

Эчтәлегендә сызланулы хиссият алга чыккан «Теләү бетте»[2] шигырен шагыйрь үзе «Пушкиннән мокътәбәс» дип шәрехләгән. Бу әсәр А.С. Пушкинның «Я пережил свои желанья...» (1821) шигырен иҗади файдаланып язылган. Тукай шигырендә лирик геройның күңел халәтен *авыр хәсрәт, ачы кайгы* эпитетлары аныклый:

Фәкыйрь калдым хәзер: тормыш үзенең биргәнен алды;
Күңел буш: анда калды тик авыр хәсрәт, ачы кайгы[3].

Бар нәрсәнең дә язмыш-тәкъдир тарафыннан билгеләнгән булуы мотивы градация алымы ярдәмендә көчәйтелә, лирик геройның ачынулы хисләре бөтен тирәнлеге белән ачыла:

Бетердем шиңдереп төрле гүзәл чәчкәмне барсын да
Явыз тәкъдир, каты тәкъдир, суык тәкъдир астында.

Кеше яшәешендәге һәр сынауның алдан язылганлыгы, язмыштан качып булмавы турындагы идея татар әдәбиятына дини тәгълиматлар йогынтысында үтеп кергән, һәм ул XX йөз башында экзистенциаль дөнья сурәте кысаларында бик киң кулланыла. Бу шигырьдә язмыш тарафыннан изелгән, төшенкелеккә бирелгән лирик геройның өметләре сүнгән, ул, тәкъдиргә буйсынып, үлемен генә көтә:

Өмидсезмен: фәкать актык дәкыйкамне көтәм инде,
Көтәм: кайчан тавыш-тынсыз гына бер көн бетәм инде?

Шагыйрьнең «Өмидсезлек» шигыре илдә 1905–1907 еллар инкыйлабыннан соң башланган реакция чорына мөнәсәбәтле язылган. Реакция (Тукай шигырендә – истибдад) тудырган төшенкелек рухы лирик геройның ачынулы-гасабилы халәтен билгели. Бу халәт дөньядан ваз кичү, яшәеш кануннарын кире кагу мотивлары ярдәмендә ачыклана:

---

[1] *Тукай Г.* Сәрләүхәсез // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 67.
[2] Йолдыз. 1909. 20 декабрь.
[3] *Тукай Г.* Теләү бетте // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 68.

Тәндә җаным, чык та Тәңреңә юнәл, бар, кайт кире!
Китте җаннар азыгы, һәм кайтты истибдад кире[1].

Лирик геройның истибдадка мөнәсәбәтле күңел халәтен яшәешкә (шул ук вакытта милли хәяткә дә) мәгънә һәм ямь биргән кыйммәтләрдән ваз кичү хисе били:

Яз башы дип, башны калкытмагыз, и гөл-ганҗәләр!
Бел, янарсыз: җир хәзер ялкынлы истибдад җире! (...)

Тәрке хезмәт әйләгез, үткен гакыллар, сез дәхи,
Бер дә тугъмаслык булып бет син дә, истигъдад, кире; (...)

Гыйш-гыйшрәтләр, музыка, тансалар, уйнау-көлү –
Барчасы бетсен хәзер, җир чөнки тик фөрьяд җире.

Шигырьнең соңгы строфасында үз иҗатында һәрвакыт халык җырын җырлаучы, туры, үткен сүзле шагыйрьнең каләмен юк-бар язарга өндәве, бердән, җәмгыятьтән, чынбарлык ямьсезлегеннән гайрәт чигү, ваз кичүнең иң югары дәрәҗәсе буларак кабул ителә, икенчедән, бу юлларда реакция елларында сүз иреге кысылуга да ишарә бар:

И каләм, син хакны язма, күз буя, юк-барны яз,
Бумыни соң тугры әшгарны язып иншад җире?!

Шунысын искәртик: иҗатының беренче чорында язылган «И каләм!»[2] шигырендә каләм образын сакральләштергән, иҗатны милләтне туры юлга чыгаручы көч дип санаган *(И каләм! Китсен газап, ит син безне шат; / Без дә синең аркаңда туры юлга басыйк аяк*[3]), аны дөреслек, хакыйкать төшенчәләре белән бәйләгән (*Яз караны «кара» дип һәм акны ак, / Җөпне «җөп» дип һәм шулай ук такны так)* Тукай «Өмидсезлек»тә бу фикерләрдән баш тарта, һәм бу – әдипнең дөньядан ваз кичү дәрәҗәсен күрсәтә.

1910 елның 9 ноябрендә С. Сүнчәләйгә язган хатында Тукай «Мин үзем лично тормыштан, аны тасвирдан, аның хакында уйлаудан тәмам биздем. Менә шул бизү сәбәбендән менә шушылай дип

---

[1] *Тукай Г.* Өмидсезлек // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 131.
[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 март.
[3] *Тукай Г.* И каләм! // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 72.

бер шигырьчек яза башладым», дип белдерә һәм «Өзелгән өмид» шигыренең беренче өч строфасын китерә[1]. «Вакыт» газетасының 1910 елгы 29 ноябрь санында инде бу шигырь тулысынча басылып чыга. Тукайның үкенечле-пессимистик карашларын чагылдырган әлеге әсәрдә сызлану фәлсәфәсе иң көчле яңгыраш ала. Өметсезлек лейтмотивы үзе төрле аспектларда гәүдәләндерелә: яшьлекнең узуы *(Күз карашымда хәзер үзгәрде әшьялар төсе; / Сизлә: үтте яшь вакытлар, җитте гомрем яртысы),* иҗат утының сүнүе *(Нинди дәрт берлән каләм сызсам да кәгазь өстенә, / Очмый әүвәлге җүләр, саф, яшь мәхәббәт чаткысы. // И мөкаддәс моңлы сазым! Уйнадың син ник бик аз? / Син сынасың, мин сүнәмен, айрылабыз ахрысы),* җиһанда үзеңне ят тою, читләшү *(Очты дөнья читләгеннән тарсынып күңлем кошы, / Шат яратса да, җиһанга ят яраткан Раббысы)*, ялгызлык *(Булмадың, алтын ярым – салкын ярым, син дә минем / Бер тәбәссем берлә дә тормыш юлым яктырткычы!)*. Галимнәр билгеләвенчә, бу мотивлар бер-берсенә якын: аларның эчтәлеген кире кайтарып булмаслык югалту мәгънәсе били[2]. Барлык кыйммәтләрне югалткан лирик герой өчен юаныч булган бер генә мөкатдәс әйбер бар – күптән вафат булган әнисенең кабере:

Бар күңелләрдән җылы, йомшак синең кабрең ташы, –
Шунда тамсын күз яшемнең иң ачы һәм татлысы![3]

Галимә Р. Ганиева фикеренчә, «ул үзенә рухи юанычны, җанын сафландыручы изге урынны бары тик сөекле Анасының кабер ташына ачы һәм татлы күз яшьләре койган мизгелдә генә таба»[4]. М. Ибраһимов билгеләвенчә, кабер ташы, дөнья әдәбиятындагы кебек үк, изге, сакраль урын, тормышның үзәге кебек аңлашыла башлый, символга әверелә: яшь агызырлык изге урын булган ана кабере образы лирик геройның яшьлек узу, иҗат дәрте сүнү, мил-

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 212–213.

[2] *Заһидуллина Д.Ф., Ибраһимов М.И., Әминева В.Р.* Әдәби әсәргә анализ ясау: Урта гомуми белем бирү мәктәбе укучылары, укытучылар, педагогика колледжлары һәм югары уку йортлары студентлары өчен кулланма. Казан: Мәгариф, 2005. Б. 33.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 152.

[4] *Ганиева Р.К.* Шагыйрьнең рухи дөньясы. Казан: ТаРИХ, 2002. Б. 14.

ләтнең киләчәгенә булган өметнең өзелүе кебек хис-кичерешләрен берникадәр йомшарта, катарсис (рухи чистарыну) вазифасын үти[1]. Чөнки кабер ташы – яшәешнең беркайчан да өзелмәсен, анадан – балага күчеп, дәвам итәчәген, тормышның хәрәкәтен дәлилли.

Шулай итеп, Тукайның 1908–1910 еллар шигъриятендә мәгърифәтчелек кысаларындагы дөнья сурәтеннән тәнкыйди реализмга күчеш төгәлләнә, социаль сатирага борылыш ачык тоемлана, шагыйрьнең лирик иҗаты психологик кичерешләр белән баетыла. Шул ук вакытта милли традицияләр, халыкчанлык Тукайның иҗат стилен билгеләгән әһәмиятле күренеш булып кала бирә. Шагыйрьнең әдәби офыгы башка милли әдәбиятлар йогынтысы тәэсирендә дә киңәя: аның иҗатында көнчыгыш, рус һәм көнбатыш әдәби традицияләре үзенчәлекле үрелеп яши. Шагыйрьнең әдәби тәрҗемәләре дә берникадәр үзгәрә: иҗатының икенче чорында рус һәм Европа шагыйрьләренең иҗатларына мөрәҗәгать иткән чакларда да, Тукай, аларның шигырьләрендәге төп идеяләрне ирекле рәвештә үстереп, яңа әсәрләр тудыра («Сәрләүхәсез»; «Теләү бетте», «Газаптан соң»[2], «Мәҗлес»[3], «Җәй көнендә»[4], «Җәйге таң хатирәсе» һ.б.). Р.К. Ганиева сүзләре белән әйтсәк, «элгәредән – төрки нигездән һәм Шәрыктан килгән тамырларның нык булуы, аны Европа һәм рус әдәбиятлары йогынтысында яңа хасиятләр белән баетып җибәрү Тукайга XX йөз башы татар Яңарыш әдәбиятының нигез ташларын салу, аны чын мәгънәсендә милли әдәбият итеп үстереп җибәрү өчен зур иҗади мөмкинлекләр ачты»[5].

---

[1] *Заһидуллина Д.Ф., Ибраһимов М.И., Әминева В.Р.* Әдәби әсәргә анализ ясау: Урта гомуми белем бирү мәктәбе укучылары, укытучылар, педагогика колледжлары һәм югары уку йортлары студентлары өчен кулланма. Казан: Мәгариф, 2005. Б. 34.

[2] Йолдыз. 1910. 19 апрель.

[3] Йолдыз. 1910. 25 апрель.

[4] Йолдыз. 1910. 25 апрель.

[5] *Ганиева Р.К.* Шагыйрьнең рухи дөньясы. Б. 92.

КУШЫМТА

Габдулла Тукайның 1908–1910 елларда язылган әсәрләре

I. Шигырьләр

1. Фөрьяд. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 1 гыйнвар (13 нче) санында «Феакут» анограммасы белән басылган (гарәп хәрефләре белән бирелгән «Тукаеф»ны сулдан уңга укыганда шулай килеп чыга).

2. Бәйрәм вә сабыйлык вакыты. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 1 гыйнвар (13 нче) санында «Гъ. Т.» имзасы белән «Габдулла Тукаев диваны»на кертелгән.

3. Бер шәехнең мөнаҗате. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 8 гыйнвар (14 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

4. Төрекчәдән («Тән үстерсәң...»). «Әл-ислах»ның 1908 елгы 21 гыйнвар (16 нчы) санында «Хәкиманә сүзләр (Төрекчәдән)» исеме белән басылган.

5. Янә («Бераз йолдызчылар бардыр ки...»). «Әл-ислах»ның 1908 елгы 21 гыйнвар (16 нчы) санында «Төрекчәдән» шигыреннән соң йолдызчыклар (***) белән басылган.

6. Тәәссер. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 21 гыйнвар (16 нчы) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

7. Урланган мәгънә. Шигырь «Әл-ислах»ның 1908 елгы 23 февраль (20 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

8. Егет илә Кыз. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 23 февраль (20 нче) санында «Кыз илә Егет (Авылда)» исеме белән басылган.

9. Шәйтанның муенына. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 17 март (23 нче) санында «Гъ. Т.» имзасы белән басылган.

10. Шагыйрь. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 17 март (23 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

11. Чын вә Ялган. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 27 апрель (28 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

12. Тәүлек. «Бәян әл-хак» газетасы чыгарган «Мәгълүмат» (1908) исемле игълан-рекламалар җыентыгында «Караван» чәй фирмасының рекламасы рәвешендә имзасыз басылган.

13. Бер кайгы көнендә. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 27 апрель (28 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән «Күңелсез минутта» исеме астында басылган.

14. Саташкан. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 19 май (30 нчы) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

15. Үпкә. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 27 май (31 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

16. Мәддахе Истамбул шагыйрьләре. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 27 май (31 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән «Истамбул шагыйрьләре» исеме куелып басылган.

17. Шекспирдән («Китә рәхәт...»). «Әл-ислах»ның 1908 елгы 27 май (31 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән «Шекспирдән дә бер сүз» исеме куелып басылган.

18. ...га («Син дисең...»). «Әл-ислах»ның 1908 елгы 3 июнь (32 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән «...гә (Мәслихәт)» исеме куелып басылган.

19. ...гә («Бай баласы бит...»). «Әл-ислах»ның 1908 елгы 3 июнь (32 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

20. ...гә («Очраган юлда...»). «Әл-ислах»ның 1908 елгы 3 июнь (32 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

21. Алдандым. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 10 июнь (33 нче) санында,- «Шүрәле» имзасы белән «Лермонтовка тәкълид» дигән искәрмә белән басылган.

22. Кызык гыйшык. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 17 июнь (34 нче) санында «Мәҗнүн» имзасы белән басылган.

23. Өмид. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 2 июль (36 нчы) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

24. Тормыш. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 13 июль (37 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

25. Җавап. Беренче тапкыр Ф. Бурнаш тарафыннан төзелгән «Г. Тукай шигырьләре» (Казан, «Гажур» нәшере, 1926) җыентыгында басылган. Тукайның «Җавап» шигыре үзенең эчтәлеге белән З. Бәширинең «Мөтәрҗим шагыйрьгә» («Чүкеч», 1908, 21 июнь) шигыренә турыдантуры җавап дип санаганда, аның язылу датасы итеп 1908 елның июнь – июль айлары күрсәтелә ала.

26. Тешләре ямьсез матурга. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 13 июль (37 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән, «Тормыш» шигыреннән соң, «Тешләре ямьсез бер кызга» исеме астында басылган.

27. Кулың. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 20 июль (38 нче) санында «Гъ.Т.» имзасы белән басылган.

28. «Мөхәммәдия»дән. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 20 июль (38 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

29. Күк сыер. Шигырь «Әл-ислах»ның 1908 елгы 27 июль (39 нчы) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

30. «Яшен» журналы хакында. «Яшен» журналының 1908 елгы 1 август (3 нче) санында мәҗмуга чыга башлавына багышлап язылган. «Август башы» исемле мәкаләнең ахырына урнаштырылган.

31. Тотса мәскәүләр якаң. «Яшен»нең 1908 елгы 1 нче санында (3 август) «Гөмберррт!» имзасы белән басылган.

32. Ысуле кадимче. «Яшен»нең 1908 елгы 1 нче санында (3 август) «Шүрәле» имзасы белән басылган.

33. * («Руслар эш күрәләр...»)**. «Яшен»нең 1908 елгы 1 нче саны (3 август) тышлыгында рәсем астында имзасыз басылган.

34. Кемнән ярдәм эзләргә? «Әл-ислах»ның 1908 елгы 6 август (40 нчы) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

35. Бер рәсемгә. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 8 сентябрь (44 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган, «Төрекләргә тәкълид» дип куелган.

36. Мулланың зары. «Яшен»нең 1908 елгы 2 нче санында (10 сентябрь) «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

37. Авыл җырлары (беренче көлтә). «Яшен»нең 1908 елгы 2 нче санында (10 сентябрь) «Шүрәле» имзасы белән басылган.

38. Авыл җырлары (икенче көлтә). «Яшен»нең 1908 елгы 3 нче санында (30 сентябрь) «Шүрәле» имзасы белән басылган.

39. «Нәҗип Ломовой шигырьләре». «Яшен»нең 1908 елгы 3 нче санында (30 сентябрь) «Бичура» имзасы белән басылган.

40. Киңәш («Якын дустым...»). Шигырь «Әл-ислах»ның 1908 елгы 15 сентябрь (45 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

41. Шатлык вә хәсрәт. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 23 сентябрь (46 нчы) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

42. Улмы? – Ул... «Әл-ислах»ның 1908 елгы 23 сентябрь (46 нчы) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

43. Йокы. «Яшен»нең 1908 елгы 3 сентябрь (30 нчы) санында «Сәгыйть» имзасы белән басылган.

44. Мәхәббәт. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 30 сентябрь (47 нче) санында «Г. Тукай» имзасы белән басылган.

45. Төлке һәм йөзем җимеше. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 13 октябрь (48 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

46. Бәйрәм бүген. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 13 октябрь (48 нче) санында «Төлке һәм Йөзем җимеше» исемле мәсәл белән бергә «Г. Тукай» имзасы астында басылган.

47. Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш. 1908 елда язылган һәм шул ук елда аерым китап булып басылган. («“Шигырь көтепханәсе”ннән 7 нче

дәфтәр». Казан, И.Н. Харитонов лито-типографиясе; тышлыкның 4 нче битендә «Шәрәф типографиясе, 1908» дип язылган).

48. «Кисекбаш»ка гыйлавә. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 5 ноябрь (50 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

49. Ата илә Бала. «Җуаныч» исемле җыентыкта («Сабах» көтепханәсе, И.Н. Харитонов матбагасы. «Мәктәп мөкяфәте»ннән беренче китап. Казан, 1908.) басылган.

50. Яхшы хәбәрләр. «Җуаныч»та (1908) басылган.

51. Таз. «Җуаныч»та (1908) басылган. Әсәрнең исеме астына җәя эчендә «Бер авыл малае авызыннан» дип куелган.

52. Алтын әтәч. 1908 елда аерым китап итеп басылган (Казан, «Сабах» көтепханәсе, И.Н. Харитонов матбагасы. «Мәктәп мөкяфәте», икенче китап).

53. Соңра. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 24 ноябрь (52 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган. «Лермонтовтан үзгәртелгән» дип куелган. «Габдулла Тукаев диваны»на (1908) кертелгән.

54. Нәрсәдән? «Яшен»нең 1908 елгы 5 санында (17 декабрендә) «Кырмыска» имзасы белән басылган.

55. Фәләннең фәләне. «Яшен»нең 1908 елгы 5 декабрь (17 нче) санында «Гөмберрт» имзасы белән «Нәрсәдән?» шигыреннән соң басылган.

56. Мәрхүм Мөхәммәдзаһир әфәндегә. «Габдулла Тукаев диваны»нда (1908) басылган.

57. Милләтчеләр. «Габдулла Тукаев диваны»нда (1908) басылган.

58. Вак-төяк. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 27 май (31 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

59. Төрекчәдән. («Кайсы тир кем...»). «Габдулла Тукаев диваны»нда (1908) басылган.

60. * («Сөю шигъре агач аттыр «Вакыт»ча...»)**. «Габдулла Тукаев диваны»нда (1908) басылган.

61. * («Яшь бала ул нәрсә белсен – бер тиенгә ат ала...»)**. «Габдулла Тукаев диваны»нда (1908) басылган.

62. Булмаса. – «Габдулла Тукаев диваны»нда (1908) басылган.

63. ...гә (Ядкяр). «Габдулла Тукаев диваны»нда һәм «Әл-ислах»ның 1909 елгы 8 гыйнвар (56 нчы) санында басылган.

64. Күңел. «Әл-ислах»ның 1909 елгы 10 февраль (60 нчы) санында «Гъ. Т.» имзасы белән басылган.

65. Васыятем. «Әл-ислах»ның 1909 елгы 10 февраль (60 нчы) санында «Гъ. Т.» имзасы белән басылган.

66. Тәрәддөд вә шөбһә. «Әл-ислах»ның 1909 елгы 18 февраль (61 нче) санында «Тукаев Гъ.» имзасы белән басылган.

67. Хатыннар хөррияте. «Яшен»нең 1909 елгы 2 март (7 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

68. Авыл җырлары (Өченче көлтә). – «Яшен»нең 1909 елгы 2 март (7 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

69. Сәфилгә каршы язарга теләгән каләмгә. «Яшен»нең 1909 елгы 7 нче (2 март) санында идарәдән «Җаваплар» эчендә имзасыз һәм исемсез басылган.

70. Пәйгамбәр. «Әл-ислах»ның 1909 елгы 29 март (65 нче) санында «Тукаев Гъ.» имзасы белән басылган.

71. Исемдә. «Әл-ислах»ның 1909 елгы 21 апрель (66 нчы) санында «Тукаев Гъ.» имзасы белән басылган.

72. Нумирга төшкән искеләр. «Яшен»нең 1909 елгы 8 нче (29 апрель) санында басылган.

73. Дәүре галәм. «Яшен»нең 1909 елгы 8 нче (29 апрель) санында «Һөҗүвият» дигән гомуми баш астында имзасыз басылган.

74. Ишан. «Яшен»нең 1909 елгы 8 нче (29 апрель) санында «Һөҗүвият» дигән гомуми баш астында имзасыз басылган.

75. Хәзерге өйләнүчеләр. «Яшен»нең 1909 елгы 8 нче (29 апрель) санында «Һөҗүвият» дигән гомуми баш астында имзасыз басылган.

76. Булмый. «Яшен»нең 1909 елгы 8 нче (29 апрель) санында «Һөҗүвият» дигән гомуми баш астында имзасыз басылган.

77. Минһаҗ. «Яшен»нең 1909 елгы 8 нче (29 апрель) санында «Һөҗүвият» дигән гомуми баш астында «Һинди Минһаҗ» исеме белән имзасыз басылган.

78. Гласный. «Яшен»нең 1909 елгы 8 нче (29 апрель) санында «Һөҗүвият» дигән гомуми баш астында имзасыз басылган.

79. *** **(«Хайлыйм, хайлыйм хайларга...»)**. «Яшен»нең 1909 елгы 8 нче (29 апрель) санында рәсем асты рәвешендә имзасыз басылган.

80. *** **(«Буларның берсе – үз анасы...»).** «Яшен»нең 1909 елгы 8 нче (29 апрель) саны тышлыгының беренче битендә рәсем асты рәвешендә имзасыз басылган.

81. Күрсәтә. «Әл-ислах»ның 1909 елгы 30 апрель (67 нче) санында «Тукаев Гъ.» имзасы белән басылган.

82. Габделхәмид. «Яшен»нең 1909 елгы 9 нчы (21 май) санында «Ачы хакыйкатьләр» дигән гомуми баш астында «Шүрәле» имзасы белән басылган бәйләмгә кергән.

83. Муллалар («Йөриләр бу кешеләр...»). «Яшен»нең 1909 елгы 9 нчы (21 май) санында «Ачы хакыйкатьләр» дигән гомуми баш астында басылган.

84. Вөҗдан зарары. «Яшен»нең 1909 елгы 9 нчы (21 май) санында «Ачы хакыйкатьләр» дигән гомуми баш астында басылган.

85. Ике юл. «Яшен»нең 1909 елгы 9 нчы (21 май) санында «Ачы хакыйкатьләр» дигән гомуми баш астында басылган.

86. *** **(«Ничек тормак тиеш, дустым? – дисеңме...»)**. «Яшен»нең 1909 ел 9 нчы (21 май) санында «Ачы хакыйкатьләр» дигән гомуми баш астында басылган.

87. Гаилә тынычлыгы. «Яшен»нең 1909 елгы 9 нчы (21 май) санында «Ачы хакыйкатьләр» дигән гомуми баш астында басылган.

88. Киңәш («Ялангач калдыйсаң...»). «Яшен»нең 1909 елгы 9 нчы (21 май) санында «Ачы хакыйкатьләр» дигән гомуми баш астында басылган.

89. Ике кояш. «Мәдхия» исеме белән бу шигырь беренче тапкыр өчтомлыкның II томында (1929) басылган. Тукайның үз кулы белән язылган әлеге кульязмасында шигырь «Ике кояш» дип атала, язылу датасы 19 09 дип күрсәтелгән.

90. Эштән чыгарылган татар кызына. «Яшен»нең 1909 елгы 10 нчы (24 июнь) санында «Ачы хакыйкатьләр» дигән гомуми баш астында басылган.

91. Бәгъзе зыялыларымыз. «Яшен»нең 1909 елгы 10 нчы (24 июнь) санында «Ачы хакыйкатьләр» дигән гомуми баш астында басылган.

92. Гомер хакында. «Яшен»нең 1909 елгы 10 нчы (24 июнь) санында «Ачы хакыйкатьләр» дигән гомуми баш астында басылган.

93. Ачы хакыйкать.«Яшен»нең 1909 елгы 10 нчы (24 июнь) санында «Ачы хакыйкатьләр» дигән гомуми баш астында «Татар бае» исеме белән басылган.

94. Төрекчәдән («Сөйгәнеңне мин кочам...»). «Әл-ислах»ның 1909 елгы 21 июль (68 нче) санында «Гъ. Т.» имзасы белән басылган.

95. Гашыйк. «Әл-ислах»ның 1909 елгы 21 июль (68 нче) санында «Гъ. Т.» имзасы белән басылган.

96. Вакъты гаҗезем. «Әл-ислах»ның 1909 елгы 21 июль (68 нче) санында «Гъ. Т.» имзасы белән басылган.

97. Шекспирдән («Күрәм кайчакта...»). «Әл-ислах»ның 1909 елгы 21 июль (68 нче) санында «Шекспирдән бер мәфһүм» исеме һәм «Гъ.Т. 26 июнь, 1909 сәнә» датасы белән басылган.

98. Китап. «Йолдыз» газетасының 1909 елгы 3 октябрь (453 нче) санында басылган. «22 сентябрь, 1909 сәнә» дигән дата куелган.

99. Мөкаддимә. Әсәр Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Мирасханәсендә саклана (9 фонд, 1 тасв., 1 эш). Ул «Мәктәп шигырьләре. Г. Тукаев» дип исемләнгән, исем астына «1909 сәнә, 12 октябрь» диелгән, Тукайның үз кулы белән язылган сигез битле кульязма дәфтәргә кертелгән.

100. Сөбханалла, сөбханалла. «Әдәбият»та («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 10 нчы дәфтәр, 1909) басылган.

101. Эш. «Әдәбият»та («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 10 нчы дәфтәр, 1909) басылган.

102. Әнә – менә. «Әдәбият»та («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 10 нчы дәфтәр, 1909) басылган.

103. Могъҗиза. «Әдәбият»та («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 10 нчы дәфтәр, 1909) басылган.

104. Туган авыл. «Әдәбият»та («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 10 нчы дәфтәр, 1909) басылган.

105. Чыршы. «Әдәбият»та («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 10 нчы дәфтәр, 1909) басылган.

106. Яңгыр илә Кояш. «Әдәбият»та («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 10 нчы дәфтәр, 1909) басылган.

107. Милли моңнар. «Әдәбият»та («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 10 нчы дәфтәр, 1909) басылган.

108. Яратырга ярый. «Әдәбият»та («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 10 нчы дәфтәр, 1909) басылган.

109. Япун хикәясе. «Әдәбият»та («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 10 нчы дәфтәр, 1909) басылган.

110. Күңел йолдызы. «Йолдыз»ның 1909 елгы 29 ноябрь (472 нче) санында басылган.

111. Киңәш («Чикмә гамь шул нәрсәгә...»). «Йолдыз»ның 1909 елгы 29 ноябрь (472 нче) санында басылган.

112. Сәрләүхәсез. «Йолдыз»ның 1909 елгы 29 ноябрь (472 нче) санында басылган.

113. Теләү бетте. «Йолдыз»ның 1909 елгы 20 декабрь (481 нче) санында басылган.

114. Туган тел. «Балалар күңеле»нең беренче (1909) һәм икенче (1911) басмаларында басылган.

115. Ана догасы. «Балалар күңеле»ндә (1909) басылган.

116. Таян Аллага. Беренче тапкыр «Яңа кыйраәт»тә (1909) басылган.

117. Бабай. «Балалар күңеле»ндә (1909) басылган.

118. Уянмас йокы. «Балалар күңеле»ндә (1909) басылган.

119. Ай һәм Кояш. «Балалар күңеле»ндә (1909) басылган. Кулъязмада язылу вакыты «1909, октябрь 15» дип куелган.

120. Җир йокысы. «Балалар күңеле»ндә (1909) басылган. Кулъязмада язылу вакыты «1909, октябрь» дип бирелгән.

121. Кышка бер сүз. «Балалар күңеле»ндә (1909) басылган. Кулъязмада бу шигырь «Кыш белән бәхилләшү» дип исемләнгән, ә язылу вакыты «1909» дип куелган.

122. Кошларга. «Балалар күңеле»ндә (1909) басылган.

123. Сабыйга.«Балалар күңеле»ндә (1909) басылган. Кулъязмасында язылу вакыты: «1909, октябрь 21» дип куелган.

124. Карлыгач. «Балалар күңеле»ндә (1910) басылган. Кулъязмасында язылу датасы «1909, үктәбер 21» дип күрсәтелгән.

125. Кышкы кич. «Балалар күңеле»ндә (1910) басылган. Кульязмасында язылу вакыты «1909, үктәбер 21» дип күрсәтелгән.

126. Кошчык. «Балалар күңеле»ндә (1910) басылган.

127. Бишек җыруы. «Балалар күңеле»ндә (1910) басылган.

128. Бәхетле бала. «Балалар күңеле»ндә (1910) басылган.

129. Бала белән Күбәләк – «Балалар күңеле»ндә (1910) басылган.

130. Мәктәптә. «Балалар күңеле»ндә (1910) басылган. Кульязмасында «1909, үктәбер 25» дип искәрмә бирелгән.

131. Эш беткәч уйнарга ярый. «Балалар күңеле»ндә (1910) басылган.

132. Арба, Чана, Ат. «Балалар күңеле»ндә (1910) басылган.

133. Кярханәдә. «Балалар куңеле»ндә (1910) басылган. Шигырь 1909 елның 31 октябрендә язылган.

134. Кәҗә белән Сарык хикәясе. «Балалар күңеле»ндә (1910) басылган.

135. Татар мөхәрриренә. «Йолдыз»ның 1910 елгы 3 гыйнвар (486 нчы) санында басылган. «Г. Тукай. 1910 сәнә, беренче гыйнвар» дип куелган.

136. Нәсыйхәт. «Йолдыз»ның 1910 елгы 7 гыйнвар (488 нче) санында «Г. Тукай» имзасы белән басылган.

137. Мәҗрух указ. «Йолдыз»ның 1910 елгы 7 февраль (501 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган. Язылу датасы «4 нче февраль, 1910 сәнә» дип куелган.

138. **Кәҗә тугърысында.** «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 1 нче (15 март) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

139. **Зур бәшарәт!** «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 1 нче (15 март) санында «Гөмберррт» имзасы белән басылган.

140. **Җәйге таң хатирәсе.** «Йолдыз»ның 1910 елгы 23 март (518 нче) санында Г. Тукаев имзасы белән басылган.

141. Авыл җырлары (Дүртенче көлтә). «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 2 нче (1 апрель) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

142. Күңелле сәхифәләр. «Күңелле сәхифәләр» (Казан, «Сабах» көтепханәсе, «Милләт» матбагасы, 1910. «Мәктәп мөкяфәте[1]», 4 нче китап) исемле җыентыкта басылган.

143. Имтияз алган бала. «Күңелле сәхифәләр»дә (1910) беренче шигырь булып басылган. 1909 елда язылганлыгы әйтелгән.

144. Һәр ялтыраган алтын түгел. «Күңелле сәхифәләр»дә (1910) 1909 елда язылганлыгы күрсәтелеп басылган.

145. Безнең гаилә. «Күңелле сәхифәләр»дә (1910) басылган.

146. Гали белән Кәҗә. «Күңелле сәхифәләр»дә (1910) басылган.

---

[1] Мөкяфәт – бүләк.

147. Фатыйма белән Сандугач. «Күңелле сәхифәләр»дә (1910) басылган.

148. Һәркемнең ашыйсы килә. «Күңелле сәхифәләр»дә (1910) басылган.

149. Ялкау Маэмай. «Күңелле сәхифәләр»дә (1910) басылган.

150. Шаян Песи. «Күнелле сәхифәләр»дә (1910) басылган, 1909 елда язылганлыгы искәртелгән.

151. Кызыклы Шәкерт. «Күңелле сәхифәләр»дә (1910) басылган, 1909 елда язылганлыгы искәртелгән.

152. Бичара Куян. «Күңелле сәхифәләр»дә (1910) басылган, 1909 елда язылганлыгы искәртелгән.

153. Ак Бабай. «Күңелле сәхифәләр»дә (1910) басылган, 1909 елда язылганлыгы искәртелгән.

154. Кичә һәм бүген. «Күңелле сәхифәләр»дә (1910) басылган, 1909 елда язылганлыгы искәртелгән.

155. Мигъраҗ. «Йолдыз»ның 1910 ел 13 апрель (527 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

156. Ике иптәш арасында. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 3 нче (15 апрель) санында «Һөҗүвият» дигән рубрика астында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

157. Ник? Нигә? «Ялт-йолт»ның 1910 ел 3 нче (15 апрель) санында имзасыз басылган.

158. Катиле нәфескә. «Йолдыз»ның 1910 елгы 15 апрель (528 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

159. Газаптан соң. «Йолдыз»ның 1910 елгы 19 апрель (529 нчы) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

160. Ачы тәҗрибә авазы. «Йолдыз»ның 1910 елгы 21 апрель (530 нчы) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

161. Җәй көнендә. «Йолдыз»ның 1910 елгы 25 апрель (531 нче) санында «Яз хәбәре» шигыреннән соң «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

162. Мәҗлес. «Йолдыз»ның 1910 елгы 25 апрель (531 нче) санында басылган.

163. Яз хәбәре. «Йолдыз»ның 1910 елгы 25 апрель (531 нче) санында, «Русчадан» дип искәртелеп, имзасыз басылган.

164. * («Ике хатын берлә тормыш»).** «Ялт-йолт »ның 1910 елгы 4 нче (1 май) санында рәсем асты рәвешендә имзасыз басылган.

165. Кайчакта. «Йолдыз»ның 1910 елгы 2 май (534 нче) санында, «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

166. Гомер юлына керүчеләргә. «Йолдыз»ның 1910 елгы 16 май (540 нчы) санында, «Позняковка тәкълид» икәнлеге күрсәтелеп, «Г. Тукаев» имзасы белән басылган. Язылу датасы «12 нче май, 1910 сәнә» дип куелган.

167. Өмидсезлек. «Вакыт»ның 1910 елгы 22 май (620 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

168. Хале хазир. «Йолдыз»ның 1910 елгы 10 июнь (550 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

169. Үкенеч. «Йолдыз»ның 1910 елгы 1 июль (558 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган, «28 июнь, 1910 сәнә» дип куелган.

170. Хасият. «Йолдыз»ның 1910 елгы 6 июль (560 нчы) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган, «2 июль, 1910 сәнә» дип куелган.

171. Яшьләр. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 9 нчы (15 июль) һәм «Йолдыз»ның шул ук елгы 25 июль (567) саннарында басылган.

172. Танса. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 10 нчы (1 август) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

173. Иссез чәчәк. «Йолдыз»ның 1910 елгы 22 август (578 нче) санында «Русчадан» дип күрсәтелеп, «Г. Т.» имзасы белән басылган, «6 август, 1910 сәнә» дип куелган.

174. Сибгатуллин. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 11 нче (15 август) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

175. Күгәрчен. «Йолдыз»ның 1910 елгы 15 август (575 нче) санында Тукайның «Т» имзасы белән басылган.

176. Баскыч. «Йолдыз»ның 1910 елгы 22 август (578 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

177. Бер мән. «Вакыт»ның 1910 елгы 22 сентябрь (671 нче) санында «Гъ. Т.» имзасы белән басылган. «Казан, 23 август» дип куелган.

178. Мөбарәк тәсбих өзелде. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 13 нче (15 сентябрь) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

179. Актык тамчы яшь. «Вакыт»ның 1910 елгы 22 сентябрь (671 нче) санында «Гъ. Т.» имзасы белән басылган.

180. Граммофонда татар җырлары. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 14 нче (1 октябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

181. Ит базарында тәрәккый. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 14 нче (1 октябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән (югарыдагы шигырь белән икесенә бер имза) басылган.

182. * («Сәгатьләр келт-келт итәдер, төн уртасы җитәдер...»).** «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 14 нче (1 октябрь) санында, «Гаилә сәгадәте» дип исемләнгән рәсем-карикатура асты итеп, имзасыз басылган.

183. Елның дүрт фасылы. «Яңа кыйраәт»тә (1910) басылган. Рус телендәге дәреслекләргә кертелгән «Четыре времени года» исемле шигырьдән файдаланып язылган.

184. Төш. «Вакыт»ның 1910 елгы 20 ноябрь (696 нчы) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

185. Өзелгән өмид. «Вакыт»ның 1910 елгы 29 ноябрь (700 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

186. Кайда? Кем? «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 18 нче (1 декабрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

187. Тәләһһеф. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 18 нче (1 декабрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

188. Өйләнү – түгел сөйләнү. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 19 нчы (15 декабрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

189. ...га («Бул кеше...»). Тукай вафатыннан соң, кулъязмалары арасыннан табылып, беренче тапкыр өчтомлыкның II томына (1930) кертелгән.

190. * («Кушмый ишан хилкасендә...»).** «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 19 нчы санында (15 декабрь), рәсем-карикатура асты итеп, имзасыз басылган.

II. Мәкаләләр. Хикәяләр. Фельетоннар

1. Бәйрәм, без вә руслар. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 1 гыйнвар (13 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

2. Корымлы мунчалар. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 1 гыйнвар (13 нче) санында «Тәнкыйдь сөюче» имзасы белән басылган.

3. Иске мәдрәсә өчен лөгатьләр. «Әл-ислах»ның 1908 елгы 17 һәм 25 июнь (34 һәм 35 нче) саннарында имзасыз басылган.

4. Август башы. «Яшен»нең 1908 елгы 1 нче (3 август) санында имзасыз баш мәкалә булып басылган. «1908 ел, август» дип куелган.

5. Гәзитәләрдән (1). «Яшен»нең 1908 елгы 1 нче (3 август) санында имзасыз басылган.

6. Яңа гәзитәләр. «Яшен»нең 1908 ел 1 нче (3 август) санында «Казан хәбәрләре» бүлекчәсендә имзасыз басылган.

7. Казанда базар бәһаләре. «Яшен»нең 1908 елгы 1 нче (3 август) санында имзасыз басылган.

8. Төрлечә дөнья тану. «Яшен»нең 1908 елгы 2 нче (10 сентябрь) санында имзасыз басылган.

9. Хикәя. «Яшен»нең 1908 елгы 2 нче (10 сентябрь) санында имзасыз басылган.

10. Кирәкле игъланнар. «Яшен»нең 1908 елгы 2 нче (10 сентябрь) санында имзасыз басылган.

11. Кирәкле нәсыйхәтләр. «Яшен»нең 1908 елгы 2 нче (10 сентябрь) санында имзасыз басылган.

12. Лөгатьләр. «Яшен»нең 1908 елгы 3 нче (30 сентябрь) санында имзасыз басылган.

13. Чыбыксыз телеграм хәбәрләре. «Яшен»нең 1908 елгы 3 нче (20 сентябрь) санында имзасыз басылган.

14. Кемнәрнең ни дисәң котлары чыга? «Яшен»нең 1908 елгы 3 нче (30 сентябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

15. Төрле хайваннар тугърысында бераз мәгълүмат. «Яшен»нең 1908 елгы 4 нче (5 ноябрь) санында «Хәятел хайван»нан күчерүче» имзасы белән басылган.

16. Мин шушылар илә милләтче. «Яшен»нең 1908 елгы 4 нче (5 ноябрь) санында «Милләтче» имзасы белән басылган.

17. Төшемдә күргәннәрем. «Яшен»нең 1908 елгы 4 нче (5 ноябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

18. Мәкальләр. «Яшен»нең 1908 елгы 4 нче (5 ноябрь) санында имзасыз басылган.

19. Словарьдан фал ачу. «Яшен»нең 1908 елгы 5 нче (17 декабрь) санында «Гөмберрт» имзасы белән басылган.

20. Төркестан вилаяте. «Яшен»нең 1908 елгы 5 нче (17 декабрь) санында «Тәртә башы» имасы белән басылган.

21. Гәзитәләрдән (2). «Яшен»нең 1908 елгы 5 нче (17 декабрь) санында имзасыз басылган.

22. Хәзерге заманча сөйләшүләр. «Яшен»нең 1908 елгы 5 нче (17 декабрь) санында имзасыз басылган.

23. Бывший укучы нәрсә ди? «Яшен»нең 1909 елгы 6 нчы (13 гыйнвар) санында «Кырмыска» имзасы белән басылган.

24. Ахыр күрешүләр. «Яшен»нең 1909 елгы 6 нчы (31 гыйнвар) санында баш мәкалә урынында имзасыз басылган.

25. Актык сүзләр.«Яшен»нең 1909 елгы 6 нчы (31 гыйнвар) санында «Гөмберрт» имзасы белән басылган.

26. Ну-ну-ну! «Яшен»нең 1909 елгы 6 нчы (31 гыйнвар) санында «Актык сүзләр»дән соң имзасыз басылган.

27. Килештерүче. «Яшен»нең 1909 елгы 6 нчы (31 гыйнвар) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

28. Гучков. «Яшен»нең 1909 елгы 6 нчы (31 гыйнвар) санында «Мин язмадым» имзасы белән басылган.

29. Кем төшендә ниләр күрә. «Яшен»нең 1909 елгы 7 нче (2 март) санында «Мөгаббәр» имзасы белән басылган.

30. Матбугат каһарманнары. «Яшен»нең 1909 елгы 8 нче (29 апрель) санында «Мин язмадым» имзасы белән басылган.

31. **«Яшен» озак чыкмаганлыкдан соралмый калган сөальләр.** «Яшен»нең 1909 елгы 9 нчы (21 май) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

32. «Безнең заман». «Яшен»нең 1909 елгы 8 нче (29 апрель) санында «Яңа әсәрләр» рубрикасында имзасыз басылган.

33. Татарча театр. «Йолдыз»ның 1909 елгы 21 июнь (413) санында ... имзасы белән басылган.

34. Милләтче. «Яшен»нең 1909 елгы 10 нчы (24 июнь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

35. «Безнең заман» вә Сәгъди абзый. «Яшен»нең 1909 елгы 10 нчы (24 июнь) санында «Гөмберрт» имзасы белән басылган.

36. Сабын ашаганнар. «Ялт-йолт» журналының 1910 елгы 1 нче (15 март) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

37. Ике хәзрәт вә извозчик. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 1 нче (15 март) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

38. Гаҗәп талантлар. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 1 нче (15 март) санында имзасыз басылган.

39. «Яшен» мәрхүм. Ялт-йолт»ның 1910 елгы 2 нче (1 апрель) санында «Догачы: Шүрәле» имзасы белән басылган.

40. Чүп-чар. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 3 нче (15 апрель) санында имзасыз басылган.

41. Кеше-хайваннар. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 5 нче (15 май) санында «Гөмберрт» имзасы белән басылган

42. Керешү хотбәсе. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 5 нче (15 май) санында «Яңа хотбә» исеме астында «Имам хатиб» имзасы белән басылган.

43. Акыллы башлар. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 6 нчы (1 июнь) санында «Гөмберт» имзасы белән басылган.

44. Фәлсәфи сүзләр. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 8 нче (1 июль) һәм 9 нчы (15 июль) саннарында басылган.

45. Гыйшык уты. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 8 нче (1 июль) санында «“Шүрәле” дию белгәйсез» дигән имза белән «Нечкә хиссият» исеме астында басылган.

46. Адәмнең биш әгъзасы нишли? «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 10 нчы (1 август) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган

47. Бозау кадәрле зур фәлсәфә. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 11 нче (15 август) санында «Гөмберрт» имзасы белән басылган.

48. Толстой хакында мәшһүр татарларның фикерләре. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 12 нче (1 сентябрь) санында «Имзасыз да Яраретдинев» имзасы белән баш мәкалә урынында басылган.

49. Милләткә файда урынына зарар. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 13 нче (15 сентябрь) санында «Гөмберрт» имзасы белән басылган.

50. Фәлсәфә. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 14 нче (1 октябрь) санында «Олугъ Фәйләсүф» имзасы белән басылган.

51. Мөфти җүбәләе. «Ялт-йолт»ның 1910 елгы 15 нче (15 октябрь) санында имзасыз басылган.

52. Галиәсгар әфәнде Камалның 10 еллык юбилейсе. «Йолдыз»ның 1910 елгы 22 ноябрь (613 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

53. Мөкаддимә («Үземезнең яңа үсеп Килмәктә...»). Тукайның «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре» дигән дәреслек-хрестоматия-

сенә (Казан, «Үрнәк» типографиясе, 1911) язган сүз башы. «Г. Тукаев» имзасы белән басылган. Язылу вакыты: «1910 сәнә, 13 ноябрь» дип куелган.

54. «Халык моңнары». «Җыючысы: «Шүрәле» дигән имза белән аерым китап булып басылып чыккан (Казан, «Сабах» көтепханәсе, «Милләт» матбагасы, 1910).

55. «Халык әдәбияты». *Казанда 1910 елда аерым китап булып басылган.*

III. Мәсәлләр һәм балалар өчен хикәяләр

1. Тургайлар ашыйбыз! Беренче тапкыр «Җуаныч» (1908) исемле җыентыкта басылган.

2. Сыбызгы. Беренче тапкыр «Яшен»нең 1908 ел 1 нче (3 август) санында басылган.

3. Әтәч илә Энҗе бөртеге. Беренче тапкыр «Энҗе бөртекләре»ндә (1909) басылган.

4. Аккош, Чуртан һәм Кыскыч. Беренче тапкыр «Энҗе бөртекләре»ндә (1909) басылган.

5. Арыслан илә Тычкан. Беренче тапкыр «Энҗе бөртекләре”ндә (1909) басылган.

6. Көзге һәм Маймыл. Беренче тапкыр «Энҗе бөртекләре»ндә (1909) басылган.

7. Сабан сөрүче. Беренче тапкыр «Энҗе бөртекләре»ндә (1909) басылган.

8. Ишәк илә Сандугач. Беренче тапкыр «Энҗе бөртекләре»ндә (1909) басылган.

9. Әтәч илә Энҗе бөртеге. Беренче тапкыр «Энҗе бөртекләре»ндә (1909) басылган.

10. Көзге һәм Маймыл. Беренче тапкыр «Энҗе бөртекләре»ндә (1909) басылган.

11. Әтәч һәм Асрау кызлар. Беренче тапкыр «Яңа кыйраәт»тә (1909) басылган.

12. Гадаләт. Беренче тапкыр «Яңа кыйраәт»тә (1909) басылган.

13. Яхшылыкка-яхшылык. Беренче тапкыр «Яңа кыйраәт»тә (1909) басылган.

14. Тоз һәм Болыт. Беренче тапкыр «Яңа кыйраәт»тә (1909) басылган.

15. Чыпчыклар һәм Кызылтүш. Беренче тапкыр «Яңа кыйраәт»тә (1909) басылган.

16. Чылбырдагы Эт. Беренче тапкыр «Күңелле сәхифәләр» (1910) исемле җыентыкта басылган.

17. Табигать һәм инсан. Беренче тапкыр «Яңа кыйраәт»тә (1910) басылган.

18. Беренче мәртәбә мәктәпкә бару. Беренче тапкыр «Яңа кыйраәт»тә (1910) басылган.

IV. Автобиографик повесть. Юлъязмалар

1**. Исемдә калганнар.** 1909 елда Казанда «Үрнәк» матбагасында Г. Тукайның фотосы белән аерым китап булып басылган.

Китапта кулланылган шартлы кыскартылмалар

ТРДА – Татарстан Республикасы Дәүләт архивы

ТРММ – Татарстан Республикасы Милли музее

ЯһММҮ – Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге.

Часть I

«О КАЗАНЬ! МЕЧТА И ГОРДОСТЬ! ЛУЧЕЗАРНАЯ КАЗАНЬ!»

6 мая 1907 года в газете «Фикер» печатается стихотворение Г. Тукая «Пар ат» («Пара лошадей»). Спустя двадцать дней поэт печатает его и в последнем номере журнала «аль-Гаср аль-Джадид» (25 мая 1907 года). Лирическое событие этого стихотворения – переживания лирического героя по поводу расставания с городом, в котором было прожито много лет, неизвестного будущего, ожидающего его в далекой Казани среди чужих, незнакомых людей, и одновременно – восторг от встречи с городом, воспринимаемым поэтом как центр татарского мира:

Мондадыр безнең бабайлар түрләре, почмаклары;
Мондадыр дәртле күңелнең хурлары, оҗмахлары.

Вот они, где наших дедов, наших прадедов дела,
Где не раз душа поэтов свет надежды обрела.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Стихотворение «Пар ат» было написано менее чем за полгода до отъезда Г. Тукая в Казань. К моменту его публикации фактически прекращают издаваться «аль-Гаср аль-Джадид» и «Фикер» (последний номер газеты выходит 13 мая 1907 года), еще раньше (в ноябре 1906 года) был закрыт сатирический журнал «Уклар», в котором поэт раскрылся как мастер юмора и сатиры. Не удерживает

Г. Тукая в Уральске и задуманный совместно с Камилем Мутыги и Мухамметгали Мусиным проект новой татарской газеты «Яңа тормыш» («Новая жизнь»), задуманной на паевых началах (Тукай вложил в создание этой газеты 100 рублей, но не принимал участия в ее издании, впрочем, газета просуществовала недолго: с 11 ноября 1907 года по 20 марта 1908 года).

Таким образом, в момент публикации стихотворения «Пар ат» Г. Тукай еще живет в Уральске, но уже предвидит скорое расставание с городом, в котором происходило его становление как поэта, журналиста, общественного деятеля. В Казань Тукай отправится только в октябре 1907 года. Формальным поводом для этого была призывная комиссия, которую поэт должен был пройти у себя на родине (призывной пункт на тот момент находился в деревне «Большая Атня»).

К тому времени уже напечатавший ряд своих произведений в казанских периодических изданиях и, более того, заключивший договор с издателем Гильмутдином Шарафом на издание сборника своих стихотворений в серии «Библиотека поэзии»[1] Г. Тукай мечтал о продолжении карьеры поэта именно в Казани. Об этом свидетельствуют и воспоминания современников поэта, и письма самого Тукая. Друг поэта, актер и руководитель первой татарской театральной труппы Г. Кариев в своих воспоминаниях об уральском периоде жизни Г. Тукая пишет: «Габдула-эфенди уже в то время с большой любовью рассказывал о Казани. Очень хотел поехать в Казань. Иной раз за чашкой чая говорил о Казани, ее известных людях и ночи напролет проводил в раздумьях и мечтах о том, как поедет жить в Казань. Габдулла-эфенди был убежден в том, что сможет добиться чего-то в Казани, верил, что прославит себя там

---

[1] В письме от 9 июня из Уральска Гильмутдину Шарафу Г. Тукай сообщает об отправке ему сборника своих стихотворений и согласии к их публикации за 50 рублей. При этом он пишет о своем скором приезде в Казань и личном участии в подготовке сборника: «Возможно в скором времени я сам приеду в Казань и лично просмотрю свою книгу». См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 195.

как поэт»[1]. Между тем, по воспоминаниям Г. Кариева, примерно в то же время, когда Г. Тукай получил предложение от братьев Шараф на издание сборника своих стихотворений[2], ему последовало приглашение от издателей оренбургской газеты «Вакыт» (газета издавалась на средства братьев Мухамметшакира и Мухамметзакира Рамиевых; редактором в ней работал известный журналист и писатель Фатих Карими).

В завершении одного из своих писем, отправленных в Уральск своей тете Газизе Усмановой 27 марта 1908 года, Тукай, не без хвастовства (он упоминает о 100 рублях, заработанных за издание двух книг[3]) пишет: «В общем, слава Всевышнему, живу хорошо. Вот еще и из Оренбурга пришло приглашение – работать в газете «Вакыт» и журнале «Шура»[4]; дают 40 рублей жалования в месяц. Но сейчас я не могу туда отправиться. С оренбургскими писателями в газете была небольшая

---

[1] *Кариев Г.* Габдулла Тукаевның Уральскида тормышы // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 97.

[2] По словам Г. Кариева, Тукай воспринял предложение Г. Шарафа опубликовать сборник его стихов на условиях денежного вознаграждения в размере 30 рублей (в действительности же, как следует из упомянутого выше письма Г. Тукая – 50 рублей) как расточительство со стороны книгоиздателя: «Если мне не изменяет память, Шарафы за 30 рублей приобрели право на издание стихов Тукая, опубликованных в «Фикер» и «аль-Гаср аль-Джадид». Тукаев, с одной стороны, с сочувствием отнесся к Шарафам, не понимая какую выгоду они могут извлечь, напечатав уже опубликованные стихи, с другой стороны, рассказывал мне об этом как смешную историю о том, как он ловко провел их» (*Кариев Г.* Указ. соч. С. 95–96).

[3] Обе книги под названием «Габдулла Тукаев шигырьләре» («Стихотворения Габдуллы Тукаева») вышли в серии «Библиотека поэзии» в 1907 году.

[4] Один из самых популярных татарских журналов начала XX века. Издавался с 10 января 1908 года по январь 1918 в Оренбурге. Редактор – известный писатель и общественный деятель Р. Фахретдин.

стычка[1]. Поэтому они написали письмо не мне лично, а одному моему товарищу, и через него пригласили меня»[2].

Итак, при желании Тукай мог бы продолжить свою карьеру поэта и журналиста не только в Казани, но и Оренбурге (возникшее некогда недоразумение между поэтом и оренбургскими издателями, судя по письму Тукая своей тете, было исчерпано и не препятствовало издателям «Вакыт» и «Шура», забыв все обиды, просить Тукая о переезде в Оренбург). 40 рублей, которые Тукаю предлагают в Оренбурге – деньги небольшие, но и в Казани Тукай зарабатывает немного. Конечно, здесь его месячный заработок больше, чем те деньги, которые он получал в Уральске под началом К. Мутыги (по воспоминаниям самого К. Мутыги, первоначальный месячный

---

[1] Тукай имеет в виду ситуацию, связанную с публикацией своего стихотворения «Мөтәшагыйрьгә» («Бесталанному поэту») в журнале «аль-Гаср аль-Джадид» 15 апреля 1907 года. В опубликованном в журнале тексте стихотворения слово «вакты» в строфе *«Тырышма нафилә җиргә вакты гаҗзенне икъраргга: / Сиңа соң сандугачча сайрамак мөмкинме, и карга!»* (в пер. Р. Морана: «Пора уже тебе признаться в убогой немощи своей. / Ворона жалкая, о, разве ты можешь петь, как соловей?») по какой-то причине оказалось закавыченным, что одним из издателей газеты «Вакыт» – Закиром Рамиевым (Дардмендом) – было принято на свой счет. Ответом на это стало стихотворение Дардменда «Шагыйрьгә» – «Поэту» (опубликовано в сборнике «Әдәбият мәҗмугасы» – «Сборник литературы», приложении к газете «Вакыт» (1907, № 12)), в котором, отвечая Тукаю, Дардменд пишет:

Бирелмә ул кадәр зарга,
Сиңа көндәш түгел карга;
Вәли бик калкынып очма,
Сакын, тап булма шоңкарга!

Не стоит тебе так роптать,
Ворон тебе не соперник;
Но не летай так высоко,
Берегись встречи с кречетом.

Тукай не оставил этот выпад без внимания и в газете «Йолдыз» (12 июля 1907 года) дал «Объяснение», в котором принес извинения за недоразумение, возникшее вследствие пренебрежения им законами синтаксиса, ставшим основой для подозрений в нападках на газету и ее издателя (См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т.: шигъри әсәрләр (1904–1908). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 349).

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Т. 5. Б. 200.

заработок Г. Тукая в типографии составлял 8 рублей (эти деньги Тукай получал за работу в качестве наборщика); впоследствии (когда Тукай стал фактическим редактором «аль-Гаср аль-Джадид», «Фикер», «Уклар») его оклад вырос до 25 рублей. Этих денег Тукаю вполне хватало не только во время его проживания в медресе, но и после переезда в начале 1907 года вместе с Г. Кариевым в гостиницу «Казань», за номер в которой, по словам Г. Кариева, они платили 15 рублей в месяц). Однако и жизнь в Казани была дороже, чем в Уральске. В упомянутом выше письме Газизе Усмановой Тукай после упоминания о денежном гонораре, полученном за издание сборников своих стихотворений, добавляет: «Но расходов много. Надо учиться. Покупать разные книги, за номер, за стирку белья, за еду, за одежду – на все нужны деньги»[1]. Впрочем, если не считать полученных вскоре по приезде в Казань гонораров за издание двух поэтических сборников, казанские заработки Г. Тукая были незначительными. Работа в газете «аль-Ислах» не приносила ощутимого дохода: у еженедельной национально-демократической газеты не было таких меценатов, как у оренбургских «Вакыт» и «Шура». Что касается получаемых от братьев Шараф гонораров, то Тукай довольствовался условиями издателей, которые, по всей видимости, неплохо зарабатывали на издании его книг. Это некоторое равнодушие к деньгам[2] можно было бы отнести на счет натуры поэта, далекой от «житейского волненья» и целиком погруженной в мир

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Т. 5. Б. 199.

[2] По воспоминаниям Шахеретдина Шарафа, его брат, Борхан Шараф, характеризовал Г. Тукая следующим образом: «Он (Тукай. – *М.И.*) обо всем любит судить со своей колокольни: ни деньги, ни богатство не прельщают его; он может ставить себя выше всего этого. Беседуя с ним, я ощущал себя словно читающим биографию Джамалетдина Афгани или как во время беседы с Ризой-казыем (Ризаэтдином Фахрутдином. – *М.И.*)». Вспоминая далее свою личную встречу с Тукаем в редакции газеты «Казан мөхбире» («Казанский корреспондент»), Ш. Шараф приводит ответ поэта на его замечание по поводу малой оплаты огромной работы, которую Тукай вел в уральских изданиях: «Если хватает на пропитание и на то, чтобы жить на каком-то более-менее приемлемом уровне, на что еще нужны деньги? Мне этих денег (25 рублей. – М. И.) хватало; если бы дела с газетами шли хорошо, я думал и дальше продолжать там работать». См.: *Шәрәф Ш.* Габдулла Тукай хакында бәгъзе хатирәләрем (Некоторые воспоминания о Г. Тукае) // Тукай – ядкярләрдә. Т. 1. Б. 288.

творчества. Однако существует и другое объяснение: «Приехав в Казань, – пишет Д. Валиди, – Тукаев, в целом, не смог упорядочить свою жизнь. Подчинил ее воли случая и мелких впечатлений»[1]. По сравнению со многими своими современниками, для которых приезд в Казань был сопряжен с определенной житейской прагматикой (поступлением в высшие учебные заведения, возможностями профессионального и карьерного роста), Тукай был далек от прагматических целей. Оказавшись в Казани, он, по словам Д. Валиди, должен был «засучив рукава, вновь взяться за учение… заняться самообразованием, серьезно встать на путь просвещения»[2]. «Должно быть, – развивает свою мысль ученый, – это было основной целью его приезда в Казань. Но Казань одной своей стороной оказала на него чрезвычайно дурное влияние. Он, спутавшись с нелюбимой и им самим группой бездельников, слабых людей, стал понапрасну прожигать свою жизнь»[3].

Материальное положение поэта в Казани не улучшилось (зимой 1907 года он устраивается экспедитором и корректором в товарищество Габдрахмана Давлетшина «Китап» и в целях экономии денег переселяется из гостиницы «Булгар» в складское помещение издательства[4]). Не наладилась и бытовая жизнь: все пять с половиной лет, проведенных в Казани, он прожил в гостиничных номерах (приехав в Казань, Тукай остановился в гостинице Булгар, где с небольшими перерывами прожил до декабря 1912 года; незначительное время после прохождения призывной комиссии (с декабря 1907 года по февраль 1908) с редактором «аль-Ислах» Вафой Бахтияровым они снимают номер в гостинице «Караван-Сарай»; с середины декабря 1912 года до конца февраля 1913 года Тукай жи-

---

[1] *Валиди Җ.* Габдулла Мөхәммәдгариф углы Тукаев // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т.: Г. Тукай төзегән җыентыклар, архив материаллары, документлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 241.

[2] Там же. С. 240.

[3] Там же. С. 240.

[4] Издательство просуществовало недолго – до осени 1908 года. В одном из писем Г. Давлетшину Г. Тукай просит одолжить 25 рублей на покупку летнего пальто, обещая взамен одну книгу (по мнению тукаеведов, составителей 5 тома академического издания, речь идет о книге «Алтын этәч», вольном переводе «Сказки о золотом петушке» А.С. Пушкина, опубликованной отдельной книгой в 1908 году. См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Т. 5. Б. 201).

вет в гостинице «Амур»). По воспоминаниям современников, поэт пренебрегал бытовыми условиями, был в этом отношении аскетом. По словам В. Бахтиярова, как-то в апреле 1908 года для того, чтобы облегчить жизнь Тукая и в целях экономии некоторые из друзей решили перевезти его на частную квартиру (номер в «Булгаре» стоил восемь рублей в месяц, за комнату в квартире, расположенной в доме Дурандина на правом берегу Кабана ее хозяйка – одинокая женщина – брала пять). В конечном итоге, из этой затеи ничего не вышло: переехав на новое место, Тукай, вспоминает В. Бахтияров, прожив там 2–3 дня, отправился к Фатиху Амирхану, снимавшему неподалеку летнюю квартиру. Проведя там 3–4 дня (по словам В. Бахтиярова, все это время Тукай и Ф. Амирхан не переставая играли в карты), Тукай вернулся в арендованную для него квартиру и обнаружил, что ее хозяйка исчезла, заодно прихватив весь его нехитрый скарб (подушки, одеяло, сумку с бельем, и дорогие поэту сборники Пушкина и Лермонтова). В отличие от своих друзей, переживавших за Тукая, сам он отнесся к этой истории весьма спокойно и, как пишет В. Бахтияров, прожил у них на летней квартире несколько месяцев, спя на голых досках кровати, постелив на них пальто[1].

За все время, что поэт прожил в Казани, в разных издательствах и типографиях (братьев Шараф, И.Н. Харитонова, «Сабах», «Урняк», «Миллэт», «Магариф», «Умид») у него вышло 32 книги (включая переиздания). Книги поэта издавались тысячными тиражами и пользовались большим читательским спросом. Казалось бы, Тукай не должен был испытывать нужды в деньгах. Но, очевидно, он не был искушен в ведении коммерческих дел и соглашался на условия книгоиздателей. Вот одно из свидетельств этому.

По воспоминаниям Гильмутдина Шарафа, после написания поэмы «Сенной базар, или Новый Кисекбаш» Тукай (приблизительно в начале октября 1908 года) прочитал ее членам организованного в Казани литературного кружка (Г. Шараф называет его «Кружком любителей татарской литературы»). «Как сейчас помню, – вспоминает Г. Шараф, – собравшиеся, не в силах дослушать чтения до

---

[1] *Бахтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр (Некоторые воспоминания о Тукае) // Тукай – ядкярләрдә Т. 1. Б. 385–386.

конца, прерывали его аплодисментами, приходя в восторг от неиссякаемой силы сатирического таланта Тукая»[1] После чтения поэмы участники кружка, по словам Г. Шарафа, посоветовали Тукаю не публиковать ее частями в журнале «Яшен» (где в это время Г. Тукай работал), а издать отдельной книгой. Друг Г. Тукая, татарский драматург Г. Камал, вместе с которым поэт издавал журнал, и который сподвиг Тукая на написание сатирической поэмы, вспоминал: «В это время к Тукаю заходит Г. Шараф; он (Тукай. – *М.И.*) читает ему поэму и тут же продает, я остаюсь с носом. Шараф ее незамедлительно печатает, и книга в короткое время распродается»[2].

С другой стороны, в начале XX века в татарской литературе еще не было профессиональных писателей, людей, зарабатывающих исключительно писательским трудом. Большинство известных поэтов и писателей того времени (Ф. Амирхан, Г. Камал, С. Рамиев, Г. Ибрагимов и др.) либо работали в редакциях татарских журналов и газет, либо учительствовали. Тукай не был исключением: и в Уральске, и в Казани он работал в газетах и журналах, что немало способствовало его литературной деятельности.

Говоря о цели приезда Г. Тукая в Казань, помимо очевидных причин (Казань – Мекка татарского мира, здесь, в отличие от Уральска, Оренбурга, Уфы больше издательств и типографий, журналов и газет, учебных заведений, кипит литературная и культурная жизнь), необходимо учитывать и фактор биографической памяти. Вспомним, что в начале 1890-х гг. Тукай год живет в Казани на содержании у ремесленника Мухамметвали и его жены Газизы, и это, по воспоминаниям самого поэта, было беззаботное время, проведенное в любви и заботе в приемной семье в Ново-Татарской слободе. Примечательно, что в своем письме в Уральск Газизе Усмановой от 27 марта 1908 года Г. Тукай пишет о трогательной встрече с приютившей некогда маленького Габдуллу в своем доме женой Мухамметвали Газизой. По словам Тукая, после смерти Мухамметвали она вышла замуж за одного из последователей ваисовского движения (в письме Тукай называет его ишаком

[1] *Шәрәф Г.* Указ. соч. С. 272.

[2] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлек (Воспоминание о Г. Тукае)// Тукай – ядкярләрдә. Т. 1. Б. 299.

Багави[1]), который запретил Газизе встречаться с Тукаем. «Мы с мамой, – пишет в своем письме Тукай, – сидя друг против друга пили чай. В это время мама увещевала меня словами: «Улым, будь осторожен, будь воспитанным. Казань – очень испорченный город, кто тебе, кроме меня, скажет об этом»[2]. Увещевания приемной матери поэта были не напрасными: социальная среда, в которой оказался поэт в Казани, была разнообразнее его уральского окружения. «Я, как ранее писал, очень доволен Казанью. Еще раз говорю: друзей много. Весело, довелось познакомиться и с образованными девушками. Много газет. Каждый день выходят новые книги…», – пишет Тукай в одном из своих писем Газизе Усмановой в марте 1908 года[3]. В одном из разговоров с Ш. Шарафом Тукай на вопрос собеседника о том, чем же его так притягивает Казань, ответил: «В Казани очень много «людей». Я в Уральске уже не мог найти людей, которые могли бы быть мне товарищами. Здесь много людей с разным мировоззрением, встречаясь с приверженцами какого-нибудь из них, всегда нахожу людей, более развитых, чем я сам; вот почему для своего развития, для приумножения знаний я принял решение остаться в Казани».

«Здесь весело. Много друзей-приятелей, интеллигентов…»

Это строки из письма Г. Тукая, написанного в конце 1907 года своему уральскому другу Г. Кариеву. Примечательно, что поэт выделяет в своем казанском окружении друзей-приятелей и интеллигентов. Знакомство с последними было одной из главных целей

---

[1] Багави – Багаутдин Ваисов (1804–1893) – основатель и руководитель ваисовского движения, открывший в 1862 году в Казани молитвенный дом, где учил «истинной вере». Затем организовал «Ваисов божий полк мусульман-староверов» с «автономным» духовным управлением, с ведением собственных метрических книг, духовным училищем «Мектебе гыйрфан» («Школа воспитания»). В 1884 году арестован, в 1885 признан душевнобольным и помещен в Казанскую окружную психиатрическую больницу. См.: Татарский энциклопедический словарь. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 1999. С. 101.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Т. 5. Б. 200.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Т. 5. Б. 199.

приезда Г. Тукая в Казань. Очевидно, что интеллектуальная жизнь Уральска уже не могла удовлетворить Тукая, который видел в своем переезде в Казань новые возможности для творческой самореализации и интеллектуального роста.

Ш. Шараф в своих воспоминаниях пишет о литературе, которая в это время интересовала Г. Тукая. Это были восточные книги: изданный в Стамбуле в 1884 году сборник турецкой литературы «Госманлы әдәбияты нәмунәләре» («Образцы турецкой литературы»), творчество турецкого писателя Абдулхака Хамида и др.[1]. При этом заслуживает внимания замечание Ш. Шарафа о том, что увлечение Тукая литературой было недолгим и вскоре он перестал придавать этому (чтению литературы) значение[2]. Но еще более значимым в воспоминаниях Ш. Шарафа является следующий фрагмент: «Тукай был бесконечно убежден в том, что рожден, чтобы стать поэтом, что в нем был чрезмерно развит поэтический талант. Както раз в одном из номеров газеты «Вакыт» за 1909 год под псевдонимом Сагди был написан длинный фельетон о стихах Тукая и о нем как о поэте. На мои слова о том, что прочитав этот фельетон, он вырос на вершок, Тукай, не задумываясь, ответил: “Если сказать рыбе, что она хорошо плавает, вдохновило бы ее это?”. Затем добавил: “Быть поэтом для меня не значит прикладывать много стараний, тратить много времени. Это дар, ниспосланный мне Аллахом. Поэтому у меня нет права хвастаться им”»[3].

---

[1] *Шәрәф Ш*. Указ. соч. С. 289. В воспоминаниях В. Бахтиярова круг чтения Г. Тукая оказывается более широким. Помимо русских поэтов и писателей – Пушкина, Лермонтова, Майкова, Кольцова, Познякова, Андреева, Куприна (при этом обращает на себя внимание замечание В. Бахтиярова о том, что Тукай был мало знаком с произведениями Л. Толстого и М. Горького), а также турецких авторов (помимо А. Хамида, по словам В. Бахиярова, Тукай был хорошо знаком с творчеством Зыя паши, Т. Фикрета, Н. Кемаля), В. Бахтияров включает в этот список азербайджанского писателя Ф. Ахундова, «Фавакихелджеляса фил-эдэбият» («Плоды собеседников по литературе») К. Насыри, а также зарубежные периодические издания: издававшиеся турецкой молодежью в Париже и Каире газеты «Джумхурият» и «Тюрк», журнал «Тюрк юрды», сатирические журналы «Молла Насретдин» (издавался в Тифлисе) и «Кара кюз» (Станбул). См.: *Бәхтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр (Некоторые воспоминания о Тукае) // Тукай – ядкярләрдә. Т. 1. Б. 379.

[2] *Шәрәф Ш*. Указ. соч. С. 289–290.

[3] Там же. С. 290.

Подобная самохарактеристика может показаться проявлением высокомерия, но в многочисленных воспоминаниях о Тукае он характеризуется как чрезвычайно скромный и застенчивый человек. Это, однако, нисколько не умаляло развитого в поэте чувства собственного достоинства. Один из самых близких друзей Г. Тукая, писатель Фатих Амирхан, в своих воспоминаниях упоминает историю публикации в издаваемой им с В. Бахтияровым газете «аль-Ислах» статьи «Тәнкыйть кирәкле шәйдер» («Критика – вещь нужная»)[1]. «Я, – вспоминает Ф. Амирхан, – высказал свое намерение опубликовать статью с условием исключения из нее одного-двух предложений. На что работающие в «аль-Ислах» сотрудники ответили, что Тукаев на это не согласится»[2].

Безусловно, в стремлении поэта попробовать свои силы в Казани фактор социальной среды имел немалое значение. В Уральске, несмотря на охватившие всю Россию революционные события 1905–1907 годов, социально-политическая жизнь мусульман (особенно, среди молодежи) была не столь многообразной, как в Казани. Ее определяло противостояние двух партий: с одной стороны, сторонников реформ татарской культуры – отца и сына Тухватуллинных; с другой, их противников (Х. Гадельшина, М. Губайдуллина и пр.).

Тукай приезжает в Казань в период связанного с революцией 1905–1907 гг. оживления общественно-политической жизни татар. Исследователь социально-политических взглядов Г. Тукая Р.И. Нафиков в одной из своих монографий пишет о том, что в Уральске Тукай становится приверженцем социал-демократических идей[3]. Вместе с тем, в написанном в Уральске стихотворении «Бер татар шагыйренең сүзләре» («Размышления одного татарского поэта», 1907) Тукай пишет о своих симпатиях к социал-революционерам:

[1] Опубликована в третьем номере газеты (17 октября 1907 года).

[2] *Әмирхан Ф.* Тукай турында искә төшкәннәр («Что я помню о Тукае») // Тукай – ядкярләрдә. Т. 1. Б. 226.

[3] «К концу 1905 года, – пишет Р. Нафигов, – относится и непосредственное вовлечение Г. Тукая в дело распространения социал-демократических воззваний. А.К. Гладышев помнил о том, что Тукай бывал на собраниях, где читали нелегальную литературу. В типографии была социал-демократическая ячейка. И Тукай общался с большевиками». См.: *Нафигов Р.И.* Тукай и его окружение. Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. С. 46.

Курыкмаслыкта күңлем мисле «эс-эр» минем,
Күңлем дузәх (җәһәннәм), авызымнан ут чәчрәр минем.
Дошман бозмый фикрем, уем җәмгыятен,
Аңар каршы керпекләрем гаскәр минем[1].

Душа моя бесстрашна как эсер,
Душа моя – ад, из уст моих вырывается огонь.
Враг не сможет расстроить моих мыслей и намерений,
Против него ополчусь я ресницами.

В определенной степени о симпатиях Г. Тукая к социал-революционерам свидетельствует и стихотворение «Кем ул?» («Кто он?»), посвященное одному из лидеров «тангистов»[2] Гаязу Исхаки. В Уральске, Г. Тукай перевел на татарский язык экономический очерк академика С. Баха «Царь-Голод», который с 1906 года частями публиковался в журнале «аль-Гаср аль-Джадид». Тукай хотел опубликовать его и в «Таң йолдызы» (он отправил в редакцию газеты свой перевод), но по каким-то причинам очерк не был опубликован. Примечательно, что, оказавшись в Казани, поэт ищет встречи с Г. Исхаки и С. Рамиевым[3]. Вспоминая о своем знакомстве с Г. Тукаем, С. Рамиев пишет, что Тукай в качестве одной из причин приезда в Казань называл желание встретиться с ним и Г. Исхаки[4]. Впрочем, доподлинно говорить о политических ориентациях Тукая к моменту его приезда в Казань весьма затруднительно. Во-первых, в это время среди мусульман только начинают появляться «первые политические группы с более-менее ярко выраженной партийной ориентацией»[5]. Помимо

[1] *Тукай Г.* Бер татар шагыйренең сүзләре // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 189. Эта строфа была изъята цензурой из второй редакции стихотворения (1909 г.).

[2] Это название произошло от наименования издававшейся в 1906 году в Казани татарской газеты «Таң йолдызы» («Утренняя звезда»), фактическим редактором которой был Гаяз Исхаки.

[3] Поэт С. Рамиев был одним из редакторов «Таң йолдызы».

[4] *Рәмиев С.* Икенче апрель көне (Второе апреля) // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 261.

[5] *Усманова Д.* Контакты татар с общероссийскими политическими партиями и образование первых мусульманских (татарских) политических организаций // История татар с древнейших времен: в 7 томах. Т. 7. Татары и Татарстан в XX – нач. XXI в. Казань, 2013. С. 76.

«тангистов», выделялась группа, объединившаяся вокруг газеты «Урал» – «уралчылар» (наиболее активными ее деятелями были Хусаин Ямашев и Гумер Терегулов). «Однако, – пишет Д. Усманова, – их деятельность была непродолжительной, а влияние на татарскую общественность оставалось ограниченным. Обе группы сошли с общественной арены в течение 1907 года, так и не сумев перерасти в политическую партию, частью вследствие репрессий со стороны властей, а отчасти в силу крайней узости социальной базы»[1].

Во главе либерального направления в политической жизни татар стояла политическая организация «Иттифак аль-муслимин» («Мусульманский союз»), образованная в 1905–1906 году по решению Всероссийских съездов мусульман (лидеры: А. Ахтямов, Ю. Акчура, С. Алкин, И. Гаспринский, Р. Ибрагимов, Х. Максуди). Печатными органами этой организации в Казани были газеты «Казан мухбире» («Казанский корреспондент») и «Ахбар» («Вести»). По воспоминаниям Г. Шарафа, Тукая приглашали работать в «Ахбар», но он ответил отказом, предпочтя работу экспедитора в товариществе «Китап». Г. Шараф не пишет о сумме, которую ему предложили за работу в «Ахбар», но судя по тому, что издавалась газета на средства состоятельных татарских предпринимателей (Сулеймана Аитова, Садыка Галикеева, Садыка Мусина), эта сумма должна была превышать 25-рублевый месячный заработок экспедитора. Отказ Тукая мог быть мотивирован идеологическими причинами: нежеланием поэта сотрудничать с либеральной газетой. Впрочем, причина, по словам Г. Шарафа была не в этом. Г. Тукаю в «Ахбаре» предлагали в каждый номер давать по 200–300 строк переводов с русского, причем, материалов, отобранных редакцией. Тукай счел такие условия неприемлемыми для себя: во-первых, потому, что «его русский хромал», во-вторых, потому, что не хотел переводить неизвестный материал, хотя, как известно, с большим желанием переводил близкие ему по духу произведения[2].

Итак, применительно к Тукаю в первые годы его жизни в Казани трудно говорить об определенных политических ориентациях, об активной включенности в политическую деятельность. Он,

---

[1] Там же. С. 76.

[2] *Шараф Г.* Указ. соч. С. 270.

несомненно, испытывал симпатии к кругу, близкому к «аль-Ислах», многие деятели которого в свое время принимали участие в движении «Ислах» («Реформа»). Его костяк составляли шакирды медресе, выступавшие за реформы системы мусульманского образования (лидерами этого движения были Ф. Амирхан, Г. Исхаки, Ю. Акчура и др.). Что же тогда стоит за самоидентификацией Тукая в одном из писем, адресованных поэту и другу Сагиту Рамиеву 4 марта 1911 года: «Я ведь не только как ты – чистый поэт, но и дипломат, политик, общественный деятель»[1].

Тукай, конечно, не был политиком в узком смысле, т. е. не состоял в политических партиях, не принимал активного участия в политическом движении мусульман. Однако в широком смысле у него, безусловно, были основания для подобной самоидентификации. И в Уральске, и в Казани его лирика и публицистика откликались на значимые в жизни татар, России социально-политические события. В Казани у Тукая благодаря его работе и сотрудничеству с известными в татарском мире периодическими изданиями («аль-Ислах», «Яшен», «Ялт-йолт», «Йолдыз», «Аң») таких возможностей было больше, чем в Уральске. Учредителями этих изданий, их редакторами и авторами были разные по социальному происхождению представители татарской интеллигенции: Ф. Амирхан – внук религиозного деятеля, автора известного исторического труда «Тәварихе Болгария» («История Булгарии», 1883) Хусаина Амирханова; Г. Камал –драматург, учившийся в знаменитом казанском медресе «Мухаммадия» (в котором зародилось движение «ислахистов»), издатель, редактор, сотрудник татарских газет и журналов («Азат халык», «Яшен», «Йолдыз»); поэт С. Рамиев – сын плотовщика, получивший образование в известном оренбургском медресе «Хусаиния» и принимавший активное участие в движение шакирдов за обновление системы образования в татарских медресе; Ахметгерей Хасани также окончил медресе «Мухаммадия» и, несмотря на

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 221. (Это письмо было написано в связи с обыском, устроенном в прогрессивном татарском медресе «Буби» и последовавшими за ним репрессиями в отношении к мударису Абдулле Буби и учителям медресе. Одним из инициаторов этого процесса был религиозный деятель кадимистского толка Ишмухаммет Динмухамметов, известный как ишан Ишми).

уговоры отца, одного из именитых купцов Казани Сибгатуллы Хасанова, продолжить его дело, выбрал иной путь: в 1907 году открыл в Казани книгоиздательское и книготорговое товарищество «Гасыр» («Эпоха»), а в 1912 году основал журнал «Аң» («Сознание»); сын сельского мугаллима Султан Рахманколый в начале XX века приобрел известность как переводчик (им были переведены «Дубровский», «Борис Годунов», «Цыганы» А. Пушкина, «Дым», «Отцы и дети», Тургенева), в 1910-е гг. он проявляет себя как лексикограф (в 1911 году выходит в свет «Русско-татарский полный словарь» в соавторстве с Г. Карамом, а спустя год – включающий более 3000 слов «Учебник-самоучитель разговорного языка для русских»).

Это далеко не полный список татарских интеллектуалов, составлявших ближний круг Г. Тукая. Все они в той или иной степени были включены в социальные процессы начала XX века, связанные с идеей прогресса татарской нации, расширения пространства цивилизационного диалога татарской культуры. Их объединял идеал служения нации, выраженный в художественном творчестве, публицистике, общественной деятельности.

«Здесь и байские сынки поголовно знают русский и во всех вопросах более-менее осведомлены»

Но не только татарские интеллектуалы составляли окружение Г. Тукая. Вокруг поэта с момента его приезда в Казань возникает и другой социальный круг, о котором поэт неоднократно пишет в своих письмах. Тональность этих писем со временем меняется. Если в конце 1907-первой половине 1908 гг. чувствуется воодушевление поэта от новой жизни и окружающего его общества, то спустя полгода эмоциональный тон писем меняется, в них все больше недовольства собой и окружающими людьми. Показательно в этом плане письмо Ф. Амирхану в Серноводск от 23 июня 1908 года: «…Сижу и говорю себе: “Боже Праведный! Неужели навсегда среди этих пьяниц угаснет мой талант, который я сохранил, несмотря на сиротство, нищету, когда меня продавали из деревни в деревню, когда я жил в услужении у бессердечных татарских баев, когда чахнул в татарском медресе”»[1]. Отчаянием наполнены и строки из

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 202.

письма Тукая С. Сунчелею от 15 ноября 1911 года: «Я во всем считал тебя бесхитростным, прямодушным человеком. Я и сам, еще не приехав в Казань, задавал себе вопрос “Гаяз Исхаков ест ли и пьет вообще?” Однако, оказавшись в Казани, увидев всех националистов, понял их сущность. К сожалению, они унижали меня, глядя жадными глазами и нашептывая: “Твои стихи в ходу у народа, оказывается ты дешево продал их, мы дали бы больше”. Несли всякую чушь о том, что надо обеспечить свое будущее. Естественно, мне, поэту, чей дух постоянно живет и вдохновляется идеей о нации, эти слова были оскорбительны. Что я буду делать с их будущим? Каждая моя минута сто́ит как весь мир. Мне дорого настоящее. Когда мое нынешнее состояние наполнено смыслом, думать о будущем для меня – харам...»[1].

Это письмо, написанное поэтом за полтора года до смерти, наполнено рефлексиями о ценностях и об отношении ко времени. Тукай пишет о том, что в иерархии ценностей для него выше всего стоит нация, упрекая националистов за их двоедушие и корысть[2].

В письме своему уральскому другу Гайнутдину Туприеву (написано 13 марта 1909 года) Г. Тукай пишет: «…В Казани весело. Много друзей из редакторов, учащейся молодежи.

Здесь и байские сынки поголовно знают русский и во всех вопросах более-менее осведомлены. Поэтому я и с ними общаюсь. Иногда приходится посещать самые богатые и почтенные казанские семьи»[3].

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 226.

[2] Примечательно в этом плане стихотворение Г. Тукая «Милләтчеләр» («Националисты»), в котором поэт повторяет содержащуюся в письме к С. Сунчелею характеристику националистов:

Милләтчеләр сине фәкать алдый гына,
Дигән булып: «Җанланасың син тиз менә».
Алданма син! Калган акчаң өчен алар
Укыйлар ич баш очыңда ясин генә!

Тебя обманывают националисты,
Шепча притворно: «Скоро возродишься!»
Не обольщайся! Прочитав суру «Ясин»,
Желают, чтоб от денег ты освободился.
(Пер. В. Хамидуллиной)

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 204.

Так называемые байские сынки составляли еще один круг общения Г. Тукая в Казани. Как мы видим, в более позднем письме Ф. Амирхану поэт сетует на свои связи с этим окружением, сущность которого открылась ему достаточно быстро. По воспоминаниям Г. Шарафа, некоторое время по приезде в Казань, Г. Тукай чувствовал себя неловко в среде татарской молодежи, которая, как ему казалось, была хорошо начитана из русской литературы, знала не только произведения русских классиков, но и критиков (Белинского, Писарева). Однако, спустя некоторое время, Тукаю открылась подлинная сущность этих «глубоких» познаний: «Оказывается они передо мной говорили о том, что в этот день изучали на уроке… Среди этих, готовящихся к экзаменам на "аттестат зрелости", было несколько молодых людей, которые к месту и не к месту щеголяли модными словами – "аграрный вопрос", "эффектный", но на поверку оказались бестолочью»[1].

«Как попал Тукай в среду "недорослей", почему раскусив их, сразу не порвал с ними?», – задается вопросом И. Нуруллин и предлагает читателям свой ответ: «Вначале они показались Габдулле представителями передовой молодежи: много знают, не страдают излишней церемонностью, что на уме, то и на языке. Веселые, к жизни относятся беззаботно. На вечеринках в обществе этих "друзей" он чувствует себя свободней, чем рядом с Амирханом и другими серьезными людьми»[2].

Г. Тукай, которому к моменту приезда в Казань исполнился 21 год, мог идеализировать все, что связано с Казанью, включая и социальную среду, в которой он оказался. Но приведенные выше письма и воспоминания свидетельствуют о том, что поэт быстро раскусил сущность этих, выражаясь словами И. Нуруллина, «недорослей».

Дж. Валиди в предисловии к изданному в 1914 году сборнику произведений Г. Тукая, опровергая формирующуюся в первые годы после смерти поэта среди татарских литераторов и общественных деятелей точку зрения о том, что виновниками трагической участи поэта были тянувшее его на дно социальное окружение и нация, которая не смогла уберечь Тукая, пишет: «Но, по нашему мнению,

---

[1] *Шараф Г.* Указ. соч. С. 269.

[2] *Нуруллин И.З.* Тукай. Авториз. пер. с тат. Р. Фиша. М.: Молодая гвардия, 1977. С. 113.

ни одну из этих групп (партий) нельзя обвинять. Во-первых, Тукаева никто не тянул на дно, Тукаев сам, связавшись с ними (представителями бездеятельной, ведущий праздный образ жизни татарской молодежи), погряз в этой среде...

Были и те, кто по-своему хотел протянуть руку помощи Тукаеву. Но Тукаев по своей натуре и убеждениям не мог принять эту помощь. Его натура не могла принять любую, даже наимельчайшую помощь. Вот почему он бы не согласился променять свою неупорядоченную, независимую (и разгульную) жизнь на заботу и попечение со стороны кого бы то ни было»[1].

Суждения Дж. Валиди находят подтверждение в многочисленных воспоминаниях современников поэта, которые писали о том, что за шесть прожитых в Казани лет Тукай так и не стал своим в среде татарской знати. Так, И. Рами в своих воспоминаниях о поэте пишет, что Г. Тукай не откликался на приглашения состоятельных людей: «Известно, что он (Тукай. – *М.И.*) вообще не ходил на званые обеды к богатым и муллам… Можно подумать, что его не приглашали. Нет, как раз его приглашали…»[2]. Об этом же пишет и близко знавший Г. Тукая журналист и общественный деятель Ф. Туктаров: «Не будет неправдой, что он (Тукай. – *М.И.*) ни разу не был у представителей казанских интеллигентных фамилий, на собраниях почтенной татарской знати»[3].

В воспоминаниях Г. Камала приводятся впечатления Г. Тукая от его поездки в Гурьевку (Симбирская губерния) по приглашению известного в татарском мире фабриканта Хасана Акчурина в 1909 году: «Угощали – хоть лопни. Но я истосковался по своей кровати. Эти люди не нам чета. Горничные, словно няньки, кормят, поят, укладывают спать. Угощают все коньяком да шампанским – не для наших животов»[4]. И. Нуруллин, в своей книге пишет: «Это путешествие помогло поэту лишний раз убедиться в том, что хва-

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 240–241.

[2] *Рәми И.* Тукайны мин шулай хәтерлим (Так я помню Тукая) // Совет мәктәбе. 1966. № 4. Б. 39.

[3] *Усал*. Габдулла Тукаевның Казанда үткәргән еллары (Годы, прожитые Габдуллой Тукаевым в Казани) // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 242.

[4] *Камал Г.* Указ. соч. С. 300. Подробнее об этой поездке Г. Тукая см. в 3 книге.

леные представители либеральной буржуазии отнюдь не преисполнены заботы об интересах народа, что между демократами и либералами лежит пропасть»[1]. Заметим, что у демократа Ф. Амирхана, побывавшего в 1913 году (уже после смерти Г. Тукая) у Х. Акчурина остались совсем иные впечатления о хозяине дома: Амирхан увидел в Х. Акчурине высокообразованного человека, обладающего глубокими познаниями в области арабского языка и истории ислама[2].

Очевидно, что основной причиной отчужденности Г. Тукая от этого социального круга (известных и состоятельных в Казани татарских фамилий) было все же не социальное неравенство и не разные социально-политические ориентации (в изложении И. Нуруллина – либеральная и демократическая), а, скорее, особенности характера поэта. Ведь не помешало же социальное различие сблизиться Тукаю с А. Хасани, отец которого был одним из состоятельных и уважаемых в Казани предпринимателей.

В. Бахтияров, характеризуя Г. Тукая как человека прямого, которому было чуждо какое бы то ни было двуличие, пишет, что поэт тяжело сходился с людьми, был неприветлив к незнакомым или по каким-то причинам неприятным ему людям[3]. Обращает на себя внимание еще одна характеристика Тукая: «В Тукае было развито самолюбие, он понимал, что занимает в татарском мире высокое место, высоко ценил свои стихи. О том, что в нем было много “высокомерия”, понятно из некоторых его стихов, в которых он ставит себя в один ряд с Пушкиным и Лермонтовым[4]. Если внешне он и не показывал своего превосходства над поэтами-современниками (С. Рамиевым, Дардмендом и М. Гафури), то изнутри давал понять, что он стоит выше их»[5].

Опираясь на воспоминания современников Г. Тукая и на его письма, можно сделать выводу, что поэт был соткан из противоречий.

[1] *Нуруллин И.* Указ. соч. С. 157.

[2] См.: *Әмирхан Ф.* Милли китапханә һәм музааханә (Национальная библиотека и музей) // *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 3 т.: Публицистика. Казан, 1989. С. 237-241.

[3] *Бахтияров В.* Указ. соч. С. 383–384.

[4] В. Бахтияров имеет в виду такие стихотворения, как «Бер татар шагыйренең сүзләре» («Слова одного татарского поэта»), «Кыйтга» («Отрывок»), «Пушкин вә мин» («Пушкин и я»).

[5] *Бахтияров В.* Указ. соч. С. 384.

С одной стороны, приехав в Казань, он ищет (и находит) друзей среди близких ему по духу казанских интеллигентов (Ф. Амирхан, Г. Камал, В. Бахтияров, С. Рамиев), с другой – не сторонится всякого рода пустозвонов и даже маргиналов. Показательно в этом плане письмо Тукая С. Сунчелею, написанное 1 января 1911 года: «Живу в номере “Булгара”. 33 номер. Днем общаюсь с Галискаром Камалом, Галимджаном Ибрагимовым и иногда с Фатихом Амирханом и другими интеллигентами. Вечерами, зайдя в соседний трактир – с кожевенниками, мясниками, извозчиками, жуликами»[1]. В Г. Тукае вера в свое высокое предназначение (переходящее, по словам его отдельных современников в высокомерие) уживалась с простотой и застенчивостью (общим местом многих воспоминаний о Тукае является констатация его неуверенности в женском обществе, которого он при всякой возможности старался избегать).

Эти противоречия обусловлены разными причинами: тяжелое детство поэта, неустойчивое материальное положение, бытовая неустроенность. Они и в самой натуре Г. Тукая, его характере, ставшими препятствием для вхождения поэта в татарское светское общество, в котором было немало высокообразованных людей, высоко ценивших его поэзию. Вместе с тем это не мешало Г. Тукаю быть активным участником общественной жизни татар и не только в качестве автора и редактора татарских периодических изданий. Он охотно посещал татарские концерты и представления, сам принимал в них участие, как, например, в состоявшемся 14 октября 1908 года вечере в здании «Купеческого клуба», на котором прочитал свою знаменитую поэму «Сенной базар, или Новый Кисекбаш».

По словам современников, Тукай «был консервативен в отношении к музыке», любил и воспринимал только татарскую музыку[2].

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 215.

[2] «Тукай, – пишет в своих воспоминаниях В. Бахтияров, – любил и слушал только татарские напевы, татарскую музыку. Он не любил русские песни и музыку и не слушал их. Кажется, в феврале 1908 года Шарафы повели Тукая на знаменитую оперу “Фауст”. Тукай, с трудом выдержав первое действие “Фауста”, оставшиеся действия провел в буфете и в коридоре. На все увещевания дослушать, он отвечал, что не в силах слушать как “они (артисты. – *М.И.*) орут”. В том же году (в середине марта), сколько бы мы ни старались взять его с собой на “Евгения Онегина”, у нас ничего не вышло». См. *Бахтияров В.* Указ. соч. С. 386–387.

Свидетельством этого является прочитанная им 15 апреля 1910 года в «Восточном клубе» публичная лекция «Халык әдәбияты» («Народная литература»), в которой поэт с воодушевлением рассказывает собравшимся об особенностях песенной культуры татар.

Г. Тукай любил посещать и татарские театральные представления. Ко времени его приезда в Казань татарский театр был представлен единственной труппой, организованной в Оренбурге Ильясом Кудашевым-Ашказарским в 1907 году. В репертуаре труппы наряду с произведениями татарских драматургов были и переведенные на татарский язык сочинения русских классиков (водевиль А. Чехова «Предложение», пьеса А.Н. Островского «В чужом пиру похмелье»). Одним из актеров труппы Ашказарского становится уральский друг Г. Тукая – Габдулла Кариев, который вскоре возглавляет эту труппу, получившую название «Сайяр» («Странствующая»). Только спустя три года, в 1911 году, труппа «Сайяр» была включена в штатное расписание «Восточного клуба», что означало получение всем коллективом регулярного жалования в зимний сезон и, самое главное – наличие собственного помещения.

Еще живя в Уральске, Г. Тукай проявлял интерес к театральному искусству, о чем, например, свидетельствует его сатирическая статья «Театруның файдасын халыкка ничек төшендерәмез һәм хәзрәтләрдән ничек дөрестләтәмез» («Как мы убедим народ в полезности театра и исправим хазретов»[1]). Вскоре по приезде в Казань Тукай пишет стихотворение «Театр»[2], в котором подчеркивает просветительскую роль театра в татарском обществе:

Халыкка дәрсе гыйбрәттер театр,
Күңелдә йоклаган дәртне уятыр.

Театр яктылыкка, нурга илтә,
Кире юлга җибәрми, уңга илтә. (...)

---

[1] В опубликованной в газете «Фикер» (17 декабря, 1906 года) сатирической статье Г. Тукай иронизирует по поводу жадности татарского духовенства, которое за деньги готово с легкостью поменять свое мнение о чем угодно, в том, числе и о театре, который духовенство считает харамом.

[2] Опубликовано в газете «аль-Ислах» 26 ноября 1907 года.

Вә ул дарел-голүм, дарел-әдәптер,
Холыкларны төзәтмәккә сәбәптер.

Театр – и зрелище и школа для народа,
Будить сердца людей – вот в чем его природа!

На путь неправедный он не дает свернуть,
Он к свету нас ведет, открыв нам правый путь.

Он чист и величав, влечет он к светлым весям,
Свободен и широк, он свят и независим.
(Пер. Р. Морана)

Есть у Г. Тукая и рецензия на одно из театральных представлений, состоявшееся в 1909 году[1] в одном из любимых казанцами в то время мест отдыха – Панаевском саду, где часто устраивались театральные вечера[2].

Как публицист и мастер сатиры, Тукай нередко изобличал и высмеивал отдельных общественных деятелей, причем не только консерваторов и старометодников, наподобие Ишми-ишана или предпринимателя и издателя газеты «Баян аль-Хак» Ахметзяна Сайдашева. Порой объектами сатиры становились и люди из ближайшего окружения поэта, например, С. Рамиев за то, что в начале 1909 году перешел на работу в «Баян аль-Хак». Острые выпады татарских периодических изданий друг против друга были частью литературной жизни начала XX века. Так, поэт, прозаик и журналист Зариф Башири на страницах издававшегося в Оренбурге сатирического журнала «Чүкеч» («Молот») девальвирует поэтический талант Г. Тукая, сводя все его творчество к переводам из Пушкина и Лермонтова (памфлет «Поэту-переводчику»):

---

[1] Опубликованная в газете «Йолдыз» (21 июня 1909 года) рецензия «Татарча театр» («Татарский театр») была написана по поводу постановки пьесы Гарифа Богданова «Хуҗа һәм приказчик» («Хозяин и приказчик»). В своей рецензии Г. Тукай дает краткую характеристику игре татарских актеров: Габдуллы Кариева, Нури Сакаева, Валицллы Муртазина, Сахибджамал Гиззатуллиной-Волжской.

[2] Г. Тукай любил отдыхать в Панаевском саду. Об этом он, в частности, пишет в письме Ф. Амирхану в Серноводск: «…Мои личные дела здесь идут по-прежнему. С утра сижу в “аль-Ислах”. Вечерами иду в “Швейцарию”, “Аркадию”, “Панаевский”…» (См. *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 202).

Син дә Пушкин, Лермонтовның
Бозгалап шигырьләрен,
Шатланасың түшне киереп
Мин дә бит шагыйрь диеп[1].

Испортив Пушкина и Лермонтова стих,
Выпячиваешь грудь, что стал одним из них,
Оповещая гордо свет:
«Я тоже ведь большой поэт!»
(Пер. В. Хамидуллиной)

Г. Тукай не остается в долгу: в своем «Ответе»[2], ставя себя в один ряд с Пушкиным и Лермонтовым, дает уничижительную характеристику оппоненту:

Шигъре Лермонтов вә Пушкин – олугъ саф диңгез ул,
Хәзрәти Пушкин вә Лермонтов, Тукай – өч йолдыз ул.

Син дә шул диңгез ярында, и агу йоткан көчек!
Телләрең сузган буласың, – җитми, җитми, кит күчеп.

Кит хәзер, ләкин китәрдә сал колак бу сүзгә бер:
Барчы, эт, гомрең буе шул күктә өч йолдызга өр!

Поэзия Лермонтова и Пушкина – это великое чистое море,
Пушкин, Лермонтов, Тукай – три звезды.

Ты, наполненный ядом щенок, стоишь на берегу этого моря,
Тянешь свой короткий язык – поди прочь!

Уйди сейчас же, но прежде послушай:
Иди, пес, и всю жизнь лай на эти три звезды на небе!

Может сложиться впечатление, что З. Башири и Г. Тукай были враждебно настроенными друг к другу поэтами. Однако, это не так. Они были знакомы друг с другом с октября 1907 года и, несмотря на столь уничижительную характеристику, данную Тукаем своему оппоненту, он (Тукай) включил одно из его стихотворений –

[1] Чүкеч. 1908. 21 июня.
[2] Так в переводе с татарского называется стихотворение Г. Тукая.

«Балалар теләге» («Детское желание») в первую у татар хрестоматию по литературе «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре» («Уроки литературы в школе»)[1].

В одной из статей М. Магдеева приводится интересный факт, связанный с отношением между Г. Тукаем и известным в начале XX века татарским журналистом и писателем Галиаскаром Гафуровым, печатавшимся под псевдонимом «Чыгтай»[2]. За отказ Чыгтая (ради сохранения сана муллы) от своих идей, высказанных в книге «Исабет», Г. Тукай высмеивает его в стихотворении «Мәҗрух указ» («Раненый указ»)[3]. М. Магдеев обращает внимание на статью Чыгтая в журнале «Безнең юл» («Наш путь»), опубликованную спустя 12 лет после смерти Г. Тукая. В ней дается следующее объяснение сатирических выпадов Тукая против автора «Исабета»: «Что касается сатирических выпадов Тукая против меня – Тукай ведь выпивал. В Уральске он был противников национализма. Но когда он оказался среди “интеллигентов” Сенного базара, его перо изменилось. Поэт, бедняжка, стал там пописывать за 50 пельменей и два стакана водки. Мне известно, за чьи пельмени и за чью закуску он писал сатиру на Чыгтая. Кроме того, он, бедняжка, был чрезвычайно завистливым, чрезвычайно нетерпеливым… Стоило ему увидеть более “острое перо”, он старался сломать его, извести. Об этом его качестве свидетельствует написанное им о превосходящем его каком-нибудь поэте[4] и об известном всему миру

---

[1] Об этом Тукай пишет в своем письме С. Сунчелею от 1 января 1911 года: «Вы, может, видели уже вышедшую недавно мою книгу “Уроки литературы в школе”. Я включил в них стихи Наджиба Думави – “Сугыш” (“Война”) и Башири – “Балалар теләге”, не придавая ему самому никакого значения, исходя исключительно из их хорошего содержания». См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 215.

[2] Скандальную известность Чыгтаю принесло его сочинение «Исабәт» («Путь к истине»), первая часть которого увидела свет в 1910 году, в котором он подвергает критике ряд схоластических религиозных догм. За это сочинение Духовным управлением мулла Чыгтай был лишен «указа» (документа, дающего права занимать духовную должность в одном из приходов). В результате, Чыгтай решает публично отказаться от своих убеждений, высказанных в книге, что позваляет ему сохранить статус муллы.

[3] Впервые опубликовано в газете «Йолдыз» 7 февраля 1910 года.

[4] М. Магдеев указывает, что в качестве таковых Чыгтай имел в виду Дардменда или С. Рамиева.

писателе[1]. С точки зрения принципов, Тукай был безликим. Он не смог обрести политических убеждений. Он, плача, хвастался своим чтением Корана. Не смог избавиться от своей политической незрелости»[2]. Принимая во внимание высокую оценку творчества Тукая, данную Чыгтаем в статье, написанной спустя год после смерти поэта[3], статья в журнале «Безнең юл» воспринимается как проявление двуличия. Очевидно, что статья 1925 года связана с одной из формировавшейся в татарской критике и литературоведении в 1920-ые годы точек зрения на творчество Тукая как лишенное общественно-политической основы. «Для большинства татарских критиков, – пишет по этому поводу М. Фридерих, – уже с начала, но особенно заметно с середины 1920-х гг. критиковавших Тукая и не признававших его творчество как ценную часть литературного наследия, которую необходимо сберечь, одной из основных черт Тукая являлась его переменчивость, непостоянство его личного настроения и общественно-политических воззрений, отчетливо проявившиеся в стихотворениях, созданных с 1908 года»[4]. «В самом деле, – заключает немецкий исследователь, – в стихотворениях и статьях Г. Тукая, написанных после его прибытия в Казань в конце 1907 года и до его смерти, нет единого, цельного и ясного мировоззрения. Произведения тех лет в значительной степени отличаются большим многообразием личных настроений, высказываний и мыслей, которые даже при большом желании трудно свести к единому идейно-идеологическому знаменателю»[5].

Действительно, трудно не согласиться с утверждением о многообразии тем и мотивов в творчестве Г. Тукая казанского периода.

---

[1] По мнению М. Магдеева, речь идет о Г. Ибрагимове.

[2] Цит. по: *Мәһдиев М.* XX йөз башы татар әдәбиятында прототиплар. Аларны ачуның әһәмияте (Прототипы в татарской литературе начала XX века) // *Мәһдиев М.* Әсәрләр: 10 томда. 10 т.: Гыйльми хезмәтләр, халык авыз иҗаты үрнәкләре, шәхси архив материаллары. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. Б. 70.

[3] См.: *Чыгтай.* Габдулла Гариф угылы Тукай // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 2 т.: Мәкаләләр, шигырьләр, төрлеләр / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015.Б. 272–282.

[4] *Фридерих М.* Габдулла Тукай как объект идеологической борьбы. Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. С. 194.

[5] Там же. С. 194–195.

Вместе с тем оно не исключает идейной доминанты, прямо или косвенно проявляющейся в лирике, публицистике, критике поэта.

Таковой, безусловно, является идея служения нации, проявляющаяся в ряде понятий, находящих отражение и в художественном творчестве, и в публицистике Г. Тукая: прогресс нации, единство нации, национальное чувство. Наиболее сильно и художественно зрело эти понятия проявляются в 1908–1910 годы – в начальный казанский, или (если следовать устоявшейся в татарском литературоведении периодизации творчества Тукая) – второй период творчества (первый – Уральский).

«Чтение Корана», которое в статье Чыгтая в «Безнең юл» упоминается как проявление политической незрелости, является одной из составляющих национальной идентичности поэта, находящей отражение в художественном творчестве в религиозных темах и мотивах.

По воспоминаниям Ш. Шарафа, во время одной из продолжительных встреч с Тукаем незадолго до его смерти (издатель и поэт обсуждали готовящееся к изданию в «Магарифе» собрание сочинений Г. Тукая «Мәҗмугаи асарь»), поэт, пересматривая и исправляя некоторые написанные ранее стихи, произнес: «В молодости чего только не понаписал, некоторые свои стихи даже видеть не хочу. Я не люблю стихи, посягающие на религиозное сознание народа, вот почему написал одно стихотворение против автора “Исабета”»[1]. На вопрос «Ты ведь национальный поэт, неужели придаешь такое значение и религиозным чувствам?» Тукай, по словам Ш. Шарафа ответил: «В мире нет ни одной нации без религии, когда все нации религиозны, мы не сможем остаться единственной нерелигиозной нацией. Я верю, что, покуда в нашем народе сохраняется национальное чувство, сохранится и его религия… Я все время был сторонником осознания равной важности религии и национальности»[2].

Эти слова (как следует из воспоминаний Ш. Шарафа) были произнесены за сорок дней до ухода поэта. В них – рефлексия относительно своего раннего творчества и, одновременно, относительно понятий «национальность» и «религия». Укажем в этой связи, что вопрос о татарской нации (ее исторических, культурных, этнических основ) с 1905–1907 гг. становится одним из наиболее

[1] *Шәрәф Ш.* Указ соч. С. 290.

[2] Там же. С. 290–291.

значимых для татарской интеллигенции. В понимании важности этого вопроса Г. Тукай, несмотря на верно подмеченное современниками поэта отсутствие у него ясно выраженной политической ориентации, несомненно, был близок с деятелями татарской интеллигенции, составлявшими ближний круг поэта: Ф. Амирханом, С. Рамиевым, В. Бахтияровым, А. Хасани и др. Значима их роль в развитии Г. Тукая как литературного деятеля. Они во многом способствовали интеграции поэта в культурную и литературную жизнь Казани и всего татарского народа.

«НА, ТУКАЙ, ВОЗЬМИ ОДНО МОЕ ЛЕГКОЕ! КАК-НИБУДЬ ПРОЖИВЕМ С ОДНИМ ЛЕГКИМ»
(Габдулла Тукай и Фатих Амирхан)

Центр культурной жизни татарского народа, Казань в начале XX века становится местом притяжения поэтов, писателей, задававших тон в татарской литературе, определявших ориентиры ее развития. Одни из них (Ф. Амирхан, Г. Камал, Х. Ямашев) родились в Казани и, получив образование в известных медресе, активно включились в общественную и литературную деятельность; другие (Г. Тукай, Г. Ибрагимов, С. Рамиев, Г. Кулахметов, М. Гафури, М. Укмаси), движимые желанием оказаться в Мекке татарского народа, очаге просвещения, нашли свое место в литературной жизни города (многие из них работали в издаваемых в Казани газетах и журналах). Разные по характеру, социальным и политическим взглядам, эти деятели татарской литературы по-разному относились друг к другу. Сохранившиеся в архивах письма, воспоминания писателей и их современников свидетельствуют о сложных, зачастую – противоречивых, отношениях между ними. Взаимные упреки, обиды, нападки в критических статьях не были редкостью. Г. Тукай не был в этом плане исключением. Его взаимоотношения с жившими в Казани татарскими писателями не всегда были радужными. Даже с друзьями у поэта часто случались размолвки, порой перераставшие в конфликты.

В ближнем круге Г. Тукая особое место занимал Фатих Амирхан. Очное знакомство между писателями-ровесниками (оба родились в 1886 году: Г. Тукай – в Заказанье, Ф. Амирхан –

в Новотатарской слободе Казани) происходит в октябре 1907 года, когда Г. Тукай приезжает из Уральска в Казань. Судьба могла свести их и раньше, ведь отправленный дедом Зиннатуллой в Казань будущий татарский поэт больше года (с середины 1891 по конец 1892) прожил в Новотатарской слободе в семье кустаря Мухаметвали. Кто знает, может быть, они и видели друг друга на слободских улочках. Впрочем, каких бы то ни было свидетельств об этом не сохранилось.

Конечно, Г. Тукай и Ф. Амирхан знали друг о друге еще до своего очного знакомства в Казани. В своих воспоминаниях о Тукае Ф. Амирхан пишет, что «эта фамилия (Тукаев. – *З.Р.*) была знакома ему по публикациям в “аль-Гаср аль-Джадид”»[1]. Об их заочном знакомстве свидетельствует и опубликованное в газете «Фикер» (номер от 4 августа 1906 года) в рубрике «Ответы редакции» обращение к Ф. Амирхану с просьбой переписать набело присланную в редакцию «аль-Гаср аль-Джадид» рукопись перевода сочинения Марека Конколя «Коммуна 71 года: Краткая история восстания парижских рабочих в 1871 г.». Судя по тексту обращения, рукопись содержала многочисленные авторские правки, что затрудняло работу по ее подготовке к печати. Неизвестно, откликнулся ли Ф. Амирхан на это обращение, но, в итоге, спустя десять дней, 15 августа, его очерк был опубликован в «аль-Гаср аль-Джадид». Скорее всего, Г. Тукай не стал дожидаться беловой рукописи и сам подготовил ее к печати. Это была одна из первых публикаций Ф. Амирхана в татарской периодике (незадолго до этого он опубликовал несколько своих статей в издаваемом в Москве татарском журнале «Тарбияи-атфаль» («Детское воспитание»), а его первое опубликованное художественное произведение – рассказ «Гарәфә көн төшемдә» («Сон в канун праздника») – увидело свет в 1907 году в газете «аль-Ислах»).

По воспоминаниям Ф. Амирхана, его первая встреча с Тукаем произошла в конце 1907 года в доме отца – Зарифа-хазрета (в воспоминаниях говорится, что Тукая привел с собой Бурхан Шараф[2]).

---

[1] См.: Тукай – ядкярләрдә (Тукай в воспоминаниях). Т. 1. С. 225.

[2] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 225. (По воспоминаниям В. Бахтиярова, это именно он привел Г. Тукая в дом, в котором жил Ф. Амирхан: «Вечером того же дня (имеется в виду день возвращения Тукая в Казань после прохождения призывной комиссии. – *З.Р.*) я повел Тукая знакомиться с Фатихом. Мы пробыли у него долго, разговаривая о многих вещах». См.: Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 376–377).

«Новый гость, – вспоминал о первой встрече с поэтом Ф. Амирхан, – отвечал на вопросы односложно, из-за чего разговор долго не клеился. Только к концу двухчасовой беседы мы немного стали привыкать друг к другу»[1]. Как пишет Ф. Амирхан, у него во время первой встречи с Тукаем не сложилось какого-то определенного представления о поэте. При этом писатель подмечает, что его (Тукая. – *З.Р.*) взгляд отличался «проницательностью, и для внимательного человека в нем чувствовалось нечто схожее с выражением обиды»[2].

Спустя несколько дней Тукай и Амирхан встречаются в редакции «аль-Ислах», куда поэт приносит написанную по просьбе В. Бахтиярова статью «Тәнкыйть – кирәкле шәйдер» («Критика – вещь нужная»)[3]. С этого времени Г. Тукай становится «своим» человеком в редакции газеты. В 1907–1909 гг. на страницах «аль-Ислах» было опубликовано 54 его стихотворения и 4 статьи: «Тәнкыйть – кирәкле шәйдер» («Критика – вещь нужная», 1907, 17 октября), «Бәйрәм, без вә руслар» («Праздник, мы и русские», 1908, 1 января), «Корымлы мунчалар» («Баня по-черному», 1908, 1 января), «Иске мәдрсәләр өчен лөгатьләр» («Словари для старометодных медресе», 1908, 17 и 25 июня).

Один из самых талантливых литературных критиков начала XX века, Ф. Амирхан сразу же обратил внимание на творчество Г. Тукая. Поэзия Тукая стала одной из постоянных тем его публикаций на страницах газеты «аль-Ислах». В 9 номере газеты (3 декабря 1907 г.) под псевдонимом «Дамелла» Ф. Амирхан публикует рецензию на первый сборник стихов Г. Тукая. В ней основное внимание критика сосредоточено на языке включенных в сборник стихотворений. «В этом сборнике, – пишет Ф. Амирхан наряду с написанными на чисто татарском языке красивыми стихотворениями (чтение которых доставит удовольствие каждому татарину) немало написанных на старотурецком с заимствованиями из арабского, персидского, азербайджанского и бог знает еще каких языков»[4]. К красивым стихотворениям критик относит «Шурале», «Пар ат»

---

[1] Там же. С. 226.

[2] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т.: әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. Б. 116–117.

[3] Статья была опубликована в третьем номере газеты (17 октября 1997 г.).

[4] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т. Б. 12.

(«Пара лошадей»), «Теләнче» («Нищий»), «Кемне сөяргә» («Кого любить»), а в качестве примера неудачного в языковом плане стихотворения – «Хур кызына» («Гурии»).

Столь же беспристрастным оказывается Ф. Амирхан и в своей рецензии на второй сборник стихотворений Г. Тукая (опубликована в номере «аль-Ислах» от 2 февраля 1908 года). Он с одобрением пишет о стихотворениях «Китмибез!» («Не уйдем!»), «Хөррият хакында» («О свободе»), «Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр» («Что говорят шакирды, окончившие медресе»), «Көз» («Осень») и др., но одновременно говорит и об отдельных неудачах Г. Тукая. К таковым, например, критик относит стихотворение «Мужик йокысы», вольный перевод произведения А. Кольцова «Что ты спишь, мужичок?». Ф. Амирхан обращает внимание на строку стихотворения «Мал юк дип зарланма, үзеңнән күр аны» («Не жалуйся, что не нажил добра, вини в этом самого себя»), которая, по мнению Ф. Амирхана, не может удовлетворить читателей, знающих историю землевладения и земельную политику в России[1].

В мае 1908 года в русскоязычной периодической печати появляется ряд публикаций о современной татарской литературе. В одной из них – «Очерки новейшей татарской литературы» – опубликованной в газете «Волжско-Камская речь» (номер от 21 мая 1908 года) ее автор, цензор, педагог, преподаватель Казанской татарской учительской школы Альберт Пинкевич, пишет: «У Тукаева много истинной поэзии, но морализм, проповедь сводит на нет его произведения. Он касается всех сторон татарского быта и диктует правила жизни»[2]. Сравнивая творчество двух татарских поэтов – Г. Тукая и М. Гафури – А. Пинкевич характеризует последнего как националиста («Это яркий националист, в глубоком значении этого слова и поэтому большой популярности не имеет»). Характеризуя переводы Г. Тукая, А. Пинкевич пишет: «У Тукаева много подражаний Байрону, Лермонтову, Пушкину. <…> Точных переводов нет. Даже такие стихотворения, как «Что ты спишь, мужичок» он переделывает на свой лад, применяя его к татарскому быту»[3]. Спустя

---

[1] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т. Б. 22.

[2] *Пинкевич А*. Очерки новейшей татарской литературы // Волжско-Камская речь. 1908. 21 мая.

[3] Там же.

некоторое время (10 июня 1908 года) в газете «Волжский листок» за подписью «Касим Уралец» публикуется статья «О татарских поэтах». Ее автор, полемизируя с А. Пинкевичем, не признает оригинального поэтического таланта поэта, считая его лишь неудачным переводчиком: «Мы со своей стороны заметим, что эти “томики” не более, как две тощие книжонки, заключающие в себе 10–15 оригинальных стихотворений, а в остальном заполненных неудачными переводами из Лермонтова и Пушкина»[1]. Первым среди татарских поэтов Касим Уралец считает М. Гафури, поэзию которого он уподобляет творчеству американского поэта Уитмена. Через 10 дней в «Волжско-Камской речи» (номер от 18 июня 1908 года) появляется статье «Невежество или глупость», опубликованная под псевдонимом «Татарин». Ее автор, не соглашаясь с оценкой Касима Уральца, именно Г. Тукая провозглашает истинным поэтом.

Пристально следивший за этими спорами Ф. Амирхан не остался сторонним наблюдателем. В статье «Татар шагыйрьләре» («Татарские поэты»), опубликованной в «аль-Ислах» (17 июня и 13 июля 1908 года) он дает ответ Касиму Уральцу, уличая последнего в плохом знании татарской литературы и в отсутствии эстетического чувства. «Уралец, – пишет Ф. Амирхан, – говорит, что стихотворения Тукаева представляют собой неудачные переводы. Пусть этот господин покажет, какие из таких стихотворений, как “Шагыйрьгә” (“Поэту”), “Бишектәге бала” (“Дитя в колыбели”), “Вәгазь” (“Наставление”), “Шиллердан” (“Из Шиллера”), “Мәхбүс” (“Узник”) являются неудачными»[2]. «Почему же, – задается вопросом Ф. Амирхан, – он (Касим Уралец. – *З.Р.*) разместил свою статью на страницах русской печати, в частности, демократической газеты («Волжский листок». – *З.Р.*)?». «Ля лихобби Галиин, бяль либогзый Могавиятин» (в пер. с арабского «Кто не любит Али, тот возвысит Моавию»[3]), – таким ответом автор завершает свою статью.

---

[1] *Уралец К.* О татарских поэтах // Волжский листок. 1908. № 34. 10 июня.

[2] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т. Б. 63.

[3] Суть употребленной здесь Ф. Амирханом аллюзии состоит в том, что Касим Уралец возвышает одного поэта (М. Гафури), принижая другого – Г. Тукая (В VII веке Али и Муавия – халифы, которые политически активными мусульманами того времени воспринимались как идеологические противники, чьи позиции были взаимоисключающими).

Развернувшаяся в печати полемика вокруг Тукая свидетельствует о том, что, приехав в Казань, он за короткий срок оказался в центре литературной жизни. Судя по письмам поэта (в частности, письмам в Уральск младшей сестре отца – Газизе Усмановой), Г. Тукай, кажется, был доволен окружающей его атмосферой. Это, впрочем, не исключало рефлексий, в которых поэт выражал недовольство своим окружением. По воспоминаниям Ф. Амирхана, Г. Тукай как-то открыто признался ему в этом: «Я недоволен кругом, в который попал. С момента моего приезда в Казань я в высшей степени стал бездельником. В моей комнате день и ночь толкутся люди, не знающие, на что потратить свое время...»[1]. По словам Ф. Амирхана, Г. Тукай в продолжении получаса, не прерываясь, говорил ему об этой стороне своей жизни, давая краткие (местами сатирические, местами злые) оценки людям из этого круга. В завершение своей речи, вспоминает Ф. Амирхан, Тукай с видом уличающего себя в каких-то грехах человека признался, что жаждет деятельности, «хочет вырваться из среды этих бездеятельных, лишенных идеала, никчемных людей»[2].

Завершая рецензию на второй сборник Г. Тукая (четвертую книгу в серии «Библиотека поэзии»), Ф. Амирхан с надеждой писал, что после ее выхода читатели ждут от Тукая поэмы, написанные на чистом татарском языке: «Для того, чтобы татарский язык (внимание – не турецкий!) развивался, необходимо, чтобы наши талантливые поэты оставались татарами»[3]. Пафос Ф. Амирхана был понятен читателю начала XX века. Вопрос о языке художественной литературы активно обсуждался в это время на страницах татарской периодической печати. Ф. Амирхан принадлежал к числу деятелей татарской культуры, которые ратовали за чистоту татарского языка.

Г. Тукай оправдал надежды своего друга и критика. Увидевшая свет в 1908 году поэма «Сенной базар, или Новый Кисекбаш» была оценена Ф. Амирханом как «наиболее совершенное из написанных

[1] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 227.
[2] Там же. С. 227–228.
[3] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр. 4 т. Б. 23.

стихами сатирических произведений», а сам Тукай удостоен звания самого талантливого в татарском мире поэта-юмориста[1].

Ни одна из вышедших книг Г. Тукая не оставалась без внимания Ф. Амирхана. Так, в рецензии на вышедший в типографии «Урняк» сборник стихотворений Г. Тукая «Габдулла Тукаев диваны» («Диван[2] Габдуллы Тукаева») Ф. Амирхан сопоставляет творческий путь А.С. Пушкина в русской поэзии с путем Тукая в татарской. Как и Пушкин, пишет Ф. Амирхан, Тукай, прежде чем стать оригинальным поэтом, прошел период ученичества (у Пушкина, по словам Ф. Амирхана, он состоял в подражании легкой французской поэзии, Байрону, Шекспиру; у Тукая – восточной (арабской, турецкой) поэзии, а также в вольных переводах из русских поэтов). «Но, – пишет Ф. Амирхан, – чувствуемый в стихотворениях Тукая за всеми этими влияниями народный дух показывает, что вскоре Тукаев станет «совершенным оригинальным татарским поэтом»[3]. И добавляет: «Счастлива та литература, у которой есть свой оригинальный поэт»[4].

С прекращением издания газеты «аль-Ислах» (ее последний, шестьдесят восьмой, номер выходит 27 июля 1909 года) заканчивается и совместная работа Амирхана и Тукая в издававшейся на протяжении двух лет газете. Возможно, это как-то и повлияло на снижение активности Ф. Амирхана как критика и публициста. Зато заметно возрастает его писательская активность. В 1909–1912 гг. из под его пера выходит 12 рассказов, роман «Урталыкта» («На перепутье»), повести «Фәтхулла хәзрәт» и «Хәят», пьеса «Яшьләр» («Молодежь»). Печатался (правда, не так часто) Ф. Амирхан и в сатирических журналах «Яшен» и «Ялт-йолт», в которых Тукай играл ведущую роль. В одном из писем редактору и издателю журнала «Ялт-йолт» Ахмету Урманчееву (от 1 января 1912 года) Тукай пишет: «У Фатиха, нисколько не стесняясь, проси, чтобы он писал иногда для “Ялт-йолт”...»[5]. До 1912 года Ф. Амирхан опубликовал в «Ялт-йолт» всего 3 публицистические статьи. В 1912 году в

---

[1] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр. 4 т. Б. 83–84.
[2] «Диван» в переводе с персидского – сборник стихотворений.
[3] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр. 4 т. Б. 93.
[4] Там же. С. 93.
[5] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 229.

«Ялт-йолт» (№ 44, 13 октября) под псевдонимом «Т-д» выходит его фельетон «Кияүне сайладык» («Избрали зятя»)[1].

Несмотря на то, что после закрытия газеты «аль-Ислах» Ф. Амирхан и Г. Тукай стали реже встречаться, их дружеское расположение друг к другу не изменилось. Свидетельством тому является, например, участие Ф. Амирхана в организации поездки Г. Тукая к фабриканту Хасану Акчурину в Гурьевку. Изначально с просьбой уговорить Тукая посетить его имение и фабрику Х. Акчурин обратился к казанскому купцу, религиозному и общественному деятелю Бадретдину Апанаеву. Тот, зная о дружбе Г. Тукая с Ф. Амирханом, попросил последнего уговорить Тукая на эту поездку. Всевозможными уговорами Ф. Амирхан выполняет просьбу фабриканта. В своем письме учителю из Гурьевки Кияметдину Кадыри Ф. Амирхан просит того позаботится о своем друге: «Мы приодели его (Тукая. – *З.Р.*), чтобы не стыдно было показаться в обществе состоятельных людей. Забота о его внешнем виде, а также о том, чтобы Тукаю было комфортно в гостях, поручается тебе»[2].

Одна из встреч между друзьями происходит летом 1909 года (время, когда прекращает свою деятельность газета «аль-Ислах») на даче, которую на берегу озера Кабан снимал Ф. Амирхан. Присутствовавший во время этой встречи Каюм Мустакаев в своих воспоминаниях пишет, что именно тогда Тукай дал прочитать своему другу стихотворение «Опозоренной татарской девушке»[3]. Прочитав его, Ф. Амирхан, по свидетельству К. Мустакаева, произнес: «Вышло в истинно народном духе!.. По-моему, это первое твое стихотворение, которое написано на эту тему. Я желаю, чтобы у него появились “товарищи”». В свою очередь Тукай ответил

---

[1] Основой для написания фельетона стало выдвижение в депутаты IV Государственной Думы Шаехгктара Иманаева, зятя издателя и редактора газеты «Баян аль-Хак» Мухаметжана Сайдашева. В демократической печати это событие стало предметом сатиры. Так, в 43 номере (20 сентября) журнала «Ялт-йолт» этому событию посвящена сатирическая заметка «Казанда сайлаулар» («Выборы в Казани»). Это событие не осталось и без внимания Г. Тукая, который в одном из номеров «Ялт-йолт» (1912, № 45, 5 ноября) опубликовал стихотвореие «Казан мулласы һәм булачак депутат» («Казанский мулла и будущий депутат») и статью «Хаксызлыктан котылдык» («Избавились от несправедливости»).

[2] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 676

[3] Впервые опубликовано в № 10 журнала «Ялт-йолт» (24 июня 1909 года).

Амирхану высокой оценкой его рассказа «Татар кызы» («Татарка»). «Я, – сказал, по словам К. Мустакаева, Г. Тукай, – с большим воодушевлением и вниманием прочитал твою “Татарку”. Как ты сам говоришь, эта твоя книга написана в совершенно новом стиле. За это позволь пожать твою руку и поздравить!»[1]. Тукай высоко ценил Ф. Амирхана и как теоретика литературы. В своем письме С. Сунчелею от 4 марта 1911 года он пишет о том, что Ф. Амирхан давно занят написанием «теории словесности» и что он и сам хочет проявить себя в этой области: вместе с Ф. Амирханом написать о правилах стихосложения[2]. Воплотить эту задумку в жизнь помешала усиливавшаяся день ото дня болезнь Тукая.

Об отношениях между Тукаем и Амирханом можно судить и на основе воспоминаний Амирхана, написанных уже после смерти своего друга. Амирхан (как и многие другие из знавших Тукая современников) обращает внимание на детскую непосредственность поэта, который с большим удовольствием мог часами играть с детьми в бабки. Без внимания Ф. Амирхана не остается и вопрос о застенчивости Г. Тукая в обществе женщин. В своих воспоминаниях, написанных в канун пятилетия со дня смерти Г. Тукая, Амирхан останавливается на двух эпизодах, имеющих отношение к данному вопросу. Первый относится к лету 1912 года, когда по приглашению Ахметгерея Хасани Тукай вместе с Фатихом Амирханом гостят у него на загородной даче. Зная, что в их обществе будет и супруга Хасани – Зайнап-ханум – Тукай долго не соглашается на эту поездку. В конце концов, получив от своего друга заверения в том, что она не будет присутствовать при их общении, поэт соглашается. Впрочем, во время совместного чаепития Г. Тукай не испытывает какой-то неловкости в общении с Зайнап, держит себя раскованно, свободно беседует с хозяйкой дома.

Второй эпизод произошел незадолго до смерти поэта, когда, прознав о его тяжелой болезни, несколько курсисток попросили Ф. Амирхана поближе познакомить их с Тукаем. Несмотря на все старания Ф. Амирхана, Г. Тукай все же «сбежал» от девушек. Приводя такие факты, Ф. Амирхан вместе с тем пытается дать им

---

[1] *Мостакаев К.* Габдулла Тукай һәм Фатих Әмирхан // Казан утлары. 1970. № 8. Б. 169–173.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 219–220.

психологическое объяснение. По его мнению, такое поведения Тукая связано с его чрезвычайным самолюбием: поэт «не мог переносить не только уничижительного взгляда на себя со стороны, но и самой возможности такого отношения»[1]. Ф. Амирхан связывает это с увечьем, полученным Тукаем в детстве, после которого на одном из его глаз навсегда осталось бельмо, которое поэт, по словам Ф. Амирхана Тукай воспринимал как «печать проклятия».

Особой трогательностью наполнены воспоминания Ф. Амирхана о встрече с Тукаем незадолго до его госпитализации в клинику Клячкина. Как пишет Ф. Амирхан: «Зимой 1913 года (до начала марта) Тукай жил в номерах "Амура". Его номер был по соседству с моим. Мне хорошо был слышен его непрерывный надрывный кашель»[2]. Друг Г. Тукая вспоминает, как в одну из ночей, когда ему (Ф. Амирхану. – *З.Р.*) казалось, что легкие поэта, не выдержав его надсадного кашля, разорвутся и Тукай умрет, тот вскоре сам зашел к нему со словами: «Вот, зашел к тебе, сбежав от смерти! Нет, не от смерти – от смерти в одиночестве…»[3]. Потрясенному этими словами (в стоящем перед ним в полумраке комнаты измученном Г. Тукае, Ф. Амирхан, по его собственным словам, увидел саму смерть) Ф. Амирхану («…сердце заколотилось, душа наполнилась страхом, комок подкатил к горлу») захотелось закричать: «На, Тукай, возьми одно мое легкое, как-нибудь проживем на этом свете с одним легким»[4]. «После этой ночи, – продолжает Ф. Амирхан, – он (Тукай. – *З.Р.*) недолго жил в "Амуре". Его устроили в больницу. В ночь накануне отправки в больницу он зашел ко мне и с радостным, как у детей, лицом произнес: "Я завтра с утра ложусь в "Клячкинскую", ты в это время, наверное, еще не проснешься… Если не свидимся больше… прощай"»[5]. Для знавшего от докторов, что Тукаю осталось жить от силы месяц-полтора, Ф. Амирхана эти слова прозвучали как слова прощания. Желая хоть как-то утешить своего друга, он сказал ему «Поскорее выздоравливай, до скорой

---

[1] Тукай – ядкярләрдә. 2 т. Б. 379.

[2] *Әмирхан Ф.* Тукай үлем алдыннан (Тукай перед смертью) // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 343.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 344.

[4] Там же. С. 344.

[5] Там же. С. 344

встречи». В ответ, пишет Ф. Амирхан, Тукай произнес «Нет, нам не надо скоро встречаться, ты дольше живи!»[1].

Сохранились два коротких письма, написанные Тукаем Ф. Амирхану из больницы. В первом, написанном в феврале, Тукай пишет: «Врачи говорят: "Почему вы раньше не пришли в больницу". Я им сказал: "Мы считаем больницу предыдущей до смерти станцией. Хоть немного, но хочется пожить на свете"»[2].

Во втором, датированном 18 марта 1913 года, Тукай пишет по поводу опубликованной в издаваемой Ф. Амирханом газете «Кояш» (в пер. с тат. – солнце) своей статьи «Уянгач беренче эшем» («Первое, что я сделал после пробуждения»). Поблагодарив друга за публикацию, Тукай задумывается над следующей статьей и просит отправить ему бейт татарского историка и просветителя Ш. Марджани, написанный им в 1870 году на сохранившемся в Древнем Булгаре минарете[3].

На смерть Г. Тукая Ф. Амирхан откликнулся статьей-некрологом в газете «Кояш» (1913, 4 апреля) «Инна лилләhи вә иннә иләйhи ражигун!» («Все мы явились в этот мир благодаря Аллаху, и все мы вернемся к Аллаху!»). «Тукаев, – пишет в ней Ф. Амирхан, – дитя горести и печали, поэт грусти, певец тяжелых переживаний и забот. Он рос с ними, пел о них и умер вместе с ними. Свойственные нашим народным песням грусть, тоска, печаль составляли основу его стихотворений. Вот поэтому он с самых юных лет был признан народом своим поэтом, понят им, а его стихи восприняты (народом. – *З.Р.*) как выражение народного духа»[4].

«Я ПРИЕХАЛ В КАЗАНЬ С ЕДИНСТВЕННОЙ ЦЕЛЬЮ – УВИДЕТЬ ВАС»

(Габдулла Тукай и Сагит Рамиев)

В многоликой татарской лирике начала XX века критики и литературоведы выделяют несколько имен, творчество которых во многом определяло векторы развития поэзии этого времени.

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 343.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 236.

[3] Там же. С. 237

[4] *Әмирхан Ф.* Иннә лилләhи вә иннә иләйhи ражигун! // Тукай – ядкярләрдә. 2 т. Б. 4–5.

Наряду с Г. Тукаем это Маджит Гафури, Дардменд, Сагит Рамиев. Последний по праву считается поэтом-новатором, привнесшим в татарскую поэзию новый тип лирического героя – «бунтаря, поднявшегося против несправедливостей жизни, поставившего себе целью разрушить этот неугодный ему мир и построить новый, завоевать свободу личности, духовную независимость»[1]. С. Рамиев – поэт, который заложил идейно-эстетические основы гиссианизма (от татар. «гыйсьян» – бунт), одного из течений в татарской поэзии первой четверти XX века.

Учащийся известного оренбургского медресе Хусаиния, С. Рамиев в годы первой русской революции оставляет учебу, и в начале 1906 года переезжает из Оренбурга в Казань. Здесь он присоединяется к движению «тангистов», татарских интеллектуалов, сгруппировавшихся вокруг газеты «Таң йолдызы»[2]. Он принимает участие в организации издания газеты, а с 10-го номера становится ее ответственным редактором. В газете С. Рамиев раскрывается не только как поэт – здесь увидели свет его острые публицистические статьи на социально-политические темы.

Печатный орган татарских социал-революционеров, газета «Таң йолдызы» издавалась под пристальным вниманием цензуры, а ее сотрудники преследовались за распространение через газету революционных идей. Эта участь постигла и С. Рамиева. В газете «Таң йолдызы» от 1 ноября 1906 года было опубликовано известие о его аресте: «Позавчера, 30 октября, в квартире редактора нашей газеты Сагита Рамиева был проведен обыск, Сагит-эфенди и один из лучших авторов нашей газеты – господин Мухамметгаяз Исхаки были арестованы и посажены в тюрьму. Сагита-эфенди вскоре освободили. По этой причине номер, который должен был выйти во вторник, задержался и вышел только сейчас»[3]. В конечном итоге по распоряжению казанского губернатора М.В. Стрижевского газета была закрыта: 16 ноября 1906 года вышел ее последний,

---

[1] Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. 4 т.: XX йөз башы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. Б. 273.

[2] Общественно-политическая газета, издававшаяся в Казани с 18 мая по 16 ноября 1906 года. Всего вышло 65 номеров. С 10-го номера редактор газеты – Сагит Рамиев, фактический редактор – Гаяз Исхаки.

[3] Казан хәбәрләре // Таң йолдызы. 1906. 1 ноябрь.

65-й, номер. После закрытия газеты «тангисты» пытались издавать журнал «Таң мәҗмугасы», газету «Тавыш», однако, и эти издания постигла та же участь: журнал издавался с 18 декабря 1906 г. по 1 июня 1907 года[1], еженедельная газета «Тавыш» – и того меньше – с 23 апреля по 5 июня 1907 года[2]. Состоящий под надзром полиции С. Рамиев с середины 1907 года остался без работы. Это не могло не сказаться на его психологическом состоянии: к моменту приезда Тукая в Казань он переживал глубокий душевный упадок.

По воспоминаниям Вафы Бахтиярова, приехав в Казань осенью 1907 года, Тукай попросил организовать ему встречу с Фатихом Амирханом, Галиаскаром Камалом и Сагитом Рамиевым. Свои впечатления о встрече с Тукаем С. Рамиев опубликовал уже после смерти поэта в статье «Икенче апрель көне» («День второго апреля») в газете «Иль» (номер от 2 апреля 1914 года). Как следует из этих воспоминаний, Тукай пришел к нему в номер гостиницы «Булгар» в то время, когда он и его друзья (Ф. Туктаров, Ш. Мухамедьяров, Х. Абузяров) были заняты хлопотами в связи с арестом Г. Исхаки. Не знавший Г. Тукая в лицо, С. Рамиев поначалу встретил вошедшего в его номер и бесцеремонно усевшегося на стуле паренька с едва сдерживаемым раздражением: «Дескать, из Уральска приехал. Зашел передать привет от Камиля Мутыги!.. Сдался мне его Уральск и привет от какого-то там Мутыги!»[3]. Только тогда, когда Тукай поинтересовался судьбой отправленного им некогда в редакцию «Таң йолдызы» перевода экономического очерка академика С. Баха «Царь-Голод» (в переводе Г. Тукая – «Царь-Голод, яхуд Ачлык Падишаһ»), С. Рамиев понял, что сидящий напротив него юноша и есть Г. Тукаев. Спустя немного времени, за чаем, С. Рамиев и Г. Тукай уже как старые приятели беседовали о поэзии, литературных вечерах, а к вечеру они уже испытывали друг к другу дружеские чувства. Эта первая встреча произошла в то короткое время, когда Г. Тукай остановился в Казани по дороге в Большую Атню для прохождения призывной комиссии.

Вторая встреча между поэтами произошла уже по возвращении поэта в Казань. Вернувшись, Тукай сразу же отправился к

[1] За это время вышло только два номера.

[2] Всего вышло 6 номеров газеты.

[3] *Рәмиев С.* Икенче апрель көне// Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 259.

своему новому другу, расспрашивал его о судьбе Гаяза Исхаки. По воспоминаниям С. Рамиева, Тукай говорил: «Единственной целью моего приезда в Казань [из деревни] была встреча с вами. Я кое-как прожил те минуты, которые провел в деревне, и поспешил прийти к вам. Теперь, Сагит-эфенди, было бы замечательно быть нам вместе»[1]. Так завязалась дружба между двумя поэтами.

Вскоре С. Рамиев начинает сотрудничество с газетой «аль-Ислах»: участвует в организованных «ислахистами» литературных вечерах, читает на них свои стихи, публикуется в газете. Меняется и настроение поэта, о чем, например, свидетельствует опубликованная в «аль-Ислах» (1907, № 11) статья «Юк, үлмим! Торам әле!» (Нет, не умру! Еще поживу!). М. Гайнетдинов полагает, что эта статья была написана в ответ на стихотворение Г. Тукая «Дөньяда торыйммы? – дип киңәшләшкән дустыма» («Совет другу, который спрашивает, стоит ли ему жить на свете», 1907)[2].

Из воспоминаний современников Г. Тукая следует, что Тукай выделял Сагита Рамиева среди татарских поэтов. Друг поэта, Габдулла Кариев, в своих воспоминаниях писал о том, что никогда особо не превозносивший творчество других поэтов Тукай с удовольствием читал стихотворения Сагита Рамиева[3]. Интересна и история написания стихотворения «Милли моңнар» («Народные мелодии») в изложении М. Гали[4]. «Однажды, – пишет он в своих воспоминаниях – сидя в своем номере в “Булгаре”, Тукай услышал красивую песню. Любивший народные песни поэт не удержался и вышел в коридор…Тукай пошел в ту сторону, откуда доносился голос. Он дошел до комнаты, дверь в которую была приоткрыта, прислонился к косяку и, погрузившись в раздумья, начал слушать доносившуюся из комнаты песню. Хозяином комнаты оказался Сагит Рамиев; он лежал на кровати и чувственным низким голосом

[1] *Рәмиев С.* Икенче апрель көне// Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 261

[2] *Гайнетдинов М.В.* Указ. соч. С. 75.

[3] *Кариев Г.* Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы // Тукай турында замандашлары: истәлекләр, мәкаләләр һәм әдәби әсәрләр җыентыгы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. Б. 60.

[4] Мухаммад Гали (1893–1952) современник Г. Тукая, впоследствии – писатель, литературовед, журналист, автор ряда трудов по биографии и творчеству татарского поэта.

пел песню “Аллюки”. Тукай, который в другое время разговаривал с Сагитом в шутливой манере, с серьезным видом вошел в комнату и спросил:

– Скажи, брат, какую песню ты поешь?

– Ты что, не знаешь, это же “Аллюки”, – ответил Сагит с невозмутимым видом.

После этого Тукай написал стихотворение “Народные мелодии”, попросил Сагита напеть его под мелодию “Аллюки”, и сам впоследствии напевал его слова под эту мелодию или под мелодию песни “Зиляйлюк”»[1].

Впрочем, то, что Тукай выделял С. Рамиева среди современных татарских поэтов, не мешало ему (Г. Тукаю) создавать пародии на стихи своего друга. Так, 4 мая 1908 года на страницах «аль-Ислах» публикуется стихотворение С. Рамиева «Алданган» («Обманувшийся»). В его основе – разочарование лирического героя в людях, противостояние враждебно настроенному обществу, перерастающее в пафос тотального метафизического отрицания:

Юктыр, әлбәттә, кояш та,
Ул дадыр хәйлә генә,
Юктыр ай да, юк галәм дә,
Барсы да шәүлә генә;

Юк бу дөнья каплаган күк,
Юк бу җирләр берсе дә,
Юк табигать, юк кешеләр,
Үлесе дә юк, терсе дә.

Нет, конечно, и солнца,
Оно тоже обман,
Нет и луны, и Вселенной,
Все они – лишь тень;

Нет разлитого над миром неба,
Нет всех этих земных просторов,
Нет природы, нет людей,
Нет ни мертвых, ни живых.

---

[1] *Гали М.* Тукай – җырчы һәм җыр-музыка сөюче // Совет әдәбияты. 1943. № 4. Б. 37.

Спустя две недели, 19 мая, в «аль-Ислах» появляется пародия Г. Тукая на это стихотворение – «Саташкан» («Запутавшийся»). Та же участь постигла и стихотворение С. Рамиева «Уку» («Учение»), на которое Г. Тукай ответил своей пародией – «Йокы» («Сон»).

Пародии Тукая не стоит воспринимать как проявления недружелюбности по отношению к своему другу: в начале XX века литературные пародии были широко распространены в татарской поэзии, немало их и в творчестве Г. Тукая. Вместе с тем отношения между двумя поэтами не всегда были ровными. Тукай болезненно воспринял сотрудничество С. Рамиева с газетой «Баян аль-Хак», которая еще в период работы в уральских газете и журналах становилась предметом его сатирических выпадов. Немало их и на страницах казанской газеты «аль-Ислах». «Баян аль-Хак» тоже не оставалась в долгу: ее авторы то и дело выступали против «ислаховцев» с уничижительными или изобличительными публикациями. Так, в номере «Баян аль-Хак»от 20 января 1908 года было опубликовано «Письмо Н.Ф. Юшкова по поводу грубой бестактности «аль-Ислах»: «В № 15 журнала “аль-Ислах” участвующая в нем молодежь позволила говорить о моих театральных заметках, печатаемых мною в газете “Баян аль-Хак”, в которой я состою специальным хроникером по театральному отделу. Свою бестактность “аль-ислаховская молодежь” доводит до некрасивой выдумки, называя мои статьи не самостоятельным трудом, а заимствованным из других газет. <...> Прежде чем писать про меня такие вещи, гораздо лучше и тактичнее было бы “аль-ислаховской молодежи” спросить у кого-либо из старших, красиво ли помещать в газете заведомый вымысел, не роняет ли это имя самой газеты...»[1].

Примерно в это время Сагит Рамиев начинает сотрудничать с «Баян аль-Хак». Этот поступок близкого друга и единомышленника Тукай воспринял как малодушие, отступление от своих идеалов и убеждений. За этим последовали сатирические выпады против С. Рамиева. В номере журнала «Яшен» («Молния») от 10 сентября 1908 года печатается сатирический «Рассказ» поэта, в котором в сказочной форме повествуется о рождении у одного помещика ребенка с золотой головой и волосами. Родители и родственники

[1] Бәян әл-хак. 1908. 20 гыйнвар.

мальчика, внимательно наблюдая за его поведением, строят всевозможные предположения о будущем ребенка. В этих предположениях читатель видит хорошо узнаваемые реалии общественной и культурной жизни татар в начале XX века. В сатирическом ракурсе здесь упоминается и С. Рамиев: «Если дитя иногда спросит своих друзей или девочек постарше: “Я же славный, правда?”, то старшая сестра тут же объявит: “Мой братик, даст Аллах, будет поэтом вроде Сагита Рамиева”»[1]. В этих строках содержится намек на одно из отличительных качеств С. Рамиева-поэта: среди татарских поэтов начала XX века он снискал славу поэта-индивидуалиста, во многих стихотворениях которого главной темой становится его собственное «Я».

С февраля 1909 С. Рамиев начинает работать в «Баян аль-Хак» официально. В этот период его отношения с Тукаем становятся особенно напряженными. Оба поэта все чаще обмениваются колкостями на страницах периодической печати.

Начиная с 18 марта 1909 года в газете «Казан мөхбире» («Казанский корреспондент») ведется сатирическая рубрика «Уен-көлке музее» («Музей шуток»), впоследствии переименованная в «Без» («Шило»). Ее зачинателем был сын издателя «Баян аль-Хака» Ахметзяна Сайдашева – Мухамметзян Сайдашев, вскоре поручивший ведение рубрики С. Рамиеву, писавшему под псевдонимом «Музейный сторож». Среди опубликованных в «Музее шуток» материалов немало сатирических выпадов против Г. Тукая и журнала «Яшен». Так, в номере от 6 мая 1909 года в ответ на эпиграмму Г. Тукая «Кара карга…» («Грач») С. Рамиев пишет эпиграмму «Фахирмен тик үзем берлән…» («Хвастаюсь лишь собой…»), в которой поэт резко и даже оскорбительно высказывается в адрес Г. Тукая. Тукай не остается в долгу: в восьмом номере журнала «Яшен» (29 апреля 1909 года) появляется его эпиграмма, высмеивающая «Музейного сторожа»[2].

Доставалось С. Рамиеву и в фельетонах Г. Тукая. Так, осенью 1910 года Тукай пишет фельетоны «Толстой хакында мәшһүр татарларның фикерләре» («Мысли великих татар о

---

[1] *Тукай Г.* Хикәя // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 72.

[2] Эпиграмма была опубликована в восьмом номере журнала «Яшен» (1909, 29 апреля).

Толстом»)[1] и «Фәлсәфә» («Философия»)[2]. В первом Г. Тукай выдает суждения о Л. Толстом разных, известных в татарском мире лиц. Первым в их числе оказывается С. Рамиев: «Толстой – я, я – Толстой. Я проклинаю мир. И поэтому я – как Толстой, и Толстой как я; если нужно доказательство – вот стихотворение: “Бәрдемсуктым – ачылды, ләгънәтләре чәчелде...” (в досл. переводе: “Ударил с силой – открылось, рассыпались проклятия...”). Короче, я – Толстой, Толстой – я. И он не умер, и я не умру»[3]. Здесь Г. Тукай отсылает читателя к стихотворению С. Рамиева «Лев Толстой нәменә» («Памяти Льва Толстого»), опубликованному в астраханской газете «Идель» 31 декабря 1910 года. С другой стороны, фраза «И он не умер, и я не умру» является аллюзией на одно из ранних статей С. Рамиева «Юк, үлмим, торам әле!» («Нет, не умру, еще поживу!»)[4]. В фельетоне «Кеше-хайваннар» («Люди-животные») Тукай сравнивает Сагита Рамиева с собакой, которая, несмотря на побои и жизнь впроголодь, никогда не обижается на своих хозяев: «Если хозяева бросят ей изглоданную кость, она, виляя хвостом, примет эту подачку с благодарностью»[5].

Причиной для подобного рода публичных препирательств между Г. Тукаем и С. Рамиевым, безусловно, было не только сотрудничество последнего с «Баян аль-Хак» (Для оставшегося без работы после закрытия всех печатных изданий «тангистов» С. Рамиева это, скорее, был вынужденный шаг. Как вспоминает Вафа Бахтияров: «В 1907 году были закрыты газеты молодых казанских “тангистов” “Таң мәҗмугасы” и “Тавыш”. “Тангисты” разбрелись кто куда. Только Сагит Рамиев остался в Казани. Его положение в Казани было очень тяжелым. Не найдя нигде работы, он был вынужден, в конце концов, поступить на работу в газету “Баян аль-Хак” переводчиком на 15 рублей жалованья. Тукаю это очень не понравилось». Зариф

---

[1] Опубликован в журнале «Ялт-йолт» 1 сентября (№ 12) 1910 года под псевдонимом «Имзасыз да Яраретдинов» (в переводе с татарского звучит как «сойдет и без подписи»)

[2] Опубликован в журнале «Ялт-йолт» 1 октября (№ 14) 1910 года под псевдонимом «Олуг Фәйләсүф» (в переводе с татарского – «Великий Философ»)

[3] *Тукай Г.* Толстой хакында мәшһүр татарларның фикерләре (Слова известных татар о Толстом) // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 133.

[4] Опубликовано в газете «аль-Ислах» 17 декабря 1907 года.

[5] *Тукай Г.* Кеше-хайваннар // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 118.

Башири в книге «Встречи с моими современниками» пишет, что сам С. Рамиев считал работу в «Баян аль-Хак» временной, приводя слова поэта: «Зачем расстраиваться? Раз пришло такое время, такая эпоха, надо все увидеть и суметь спокойно все пережить… И потом, ведь это временно!». Отметим, что С. Рамиев был не единственным из «тангистов», кто в трудные для них времена нашел работу в «Баян аль-Хак». Например, Хусаин Абузяров даже вошел в состав правления газеты. Кстати, и сам Тукай, еще будучи в Уральске опубликовал одно свое стихотворение – «Юаныч» («Утешение») в «Баян аль-Хак» (в номере от 24 июля 1907 года). Интересен и другой факт: с февраля 1908 года в «Баян аль-Хак» за подписью «Гаяз» публикуются литературно-критические статьи Гаяза Исхаки, находившегося в то время в ссылке). Очевидно, имело место и литературное соперничество между поэтами: оба они занимали видное место в татарской поэзии начала XX века и претендовали на роль лучшего татарского поэта своего времени. Примечательна, например, оценка С. Рамиева со стороны писателя и критика Галимджана Ибрагимова, назвавшего соперника Г. Тукая истинным поэтом, чья поэзия опережает творчество поэтов-современников[1]. В то же время Г. Ибрагимов указывает, что поэзия С. Рамиева не получила признания у народа (критик имеет в виду народные массы, обозначаемые в татарском языке начала XX века словом «гавам». – *Л.Н.*) и издателей[2]. Отсутствие народного признания и внимания издателей, которые были у Тукая, могли быть причиной неудовлетворенности С. Рамиева своим положением среди татарских поэтов. Впрочем, Г. Тукай, несмотря на все коллизии в их взаимоотношениях, мог по достоинству оценить поэтический талант друга. В 1911 году в своем письме Сагиту Сунчелею он пишет: «Сагит Рамиев – это человек, в котором от рождения сочетаются великое предназначение и упрямство»[3].

Завязавшаяся в 1911 году переписка между друзьями свидетельствует о преодолении ими возникших некогда противоречий. 4 марта 1911 года Тукай пишет своему другу в Астрахань небольшое письмо. В его первой части – переполняющая его сердце злоба

---

[1] *Ибраһимов Г.* Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910–1914). Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. С. 112.

[2] Там же. С. 112.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 219.

к ишану Ишми, одному из инициаторов преследования руководителей и преподавателей медресе «Буби»; во второй он пишет о разнице между собой и С. Рамиевым, называя своего друга чистым поэтом, а себя – дипломатом, политиком, общественным деятелем[1]. Впрочем, вряд ли С. Рамиева можно называть только поэтом. Он, например, в 1911 году предложил свой вариант реформы татарского алфавита: вызвавший споры среди татарских ученых и общественных деятелей переход с арабского алфавита на латиницу[2].

В письме С. Сунчелею от 4 марта 1911 года Тукай пишет: «Если раздобуду достаточно денег, весной первым пароходом собираюсь поехать в Астрахань в гости к Сагиту Рамиеву, потом вместе с ним собираемся отправиться к казахам на кумыс…»[3]. Это письмо свидетельствует о том, что весной 1911 года между Тукаем и Рамиевым раздоров уже не было.

Тукай приехал в Астрахань в конце апреля[4] и на протяжении всего полуторамесячного своего пребывания в городе был окружен заботой и вниманием друга. В воспоминаниях свидетелей тех событий (Габдерахима Утабалиева, Ханафи Гайнетдинова, Валита Алиева) говорится о теплой встрече друзей.

Когда Тукай приехал в Астрахань, С. Рамиев жил в доме у Даута Мухаммедова[5]. Как следует из воспоминаний его дочери Гульсум Мухаммедовой, узнав, что в Астрахань прибыл Тукай и поселился в гостинице, «Даут-эфенди упрекнул С. Рамиева: “Почему ты

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 221.

[2] В газете «Идел» в номерах от 5 июля 1911 года С. Рамиев опубликовал статью «Безгә тәкъдил вә ислахе хөрүф кирәкме? Әллә бөтенләй тәбдил үк кирәкме?» («Нам нужна реформа существующего алфавита или полная его смена?»), в которой ставит вопрос о переходе на латинский алфавит.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 221.

[4] В газете «Идель» (№ 348) было напечатано объявление о прибытии в Тукая: «Один из наших известных поэтов господин Габдулла Тукаев гостит в нашем городе».

[5] Даут Мухаммедов – житель Астрахани, у которого жил С. Рамиев. Во время пребывания Тукая в Астрахани организовывал отдых поэта, а впоследствии занимал все его свободное время. Вместе с С. Рамиевым они организовали осмотр страдавшего от туберкулеза поэта у доктора Нариманова. См. *Садыйкова А.Х., Мусабәкова Р.Р. Мөхәммәдев Даут* // Габдулла Тукай. Энциклопедия / баш. мөх. З.З. Рәмиев. Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. Б. 465.

сразу не привез его к нам? Неужели ты думал, что у астраханских татар не найдется в доме места для такого человека?”»[1]. Поддавшись уговорам, Тукай переезжает из номера в гостинице «Люкс» к Дауту-эфенди, и они с С. Рамиевым очень весело проводят время. «Габдулле Тукаю понравились две комнаты на чердаке, но он не захотел там оставаться. Поселился вместе с Сагитом-абый»[2], – вспоминала Гульсум Мухаммедова.

Пока Тукай находился в Астрахани, С. Рамиев все свое свободное время посвятил организации отдыха и лечения поэта. Вместе с Даутом Мухаммедовым они показывают Тукая известному доктору Нариману Нариманову. Рамиев водил дорогого гостя на разные мероприятия, встречи, сопровождал в путешествиях. Все эти факты говорят о том, что разногласия и обиды между друзьями остались в прошлом. О приподнятом настроении Тукая в гостях у своего друга можно судить и по письму, которое он написал из Астрахани редактору журнала «Ялт-йолт» Ахмету Урманчиеву: «Уже сейчас начал чувствовать в себе физическую и некую духовную силу»[3].

В статье «Тукаев үлгән» («Тукаев умер») (1913) С. Рамиев вспоминал о поэте с огромным уважением, делился своими печальными размышлениями по поводу безвременной кончины своего друга: «Это горе не похоже на горе после смерти матери или отца, или близкого друга, это горе – особенное. Это горе бесконечное, от того, что умер несравненный, единственный поэт. Трудно это вынести. Но… Тукай-джан! Твои большие и великие дела никогда не умрут... Твои великие дела связаны с литературой, слава твоя вечна. Эти дела и твое имя, несомненно, будут служить тому, чтобы воплотить твои идеалы в жизнь. Этим мы и утешимся»[4]. Впрочем, в написанной спустя год статье «День второго апреля» С. Рамиев, называя Тукая «жертвой татарской жизни», пишет: «Он был рожден, чтобы стать для татарского народа поэтом, наподобие Пушкина и Лермонтова у русских, но… умер, так и не став им»[5].

---

[1] *Мөхәммәдова Г.* Балачак истәлеге // Тукай турында истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. Б. 156.

[2] Там же. С. 157.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 222.

[4] *Рәмиев С.* Тукаев үлгән // Тукай турында истәлекләр. Б. 208–209.

[5] *Рәмиев С.* Икенче апрель көне // Ил. 1914. 2 апрель.

Судьбы двух великих татарских поэтов, Г. Тукая и С. Рамиева, сложились по-разному. С. Рамиев пережил своего безвременно скончавшегося друга на 13 лет и, как и Тукай, ушел из жизни от туберкулеза 16 марта 1926 года. В оставшиеся годы поэту многое пришлось пережить. Основываясь на ставших достоянием общественности списке сотрудников уфимской жандармерии (в них значилось и имя С. Рамиева: известно, что царская охранка в январе 1916 года предприняли попытку втянуть поэта в агентурную сеть), некоторые деятели татарской литературы (в частности, Г. Ибрагимов) поспешили объявить его провокатором.

После революции С. Рамиев работал на разных должностях в советских учреждениях на Урале и в Башкирии. Его литературная деятельность была уже не столь плодотворной как до революции: в последние годы жизни, поэт, в основном, занимался переводами (С. Рамиев перевел на татарский язык «Интернационал», роман Р. Джованьоли «Спартак», трагедию Софокла «Царь Эдип»).

«В МОЕЙ ДУШЕ ЕЩЕ В ЮНОСТИ БЫЛИ ПОСЕЯНЫ ЗЕРНА ЛЮБВИ К ПРОИЗВЕДЕНИЯМ ГАЛИАСКАРА ЭФЕНДИ»
(Габдулла Тукай и Галиаскар Камал)

Среди татарских писателей, игравших значительную роль в татарской культуре и общественной жизни татар начала XX века, Галиаскар Камал был одним из тех, кто выделялся своим многогранным талантом. Он известен и как драматург, снискавший славу одного из основоположников национальной драматургии, и как прозаик, и как издатель и редактор, публицист, и даже – художник, сам иллюстрировавший издаваемые им журналы.

Детские годы Г. Камала (он родился 6 января 1979 года в Казани в семье мастера, занимавшегося пошивом бобровых шапок) прошли в Заказанье: в родной деревни матери Түбән Масра (Нижняя Масра), расположенной на территории нынешнего Арского района Республики Татарстан. Будущий драматург и издатель получает образование в лучших татарских медресе сначала в «Усмания», после – «Мухаммадия». Именно в это время Г. Камал начинает проявлять интерес к издательской деятельности. В 1901 году

он организует общество по изданию и распространению книг «Мәгариф көтепханәсе» («Библиотека просвещения»). Этому предшествовал опыт издания рукописных газет, о котором писатель вспоминал так: «… Вместе с Бурханом Шарафом мы на тонкой бумаге стали издавать газеты “Телескоп” и “Манзаратель-галям” (“Обозрение мира”), в которых освещали события из жизни медресе, высмеивали имеющиеся недостатки. Ночью мы разбрасывали эти газеты по спальным местам шакирдов»[1]. В чем-то это напоминает юного Г. Тукая, который, будучи шакирдом, вместе с К. Мутыги принимал участие в издании рукописных журналов «Магариф» и «аль-Гаср аль-Джадид».

Окончив медресе, Галиаскар отвергает путь служителя культа, выбирая другое поприще: при содействии тестя, Садыйка-хаджи, он в 1901 году открывает предприятие по книжной торговле – товарищество «Китапчы Галиаскар Галиакбәр улы Камалетдинов» («Книготорговец Галиаскар сын Галиакбара Камалетдинов»)[2]. В 1908 году это предприятие переходит в руки братьев Шараф и вплоть до 1922 года работает под названием «Магариф».

29 декабря 1905 года создается первая в Казани татарская газета – «Казан мөхбире» («Казанский корреспондент»), издателем и редактором которой становится Саетгарей Алкин (фактически редакторскую работу ведет Юсуф Акчура). Г. Камал наряду с такими известными деятелями татарской культуры, как Г. Исхаки, Ф. Туктаров, начинает печататься в этой газете, являющейся печатным органом либеральной партии «Иттифак аль-муслимин». Однако это сотрудничество продлилось недолго: вскоре Г. Камал переходит на работу в газету «Азат», выпускаемую с 1 февраля 1906 года учителем и общественным деятелем Габдуллой Апанаевым. В ней Камал становится фактическим редактором и одновременно одним из авторов, печатаясь под псевдонимами «Г.К.», «З.Г-ва», «Саип», «Хади». К сожалению, жизнь газеты оказалась недолгой: у членов редакции не было единства в социально-политических взглядах, и, возможно, это стало одной из причин ее закрытия (газета была закрыта по

[1] *Камал Г.* Яза башлавым тарихы // Камал Г.Г. Әсәрләр: 3 томда. 3 т.: хикәяләр, рецензияләр, истәлекләр. Казан: Татар. кит нәшр., 2010. Б. 311.

[2] Впоследствии оно было переименовано в «Мәгариф көтепханәсе» («Библиотека Магариф»).

инициативе ее издателя – Г. Апанаева; всего вышло 56 номеров газеты). Известно, что следивший за жизнью татарских периодических изданий Г. Тукай отозвался на это событие в своем стихотворении «***Кыямәт якын килде...» («***Настал Судный день…») и фельетоне «Озын колак хәбәрләре» («Новости от всеслышащего»).

Проходит немного времени – и вот уже сам Г. Камал получает разрешение на издательство газеты «Азат халык». Чуткая к публикациям, выходящим за рамки дозволенной политической тематики, цензура быстро отреагировала на ряд опубликованных в ней статей социально-политического характера, в частности, на статью «Социал-демократлар нәрсә өйрәтәләр!» («Чему учат социал-демократы!», 1906, № 9–13). За публикацию подобных материалов деятельность газеты останавливается, а сам Г. Камал привлекается к ответственности, и только при помощи адвокатов писателю удается избежать заключения и отделаться штрафом в размере 100 рублей.

В поисках работы Г. Камал вновь на короткое время приходит в «Казан мөхбире», затем устраивается секретарем в издаваемую известным татарским политическим и общественным деятелем Хади Максуди газету «Йолдыз». Это не могло пройти мимо Г. Тукая: в Уральской газете «Фикер» появляется небольшое сообщение: «Газета “Азат халык” Галиаскара Камалетдинова по какой-то причине прекратила издаваться. Сейчас вместе с Хади Максуди они будут издавать газету “Йолдыз”»[1]. Г. Тукай с неодобрением воспринял этот шаг Г. Камала, о чем написал в стихотворении «Дөнья бу, йа» («Сей мир», 1906):

Социал «Азат халык»ны черносотенный ясап,
Һади абзый мәсләген мәсләк дидерткән дөньядыр[2].

Это мир, который заставил признать принципы Хади-абзый,
Превратив социалистическую (газету) «Азат халык»
в черносотенную.

Г. Камал также проявлял интерес к издаваемым в Уральске К. Мутыги и Г. Тукаем периодическим изданиям – газете «Фикер» и журналу «аль-Гаср аль-Джадид». В своем воспоминании о Габ-

[1] Икене бер, берне юк итү // Фикер. 1906. 1 октябрь.
[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 129.

дулле Тукае он пишет: «Стихи Тукая, сразу же обратили на себя внимание тематической новизной и тем, что были написаны пусть и не на совсем чистом, но все же татарском языке. Я стал выискивать в этих газете и журналах стихи Тукая и читать их»[1].

По воспоминаниям Г. Камала, первая встреча между ними произошла в 1907 году в редакции газеты «Йолдыз». «В один из дней, – вспоминает татарский драматург, – в редакцию вошел небольшого роста, худощавый юноша, одетый так, словно на нем был бешмет старшего брата. На одном глазу у него было небольшое бельмо. Без стеснения он устроился на стоящем у редакторского стола стуле и начал листать лежащие на столе газеты»[2]. После недолгих расспросов, удивленный поначалу таким поведением юноши Г. Камал, узнает, что этот похожий на подростка молодой человек и есть тот самый Тукай, который был хорошо знаком ему по публикациям в издаваемых в Уральске газете и журнале. Г. Камал пишет, что он представлял себе Тукая совсем иначе и приводит в связи с этим арабскую пословицу: «Чем увидеть Мугайди в лицо, лучше услышать о нем»[3].

К моменту приезда Тукая в Казань Г. Камал был уже известен как драматург. Его пьесы ставились труппой «Сайяр». Среди них особым успехом у зрителей пользовалась комедия «Бүләк өчен» («Из-за подарка»). По воспоминаниям В. Бахтиярова: «Спустя примерно два месяца после приезда Тукая в Казань, в конце ноября 1907 года, труппой «Сайяр» игралась пьеса Г. Камала «Из-за подарка». «Ислахисты» взяли с собой Г. Тукая. Это представление было первым знакомством Тукая с татарским театром[4]. Оно очень понравилось поэту, он вернулся довольный. Под впечатлением (от спектакля – *Г.Х.*) Тукай написал свое стихотворение

---

[1] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлекләр // *Камал Г.Г.* Әсәрләр. 3 т. Б. 323.

[2] Там же. С. 323.

[3] Г. Камал приводит здесь известную у арабов пословицу. Согласно преданию, арабский поэт Мугайди, известный своими философскими стихами, имел не очень приятную внешность. Кто-то, впервые увидев Мугайди, будто бы сказал: «Лучше Мугайди слушать, чем его видеть». Это фраза стала у арабов пословицей.

[4] В. Бахтияров, очевидно, имеет в виду то, что Тукай впервые увидел постановку в исполнении профессиональной татарской труппы.

“Театр”»[1]. Вскоре после приезда в Казань Тукай познакомился с артистами руководимой другом Г. Тукая, артистом и режиссером Г. Кариевым, труппы «Сайяр». По воспоминаниям актера Касима Шамиля: «Вечерами он (Тукай. – *Г.Х.*) заходил в номер “Сайяра”, где за шутками весело проводил время с Г. Камалом и артистами. А иногда, разместившись на кровати, просил артистов рассказывать сказки, которые слушал с большим удовольствием. Бывало, и сам рассказывал какую-нибудь сказку»[2].

В статьях Г. Камала, опубликованных в газете «Йолдыз», немало литературно-критических выступлений. В рубриках «Яңа әсәрләр» («Новые произведения»), «Яңа китаплар» («Новые книги») публикуются десятки его рецензий.

После выхода в свет первого сборника стихотворений Г. Тукая в серии «Библиотека поэзии» Г. Камал пишет рецензию на нее. «Эта книга, – пишет он, – может считаться одной из лучших в нашей новой литературе... это сочинение – прекрасное дитя нашей литературы»[3]. Определяя место Г. Тукая в татарской литературе, Г. Камал ставит его в один ряд с другим известным татарским поэтом – Маджитом Гафури: «С моей точки зрения, вперед выдвинулись Габдулла и Габделмаджит (Маджит Гафури – *Г.Х.*) эфенди. На сегодняшний день оба они достойны высокого звания поэта. Среди написанного Габдуллой-эфенди очень много достойного называться поэзией: возвышенные описания, прекрасные образы»[4].

3 августа 1908 года усилиями Г. Камала, при содействии Г. Тукая и Ф. Амирхана, увидел свет первый номер с нетерпением ожидавшегося татарской литературной общественностью сатирического журнала «Яшен». Г. Камал был издателем и редактором журнала, Г. Тукай выполнял обязанности секретаря. Уже в первом его номере Тукай публикует свою статью «Август башы» («Начало августа») и стихотворения «“Яшен” журналы хакында» («О журна-

[1] *Бәхтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр. // ЦПиМН. Ф. 9, оп. 4, ед. хр. 26, л. 18. Эта информация не совсем соответствует действительности: пьеса Г. Камала «Из-за подарка» была написана в 1909 году, а значит в 1907 году Тукай никак не мог видеть ее на казанской сцене.

[2] *Касыйм Ш.* Г Тукай турында истәлекләрем (Мои воспоминания о Г. Тукае) // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 340.

[3] *Камал Г.* Габдулла Тукаев шигырьләре // Йолдыз. 1907. 5 декабрь

[4] Там же.

ле “Яшен”»), «Тотса мәскәүләр якаң!» («Коль за шиворот возьмут московиты!»), «Ысуле кадимче» («Старометодник»). Как писал современник Г. Тукай Г. Шараф, «в первом номере журнала от начала до конца чувствуется перо Тукая»[1].

Совместная работа в журнале еще более сближает Г. Камала и Г. Тукая. Тукай с удовольствием работает в журнале, публикуя в каждом номере по нескольку своих произведений. В своем письме Гайнутдину Туприеву в Уральск поэт пишет: «Будучи секретарем в “Яшен”, я много пишу в журнал. По этой причине приходится скрываться под разными вымышленными именами (т.е. псевдонимами. – *Г.Х.*)»[2]. Автором большинства карикатур, размещенных в журнале, был Г. Камал, он с Тукаем писал и тексты к ним. Г. Камал сам рисовал карикатуры еще и потому, что в начале XX века трудно было найти художника из числа татар. Примечательно в этой связи воспоминание одного из друзей Г. Тукая, учителя, автора учебников, Хабибрахмана Забири в связи с изданием детских книг Г. Тукая. «Мое предложение об издании красочных книг для детей, – вспоминает он, – Тукай воспринял очень хорошо. Но высказал сомнение: “Где найти художника, у нас (татар. – *Г.Х.*) ведь нет их”. Я сказал, что у меня есть знакомый русский художник, с которым можно поговорить. На это Тукай возразил: “Русские не знают нашей души, не выйдет ведь, как того хочет душа”»[3]. Как вспоминает Х. Забири, Г. Тукай не был доволен работой художника Зверева[4], особенно, его иллюстрацией к стихотворению «Безнең гаилә» («Наша семья»): «Ну вот, это разве кошка. Главное, что должен был передать художник, что это наша кошка, а этого не удалось. А это? Ну да, татары любят пить чай. Но из этого же не следует, что нужно было нарисовать десятиведерный самовар. Его (Зверева. – *Г.Х.*) самовар получился как сам дед»[5].

---

[1] *Шәрәф Г.* Тукай турында истә калганнар // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 271.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 204.

[3] *Зәбири Х.* Шагыйрь Г. Тукай турында истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 365.

[4] Зверев Прокопий Александрович (? – 1921) – художник, мастер-гравер. Работал в лито-типографии «Өмид» («Надежда»).

[5] Там же. С. 366.

В этом высказывании выражены переживания поэта по поводу недостаточной развитости у татар живописи. В примечании к опубликованной в третьей книге серии «Библиотека поэзии» поэме «Шурале» Тукай писал: «Все не безнадежно: возможно, со временем у нас появятся искусные художники, которые изобразят крючковатый нос Шурале, его длинные пальцы, торчащий из головы рог, то, как ему защемило руки, дремучие леса, в которых все это происходит»[1]. Об этом же мечтал и Г. Камал. В опубликованной в 10 номере журнала «Яшен» статье «Мөселман рәссам» («Мусульманский художник»)[2] он пишет, что татарскими издателями было принято решение об учреждение стипендии на обучение одного из шакирдов в школе живописи[3].

Работая в «Йолдыз», Г. Камал по заданию редакции несколько раз освещал организовывавшиеся в Нижним Новгороде Макарьевские ярмарки. В одну из таких «командировок» (в начале августа 1908 года) своим попутчиком он взял Г. Тукая, о чем не преминула сообщить газета «аль-Ислах»: «Один из постоянных авторов нашей газеты Габдулла эфенди Тукаев с 5 по 18 августа будет находиться в Нижнем»[4]. В Макарьевске Тукай и Г. Камал размещаются в гостинице «Двухсветная», которой управлял Тимерша Соловьев[5]. Поначалу Г. Тукай с интересом наблюдал за тем, что происходит на ярмарке, но вскоре это ему наскучило и он, встретив своего давнего друга – Г. Кариева, гастролировавшего в ярмарочные дни со своей труппой в Нижнем, большую часть времени проводил с артистами. По предложению Тимерши Соловьева Тукай вместе с артистами «Сайяра» принимает участие в организации концерта для посетителей ярмарки. По воспоминаниям Г. Кариева, во время исполнения артистами народных песен «Габдулла Тукаев, повернувшись

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 352.

[2] Статья была написана в связи с в связи с организованным в феврале 1909 года юбилейным вечером известного казанского издателя Ивана Николаевича Харитонова.

[3] *Галиәсгар Камал.* Мөселман рәссам // Йолдыз. 1912. 6 сентябрь.

[4] [Гәзитәмезнең даими язышучыларыннан...] // Әл-ислах. 1908. 14 август.

[5] Журналист, писатель, издатель, учитель. Преподавал в медресе «Усмания» и «Хусаиния», был издателем журнала «Чүкеч» («Молот») и газеты «Урал». В период проведения Макарьевской ярмарки являлся управляющим гостиницы Ахмет-бая Хусаинова «Двухсветная».

спиной к публике, стал махать руками, словно капельмейстер»[1]. Однако, как пишет Г. Кариев, вдруг откуда-то на сцене появился какой-то гармонист из мишарей и «растянув меха гармони, начал по-мишарски, женским голосом петь какие-то уличные песни», переключив все внимание публики на себя[2]. В воспоминаниях Г. Камала, это выступление Г. Тукая на Макарьевской ярмарке надолго оставило в душе поэта неприятный осадок. Тукай, по словам Г. Камала, долго держал обиду на него, за то, что он, зная, чем все это может обернуться, не предупредил его (Тукая. – *Г.Х.*) заранее[3].

Вернувшись из Нижнего, Тукай и Камал вновь принимаются за работу в журнале. Как раз в это время (в конце августа) в Казань, в цирк братьев Никитиных, приезжает турецкий борец по имени Карахмет. По воспоминаниям Г. Камала, он подсказывает Тукаю написать юмористическое произведение для журнала, обыграв это событие и большой интерес, который приезд Карахмета вызвал у публики Сенного базара[4]. Написав за короткий срок поэму «Сенной базар, или Новый Кисекбаш», Тукай не печатает ее в «Яшен», а отдает издателю Гильмутдину Шарафу, который печатает поэму большим тиражом (5000 экземпляров).

Г. Камал как критик откликался почти на все выходившие в печати книги Г. Тукая[5]. Однако с воодушевлением начатое друзьями и единомышленниками дело (издание журнала «Яшен») вскоре приходится оставить: сказались и материальные затруднения, и притеснения со стороны цензуры. Казань на какое-то время остается без сатирического журнала. Только спустя год усилиями Г. Тукая и Ахмета Урманчеева удается начать выпуск нового сатирическо-

---

[1] *Кариев Г.* Тукай Мәкәрҗәдә // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 672.

[2] Там же. С. 673.

[3] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлекләр // *Камал Г.Г.* Әсәрләр. 1 т. Б. 326.

[4] Там же.

[5] «Книга Г. Тукая “Утешение”, – пишет Г. Камал в обзоре новинок татарской литературы, – украсила книжный рынок». См.: *Камал Г.* Яңа әсәрләр («Балалар дөньясы», беренче китап – «Кечкенә Рәшид») // Йолдыз. 1908. 11 декабрь. «В эти дни, – пишет Г. Камал в связи с выходом в печать в феврале 1909 года второго издания тукаевского вольного перевода сказки А.С. Пушкина, – в мире книг появилось два красивых произведения. Одно из них – написанный стихами рассказ Г. Тукая “Золотой петушок”».

го журнала «Ялт-йолт» (первый номер выходит в свет 15 марта 1910 года). Как и в журнале «Яшен», Г. Тукай не только исполняет обязанности редактора, но и заполняет журнал своими материалами: стихами, фельетонами, памфлетами. Не остается в стороне и Г. Камал, автор большинства рисунков и карикатур.

5 ноября 1910 года литературной общественностью Казани празднуется десятилетие творческой деятельности Г. Камала. В торжественном вечере в здании «Нового клуба» принимает участие и Г. Тукай. В программе вечера – постановки двух пьес драматурга артистами труппы «Сайяр»: «Бәхетсез егет» («Несчастный юноша») и «Бүләк өчен» («Из-за подарка»). Впечатлениями об этом вечере Г. Тукай делится со своими читателями на страницах газеты «Йолдыз». «В моей душе, – пишет Г. Тукай, – уже много лет назад, еще в период отрочества, зародились зерна любви к произведениям Галиаскара-эфенди»[1]. Поэт называет Г. Камала «татарским Островским», имея в виду его талант сценического представления всех потаенных уголков жизни татарских мещан.

По воспоминаниям современников Г. Тукая, Г. Камал был одним из тех, кто проявлял трогательную заботу о своем друге. Работавший бухгалтером в газете «Йолдыз» Галимджан Амирхан вспоминал, что Г. Камал давал указания официантам гостиницы «Булгар» напоминать Тукаю об обеденном времени[2]. Это подтверждают и слова работавшего в 1910–1911 гг. официантом в «Булгаре» Вильдана Губайдуллина, который говорил о том, что Г. Камал всегда проявлял заботу о Тукае, а во время болезни последнего организовывал ему материальную помощь[3].

Осенью 1912 года Г. Камал и Г. Тукай расстаются. По заданию редакции Г. Камал в качестве специального корреспондента. отправляется освещать события Балканской войны. «Наш редактор, эфенди Галиаскар Камал, – сообщает об этом газета “Йолдыз” –

[1] *Тукай Г.* Галиәсгар әфәнде Камалның 10 еллык юбилейсы // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 142.

[2] *Әмирхан Г.* Татар халкының сөекле, бөек шагыйре Габдулла Тукайның Казанга килгән көннәре // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 419.

[3] Тукай турында Вилдан Гобәйдуллин истәлекләре // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 506.

для освещения Балканских событий отправляется в путешествие в Турцию и Болгарию»[1]. В период с ноября 1912 года по февраль 1913 года Г. Камал живет и работает в Стамбуле. В своих публикациях, печатавшихся в «Йолдыз», он освещает внутреннюю жизнь в Турции, ее внешнюю политику, жизнь и быт простого народа, отношение к войне разных социальных групп и партий. Трудные условия командировки не прошли для него даром: в Казань он возвращается больным, лишенным возможности нормально двигаться. Вскоре драматург попадает в клинику нервных болезней. Это происходит в то самое время, когда Тукай, по совету друзей, собирается лечь в клинику Клячкина. Сам Г. Камал писал об этом так: «В феврале я попал в клинику нервных болезней. Тукая в последний раз увидел в это время. Тукай был совсем исхудавшим, обессилевшим. Прошло немного времени, и Тукая устроили в Клячкинскую больницу»[2].

Газета «Кояш» постоянно публиковала небольшие заметки о состоянии здоровья двух татарских писателей: Г. Тукая и Г. Камала. Так, в заметке, опубликованной 24 марта под названием «Авыруларымыз янында» («Рядом с нашими больными») некто[3] последовательно дает информацию о состоянии здоровья Г. Тукая и Г. Камала: «...Галиаскар Камал – все тот же Галиаскар Камал; весел, не печалится. Между шутками говорит об улучшении своего самочувствия. Все время спрашивает о Тукае: “Какая у Тукая температура? Как он себя чувствует?”»[4].

2 апреля 1913 года сердце Тукая перестает биться. Г. Камал не смог проститься с другом во время многолюдных похорон татарского поэта. Сделать он это смог только спустя полтора года (которые он боролся со своей болезнью), придя на могилу Тукая и сказав своему другу последние слова прощания.

---

[1] Хосусый мөхбир // Йолдыз. 1912. 25 ноябрь.

[2] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлекләр // *Камал Г.Г.* Әсәрләр: 3 томда. 3 т.: хикәяләр, мәкаләләр, рецензияләр, истәлекләр. Төз. һәм тулыл. 2 нче басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. Б. 327–328.

[3] Заметка опубликована под псевдонимом «Берәү» («Некто»).

[4] *Берәү*. Авыруларымыз янында // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 733.

«Я ПРОЖИЛ ПОЧТИ ТРИ ГОДА В ДРУЖЕСКИХ, БРАТСКИХ ОТНОШЕНИЯХ С ТУКАЕМ...»

(Габдулла Тукай и Вафа Бахтияров)

Одним из близких друзей Г. Тукая в Казани был журналист, педагог, общественный деятель, издатель и редактор газеты «аль-Ислах» Ахметвафа Бахтияров (1881–1960).

Родившийся в селе Зимницы (*тат.* Зимничә) Хвалынского уезда Саратовской губернии в семье муллы и получивший начальное образование в сельском мектебе, Вафа Бахтияров в начале 1890-х гг. приезжает в Казань и поступает в медресе «Амирхания» в Ново-Татарской слободе. Здесь он учится у Мухамметзарифа Амирханова – отца Фатиха Амирхана[1].

Имам мечети «Иске-Таш» и мударрис медресе «Амирхания», богослов и историк, автор одного из первых тафсиров Корана на татарском языке, Мухамметзариф Амирханов совмещал в себе традиционализм (он воспитывал своих детей согласно канонам религии) и либеральное отношение к изменениям в татарской культуре начала XX века, в основе которых – идеи просвещения и прогресса нации.

В 1895 году Ф. Амирхан и В. Бахтияров перешли на учебу в медресе «Мухаммадия». Созданное в 1882 году известным татарским просветителем и богословом Галимджаном Баруди, это медресе по праву считалось одним из самых передовых учебных заведений мусульман России. Наряду с богословскими науками здесь преподавались восточная литература и история, русский язык, арифметика, рисование, география, геометрия, история России и общая история, этика, гигиена, философия. Особое внимание уде-

---

[1] В. Бахтияров учился вместе с Фатихом Амирханом (1886–1926) и Хусаином Абузяровым (? – 1917), впоследствии – журналистом, автором-составителем предназначенной для учащихся татарских мектебе и медресе книги «Уку китабы» («Книга для чтения», 1908), в которую вошли и стихи Г. Тукая: «Теләнче» («Нищий»), «Туган тел» («Родной язык»). См.: «Әл-ислах» газетасы мөхәррире Вафа Бәхтияровның тормыш иптәше Разия Бәхтиярованың (Фатиха Аитова мәктәбен тәмамлаган укытучы) Ф. Әмирхан турында хатирәсе (Воспоминания о Ф. Амирхане жены Вафы Бахтиярова (редактора газеты «аль-Ислах») Разии Бахтияровой (учительницы, получившей образование в школе Фатихи Аитовой) //Духовное наследие: поиски и открытия / под ред. И.Г. Гумерова. Казань: ИЯЛИ, 2016. Вып. 2. С. 203.

лялось восточным языкам – арабскому и фарси[1]. В этом «татарском университете» в разные годы учились известные татарские писатели и поэты (Г. Камал, Ф. Амирхан, М. Гафури, Ф. Бурнаш, К. Тинчурин, З. Башири, М. Укмаси, А. Исхак, Ф. Туйкин, Н. Исанбет), ученые и общественные деятели (Г. Нугайбек, Г. Шараф, Х. Бадиги, Г. Рахим, Г. Губайдуллин), журналисты и издатели (Б. Шараф, А. Хасани), деятели искусства (артисты З. Султанов, Габдрахман и Габдулла Камалы, композиторы С. Сайдашев и С. Габаши, художник-скульптор Б. Урманче). По современным представлениям, медресе представляло собой образовательный комплекс: к моменту приезда Г. Тукая в Казань «Мухаммадия» располагалось в трех каменных зданиях; в нем была своя столовая, мастерская по пошиву и ремонту обуви, столярная мастерская[2].

Революция 1905–1907 гг. оказала сильное влияние на татарских шакирдов в разных уголках России. Именно среди шакирдов медресе зародилось общественное движение, суть которого состояла в требованиях реформ в системе образования. Шакирды медресе «Мухаммадия» возглавили это движение. Здесь зародилось движение «Ислахчылар» (от тат. «ислах» – реформа), к которому вскоре присоединились шакирды из других учебных заведений Казани. В своем письме от 20 февраля 1904 года другу по медресе, впоследствии учителю и журналисту Ризвану Алуши (1883–1938) Ф. Амирхан писал: «Сейчас было создано общество, в которое вошли все шакирды медресе. В нем 75 членов (пусть останется в тайне)»[3]. Идеологами и главными руководителями движения были Ф. Амирхан и В. Бахтияров. Члены организации с ноября 1905 года до начала 1907 года тайно печатали на гектографе газету «аль-Ислах». По воспоминаниям Разии Бахтияровой, первые прокламации «ислахистов» были напечатаны на гектографе в одноэтажном здании во дворе медресе Зарифа-хазрета (отца Фатиха Амирхана)

[1] См.: «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе программасы. 1913/14 уку елы (Программа медресе «Мухаммадия». 1913/1914 уч. год). Казан, 1913. С. 8, 24, 25; Амирханов Р. Система конфессионального образования у татар // Ислам и мусульманская культура в Среднем Поволжье: история и современность. Очерки. Казань: Мастер Лайн, 2002. С. 34.

[2] *Амирханов Р.* Указ. соч. С. 21.

[3] ЦПиМН. Ф. 16. Оп. 3. Д. 1.

при участии Фатиха Амирхана, Вафы Бахтиярова, Габдрахмана Мустафина, Фатиха Сайфи, Хусаина Ямашева[1].

Направленные на расширение горизонтов татарской культуры, активизацию ее диалога с русской и европейской культурами усилия «ислахистов» не были тщетными. Несмотря на сопротивление со стороны руководства большинства медресе, изгнание из учебных заведений наиболее активных сторонников движения[2], а также массовый коллективный уход (в знак протеста) шакирдов из медресе, «ислахистам» удалось добиться некоторых изменений в организации учебного процесса: «Менялась материально-техническая база. Появились отдельные учебные, жилые, молельные комнаты, столовые и библиотеки. Интерьеры классов украшались европейской учебной мебелью и аксессуарами: партами, столами, картами, досками, глобусами… В общежитиях шакирды уже не ютились как сто лет назад в одной комнате по 50 человек. Они жили по несколько человек в комнате»[3].

По воспоминаниям Разии Бахтияровой: «После возвращения Фатиха Амирхана из Москвы[4] они с Вафой Бахтияровым начинают подготовку к изданию газеты “аль-Ислах”. Их труды не были напрасными: разрешение было получено, и газета начала выходить. В августе того же года Фатих внезапно серьезно заболел. У него

---

[1] «Әл-ислах» газетасы мөхәррире Вафа Бәхтияровның тормыш иптәше Разия Бәхтиярованың (Фатиха Аитова мәктәбен тәмамлаган укытучы) Ф. Әмирхан турында хатирәсе (Воспоминания о Ф. Амирхане жены Вафы Бахтиярова (редактора газеты «аль-Ислах») Разии Бахтияровой (учительницы, получившей образование в школе Фатихи Аитовой) // Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. 2 чыг. Казан: ТӘһСИ, 2016. Б. 203.

[2] Так, например, в результате протестных выступлений из медресе «Мухаммадия» были исключены 82 шакирда. См. : История Казани в документах и материалах. XX век. Казань: Магариф, 2004. С. 327.

[3] *Габдрафикова Л.Р.* Татарское медресе и революция: рождение «бывших шакирдов» // Человек в революции: Казанская губерния: в 2-х томах. Т. 1. 1905–1907 гг. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 184.

[4] С января по июнь 1907 года Ф. Амирхан работает секретарем в первом татарском детском журнале «Тарбияи-атфаль» («Детское воспитание»), который издавался в Москве Мухаметзагидом Шамилем. После выхода пятого номера журнала его издание прекращается, и Ф. Амирхан возвращается в Казань.

парализовало ноги, руки и один глаз[1], и он попал в больницу. Руки и глаз восстановились, ноги – нет. Его возили в маленькой тележке. Несмотря на такое свое состояние, они с Вафой Бахтияровым всегда и везде бывали вместе»[2].

Как следует из воспоминаний В. Бахтиярова, после получения 25 апреля 1907 года разрешения на издание газеты он обратился к Г. Тукаю, который к тому времени уже получил известность своими публикациями в уральских изданиях (газете «Фикер», журналах «аль-Гаср аль-Джадид» и «Уклар»), с предложением сотрудничать в газете «аль-Ислах»[3]. В ответном письме Г. Тукай написал: «Пока не выйдет несколько номеров вашей газеты, ничего не могу сказать. Я к осени приеду в Казань, тогда и побеседую с вами»[4]. Их знакомство с Г. Тукаем состоялось 10 октября 1907 года, в редакции «аль-Ислах», располагавшейся в то время в 12 номера гостиницы «Булгар». «В тот же год, 10 октября, – вспоминает В. Бахтияров, – когда мы утром сидели в редакции “аль-Ислаха” и беседовали, вошел какой-то человек. На нем было что-то вроде пальто. Взяв второй номер “аль-Ислаха”, вышедший как раз в этот день, он сел на стул. Почитав несколько минут, сказал: “Я заберу этот номер. Я живу в 40-м номере “Булгара”. Когда прочитаю, принесу обратно. В Казани я еще буду долго”»[5]. Тукай запомнился В. Бахтиярову невысоким, худощавым юношей, с маленькими, как у девочек, руками[6], немногословным («взвешивающим каждое слово»). «В разговоре, – пишет В. Бахтияров, – Тукай был хорошим дипломатом.

[1] Речь, по всей видимости, идет о параличе глазодвигательного нерва.

[2] См.: «Әл-ислах» газетасы мөхәррире Вафа Бәхтияровның тормыш иптәше Разия Бәхтиярованың (Фатиха Аитова мәктәбен тәмамлаган укытучы) Ф. Әмирхан турында хатирәсе (Воспоминания о Ф. Амирхане жены Вафы Бахтиярова (редактора газеты «аль-Ислах») Разии Бахтияровой (учительницы, получившей образование в школе Фатихи Аитовой). – Б. 203.

[3] *Бәхтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 376.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 326.

[5] *Бәхтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә. Т. 1. С. 376.

[6] У Тукая, по словам В. Бахтиярова, когда он был в приподнятом настроении была привычка тыкать руками в спину: «Если тыкнет, то, кажется, будто гвоздь в тебя воткнулся». См.: *Бәхтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 383.

Задумчив, свои мысли ни перед кем не выкладывал. В нем не было привычки обманывать. Обо всем он говорил открыто. Не осторожничал. В нем не было лицемерия и двуличия… С людьми, к которым был расположен, общителен, весел. С несимпатичными ему или с незнакомыми не разговаривал, был неприветлив к ним»[1].

В. Бахтияров вел в «аль-Ислах» большую организаторскую работу. Об этом можно судить из его отдельных писем, адресованных Ф. Амирхану. Например, в его письме от 29 июня 1908 года отдыхавшему и лечившемуся в Серноводске Ф. Амирхану звучит тревога по поводу финансовых проблем газеты: «Дружище! Мы по-прежнему на нуле, прошло полторы недели, а по почте не пришло ни копейки. Насобирав там-сям, я отдал на марки и Каримовым[2]. Но вот за 36-й “Нур” я Каримовым уже нигде не нашел. Сходил в их контору и сказал, что отдам в середине недели. Что делать? Сколько раз уже просил в “Сабах-Магарифе”[3]. Они, как и мы, тоже отговариваются, мол, отдадим в такой-то день…»[4]

Через некоторое время В. Бахтияров снова пишет письмо Амирхану, в котором сообщает о предпринимаемых им усилиях для выхода из сложившейся ситуации: «Пока ни от кого денег не получил. За 36-й номер Каримовым отдал. В будущем надо будет раздобыть [денег]. Ягкуб должен был 7 рублей. Я как-то попросил вернуть. Он так раздраженно ответил. Только диву даешься. Вот, брат, “добром на добро”, а ты ходи и переживай. Когда вернешься, покажу тебе его письмо. Я получил и на бумагу на 37-й номер. Пока больше не о чем писать. 37-й номер будет хорошим, в него войдут твоя передовица и критика, небольшой фельетон. Войдут два стихотворения Тукаева[5],

---

[1] *Бәхтияров В.* Тукай турында кайбер истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 383–384.

[2] Газета «аль-Ислах» печаталась в типографии братьев Каримовых («Матбагаи Кәримия»).

[3] Типографии братьев Ахмадуллиных «Сабах» и братьев Шараф «Магариф».

[4] Письмо Вафы Бахтиярова Фатиху Амирхану. 29 июня, 1908 // Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. 2 чыг. Б. 126.

[5] Речь идет об опубликованных в 37 номере газеты «аль-Ислах» стихотворениях Г. Тукая Стихотворения Тукая, которые упоминает В. Бахтияров в связи с готовящимся в печать 37-м номером газеты – «Тормыш» («Жизнь») и «Тешләре ямьсез матурга» («Красавице с некрасивыми зубами»).

статьи Кабира[1] “Аңлы ханым” (“Сознательная женщина”). Как бы там ни было, не будет так, как было с 35-м номером. Для 38-го номера материалы есть»[2].

Кроме совместной работы в редакции «аль-Ислаха», Г. Тукай и В. Бахтияров много времени проводили вместе, ходили в театр, участвовали в литературно-музыкальных вечерах. 28 марта 1908 года на литературном вечере, организованном в зале Купеческого собрания, В. Бахтияров читал стихотворение Тукая «Теләнче» («Нищий»), а сам Тукай – свое стихотворение «Утырышу» («Беседа»)[3]. «Я прожил почти три года в дружеских, братских отношениях с Тукаем, у нас все было общее…»[4], – писал впоследствии журналист о своих отношениях с поэтом.

Судя по воспоминаниям В. Бахтиярова, с декабря 1907 года по январь 1908 года они с Тукаем вместе снимали номер в гостинице «Караван-Сарай» (9-ый номер, в котором жили друзья, располагался на втором этаже гостиницы)[5].

В летние месяцы сотрудники «аль-Ислаха» снимали дачу на берегу Кабана. Так, летом 1908 года Г. Тукай, Ф. Амирхан и В. Бахтияров жили в деревянном доме Литовченко[6]. В. Бахтияров вспоминал: «Эта квартира была местом, где собирались “ислахисты” и другая молодежь того времени, что-то вроде клуба. С утра до вечера беспрерывно приходила молодежь… С утра и до вечера, до полуночи не переставал кипеть самовар»[7].

В июне 1909 года с ними вместе жил и Кабир Бакир, а летом 1910 года к Г. Тукаю, Ф. Амирхану, В. Бахтиярову присоединился

---

[1] Писатель, журналист, театральный деятель Кабир Бакир (1885–1944).

[2] Там же. С. 127.

[3] Габдулла Тукай: Тормыш һәм иҗат елъязмасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. Б. 96.

[4] *Бәхтияров В.* Зариф Бәшировның (Зариф Бәшири) «Тукай истәлеге» турында берничә сүз // ЦПиМН. Ф. 9. Оп. 4. Д. 31.

[5] В некоторых воспоминаниях Бахтиярова называется 14-й номер с выходившими во двор окнами. См.: Бахтияров В. Альбом, посвященный жизни, деятельности татарского народного поэта Габдуллы Тукая в Казани // ЦПиМН. Ф. 9. Оп. 3. Д. 6

[6] Габдулла Тукай: Тормыш һәм иҗат елъязмасы. Б. 98.

[7] *Бахтияров В.* Альбом, посвященный жизни, деятельности татарского народного поэта Габдуллы Тукая в Казани // ЦПиМН. Ф. 9. Оп. 3. Д. 6.

приехавший в том же году в Казань Якуб Байбурин (1870–1914) – писатель, переводчик, выступавший в татарской периодической печати. По его воспоминаниям, Г. Тукай и Ф. Амирхан жили в отдельных комнатах, а он и В. Бахтияров – вместе[1].

В воспоминаниях В. Бахтиярова оживают события, описанные в стихотворениях Тукая «Бер манигы тәрәккый» («Одному противнику прогресса», 1907). «Пар ат» («Пара лошадей», 1907). «Бер гәзитә идарәсе хәленнән» («Из жизни редакции одной газеты», 1907), «Тәүлек» («Сутки», 1908), «Улмы? – Ул…» («Он ли? – Он...», 1908), «Алтынга каршы» («Против золота», 1907), «Театр» (1907), «Бер шәехнең мөнәҗәте» («Мунаджат одного шейха», 1908), «Ишан» (1909) и др. Например, о стихотворении «Сутки», написанном в качестве рекламы чая фирмы «Караван» и опубликованном без подписи в информационно-рекламном сборнике «Маглюмат», изданном редакцией газеты «Баян аль-Хак», В. Бахтияров пишет: «Вспоминая о некоторых своих ошибках, совершенных на протяжении жизни, Тукай указывал на стихотворение, прославляющее чай фирмы “Караван”. …За это стихотворение Тукай получил через редакцию “Баян аль-Хака” двадцать пять рублей»[2].

Переживший своего друга почти на полвека (В. Бахтияров скончался в 1960 году), В. Бахтияров оставил заметный след в тукаеведении. Он является автором-составителем фотоальбома, в который вошли фотографии памятных мест, связанных с жизнью и творчеством Г. Тукая в Казани[3], а также «Маршрутов экскурсий по местам жительства Г. Тукая в Казани (1907–1913)»[4]. В них представлены информация и фотоматериалы о номерах «Булгара», здании редакций казанских газет, с которыми сотрудничал Г. Тукай («аль-Ислах», «Аң»), гостиницах «Сарай» и «Амур», издательстве «Китап», больнице Клячкина (в ней поэт провел последний месяц своей жизни).

---

[1] *Байбурин Я.* Габдулла Тукаев хатирәсе // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 232.

[2] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 383.

[3] *Бахтияров В.* Альбом, посвященный жизни, деятельности татарского народного поэта Габдуллы Тукая в Казани // ЦПиМН. Ф. 9. Оп. 3. Д. 6.

[4] ЦПиМН. Ф. 42. Оп. 1. Д. 12.

Часть II

«СЕРЬЕЗНЫЕ ВЕЩИ ДАЮ В “АЛЬ-ИСЛАХ”. САТИРУ И СМЕШНЫЕ – В “ЯШЕН”»

Живя и работая в Уральске, Г. Тукай всегда интересовался жизнью казанских газет и журналов. В «Фикер», «аль-Гаср аль-Джадид» постоянно печатались стихотворения, статьи, фельетоны, в которых поэт высказывал свое отношение к событиям, связанным с казанской татарской прессой (закрытие газет, смена редакторов, полемика между периодическими изданиями и пр.).

В 1906–1907 гг. в Казани выходило до девяти газет и журналов[1]. Жизнь многих из них была непродолжительной, в первую очередь, по причине цензурных ограничений. Так, газеты «Азат» и «Азат халык» просуществовали лишь три месяца (первая издавалась с 1 февраля по 30 мая 1906 года; вторая – с 4 июля по 12 сентября 1906 года). Чуть дольше (с 18 мая по 16 ноября 1906 года) издавалась газета «Таң йолдызы». Впрочем, не только демократическая пресса подвергалась преследованиям: либеральные издания («Казан мухбире», «Ахбар») также не избежали вмешательства цензуры.

У Тукая еще до приезда в Казань была своя история отношений с казанскими редакторами и издателями. С некоторыми из них (например, с Ахметзяном Сайдашевым, издателем газеты «Баян аль-Хак») Тукай был в конфронтации, обусловленной разным направлением периодических изданий («Фикер», «Уклар», «аль-Гаср аль-Джадид» относились к демократическим изданиям, «Баян аль-

[1] *Габдельганеева Г.* Татарская периодическая печать в репертуаре казанских изданий начала XX века // Сто лет татарской периодической печати: История, современность, будущее. Материалы науч.-практ. конф. (Казань, 17 мая 2005 года). Казань, 2005. С. 50.

Хак» имела репутацию консервативной). Впрочем, Г. Тукай не всегда был объективен в своих оценках отдельных газет и журналов и их издателей. «В татарской исторической науке, – пишет Л.А. Мухаммадеева в связи с газетой “Баян аль-Хак”, – многие исследователи, опираясь, в подавляющем большинстве на некоторые строки Г. Тукая, и лично не знакомясь с номерами газет, относились к этой газете крайне отрицательно. В советский период “Баян аль-Хак” незаслуженно, а главное, не аргументировано критиковали практически за все: за частые рекламные торговые объявления, некомпетентность издателей и редакторов, за отдельные статьи, в частности, статьи случайных людей кадимистического направления и т.д.»[1]. Между тем, как отмечает Л.А. Мухаммадиева: «Тематика газеты “Баян аль-Хак” была весьма разнообразной. Она знакомила своих читателей не только с более или менее значительными событиями из жизни татар России, но и охватывала информацией весь мир. Публикации велись как на татарском (арабской графикой), так и на русском языках (кириллицей). На татарском языке регулярно помещались материалы, посвященные деятелям русской культуры, в том числе Л.Н. Толстому, А.М. Горькому, Н.В. Гоголю и др.»[2].

Почему же Г. Тукай часто выступал с критикой этой газеты и ее издателей? Возможно, сказалась сама эпоха: в годы революции 1905–1907 года часть татарской молодежи была увлечена революционными идеями и сдержанно или негативно относилась к иным идейным ориентациям. Впрочем, круг публиковавшихся в газете авторов был широк: в ней печатались писатель и историк Касим Биккулов, прозаик и педагог Ризван Алуши, историк Гайнутдин Ахмеров, общественные деятели и писатели Гаяз Исхаки и Гайса Еникеев, писатель Гафур Чагатай.

Г. Тукай в большей степени симпатизировал издававшимся в Казани демократическим газетам. Таковой, например, была газета «Таң йолдызы», в которую еще до своего приезда в Казань Тукай отправил перевод экономического очерка академика С. Баха «Царь-Голод» (в переводе Г. Тукая – «Царь-Голод, яхуд Ачлык Падишаһ»). Опре-

---

[1] *Мухаммадеева Л.А.* Страницы истории татарского предпринимательства: купеческая династия Сайдашевых (вторая половина XIX – начало XX веков). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2020. С. 219.

[2] Там же. С. 231.

деленную роль в симпатиях поэта к этой газете сыграл тот факт, что ее фактическим редактором был Гаяз Исхаки, печатавшийся в газете под псевдонимами Чингиз и Япанчи. Тукай, как известно, высоко ценил Гаяза Исхаки как писателя и общественного деятеля, посвятил ему несколько своих стихотворений: «Кем ул?» («Кто он?», 1907), «Мөхәрриргә» («Писателю», 1913), «Даһигә» («Гению», 1913).

К моменту приезда Г. Тукая в Казань большинство демократических газет уже было закрыто. Поэта приглашали работать в «Ахбар», но предлагаемые там условия (необходимо было переводить материалы различного содержания) показались Тукаю неприемлемыми, и он ответил отказом. Впрочем, оставаться без любимого занятия – работе в редакции – Г. Тукаю пришлось недолго: спустя немного времени по приезде в Казань он начинает работу в газете «аль-Ислах» (в пер. с татарского – реформа), а чуть позже – в журнале «Яшен» (в пер. с татарского – молния).

«ПОДДЕРЖИМ “АЛЬ-ИСЛАХ” ДАВАЙТЕ-КА ВСЕ ВМЕСТЕ, ПУСТЬ ЭТА ПОМОЩЬ СТАНЕТ ДЕЛОМ ЧЕСТИ!»
(Габдулла Тукай в газете «аль-Ислах»)

Собираясь в Казань, имевший за плечами большой опыт работы в газетах и журналах Уральска Г. Тукай мог рассчитывать на предложения со стороны редакторов и издателей казанских газет и журналов. Еще в Уральске, он получает предложение от добившегося в конце апреля 1907 года вместе с Ф. Амирханом разрешения губернатора на издание новой газеты «аль-Ислах» Вафы Бахтиярова сотрудничать с газетой. Поэт сдержанно ответил на это предложение: «Ничего не могу сказать, пока не выйдет несколько номеров вашей газеты. Осенью поеду в Казань – тогда и поговорим»[1].

К приезду Г. Тукая в Казань уже вышли два номера газеты. В передовице первого номера – «Казань, 3-е октября»[2] – определялись направление и значимые для современного татарского

---

[1] Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 375.

[2] Известно, что передовицы, в название которых выносилась дата выхода номера газеты, всегда писал Фатих Амирхан. Он же был автором статьи «Чего можно ожидать от “аль-Ислах?”», которая вышла чуть позже также без подписи (1908, № 38, 20 июля).

общества проблемы, которые ставились в центр внимания газеты. «Жизнеустройство татар надо разрушить до основания и построить заново! Вместо него нам нужна новая жизнь: вместо прежних невежд – люди с ясным умом, интеллигенты, вместо прежних фанатиков – разумные люди, приверженные новым движениям; вместо упустивших все из своих рук неумех – умельцы и профессионалы. Нужны татары, которые не уступят в битве за новую жизнь! Прежним классам надо уступить место новым; тем, кто не получил должного воспитания, но еще способен к изменениям, надо дать такое (новое. – *З.Р.*) воспитание, т.е. надо основательно реформировать наши дома знаний», – писал автор передовицы Ф. Амирхан. Политическая ориентация газеты в этой программной статье определялась так: «…нам близки партии, которые в равной мере открывают всем классам пути просвещения, ставят целью создание политических и экономических условий для его развития»[1]. Г. Тукаю, очевидно, была близка такая позиция, импонировало ему и то, что вокруг новой газеты объединились талантливые молодые татарские интеллигенты, большинство из которых было связано с деятельностью движения «Ислах», объединившего сторонников реформ системы образования, многие из которых учились в известном казанском медресе «Мухаммадия». Именно стараниями шакирдов этого медресе в конце ноября 1905 года начала подпольно издаваться еженедельная рукописная газета «аль-Ислах». «Деятельность нелегальной газеты, – пишет Р. Амирханов, – продолжалась в сложных условиях. Жандармские власти весной 1906 года конфисковали около тысячи ее готовых экземпляров. Однако даже аресты сотрудников “аль-Ислах” с уличающими их материалами не могли остановить выпуска газеты, которая выходила в течении всего 1906 года и, по-видимому, даже в начале 1907 года»[2]. Спустя два года активные участники этого движения, одним из лидеров которого был Ф. Амирхан, добились получения разрешения на легальное издание

---

[1] Әл-ислах. 1907. № 1.

[2] *Амирханов Р.У.* Татарская демократическая печать (1905–1907 гг.). М.: Наука, 1988. С. 77. Автор монографии ссылается на архивный документ, свидетельствующий об этом: судебное дело, возбужденное против крестьянина Фардетдина Ибрагимова, у которого в феврале 1907 г. были найдены гектографические оттиски «аль-Ислах», помеченные началом 1907 г.

газеты, которая выходила в Казани с 3 октября 1907 года по 22 июля 1909 года (всего за это время вышло 68 номеров).

Редактором и издателем новой газеты стал Вафа Бахтияров. Печаталась газета относительно небольшим тиражом (700–100 экземпляров) в типографии братьев Каримовых. Печататься бо́льшим тиражом не позволяли финансовые возможности: у «аль-Ислах» не было постоянного источника финансирования, время от времени ей оказывали финансовую помощь знакомые Ф. Амирхану выходцы из состоятельных татарских фамилий (Исмагил Аитов, Газиз Губайдуллин). В письмах к ним Ф. Амирхан часто затрагивает вопрос о финансовой помощи. Так, в письме Исмагилу Аитову от 17 апреля 1908 года он пишет: «Газиз и Габделькадир (Губайдуллины. – *З.Р.*) обещают 100 рублей от их отца и сверх того – от себя. Есть надежда, что и из других мест найдутся деньги. В общем, “аль-Ислах” пока что жив» [1].

Тематический диапазон шестнадцатистраничной газеты[2] был широким. Большинство напечатанных в газете материалов было посвящено теме образования. Вместе с тем значительное место в ней отводилось литературной тематике: художественным произведениям, литературно-критическим статьям, рецензиям, в центре которых – произведения татарских писателей, а также творчество отдельных русских и европейских авторов. На страницах газеты освещались волнующие татарскую интеллигенцию начала XX века вопросы: татарского языка (алфавита, реформы орфографии, чистоты языка), национального искусства (театра, музыки). В газете печатались материалы политической тематики, причем наряду с внутрироссийскими освещались различные внешнеполитические события, происходящие в разных странах: Турции, Болгарии, Англии, Иране, на Балканах; статьи, посвященные женскому вопросу (в газете существовал специальный раздел, в котором публиковались статьи о

[1] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т.: әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. Б. 249. По словам литературоведа и археографа М. Ахметзянова, в Отделе редких книг и рукописей Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского Казанского университета хранится расписка Ф. Амирхана о получении от братьев Губайдуллиных 6 мая 1908 года 100 рублей. См. *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т. Б. 356.

[2] С 53 номера газета начинает издаваться в четырехстраничном формате.

положении женщины в татарском обществе и за его пределами), вопросам религии, истории, философии, науки[1].

Большое количество опубликованных в газете материалов было посвящено вопросам образования: положению дел в расположенных в разных уголках России татарских медресе, системе образования в учебных заведениях империи, учебникам для мектеб и медресе. Примечательно в этой связи мнение цензора Пинегина, который писал о том, что газета «аль-Ислах», как и другие демократические издания, «внушала читателям мысль о необходимости широкого и разностороннего образования в европейском, а не узко мусульманском духе»[2].

Газета знакомила читателей и с организацией учебного процесса в европейских странах. Так, в 12 номере «аль-Ислах» за 1907 год была опубликована статья «Немецкие школы». Ее автор – педагог Шигап Ахмеров (один из друзей Г. Тукая) обращает внимание на некоторые особенности школьного образования в Германии. «Учитель, – пишет он, в частности, – ежедневно проверяет явку учащихся. Отмечая пропустивших занятия детей, он еженедельно передает эти сведения в специальную комиссию, которая выясняет, по какой причине были пропущены занятия. Если причина не является уважительной, то на родителей накладывается штраф в размере тридцати копеек за каждый пропущенный урок»[3].

В каждом номере газете в рубрике «Новости медресе» размещалась различного характера информация о расположенных в разных частях империи татарских медресе. Например, в номере от 25 октября 1907 года сообщается, что в одном из казанских медресе шакирды в вечернее время играют в азартные игры. «Не пора ли закрыть такие “медресе” и начать тратить расходуемые на них средства на более полезные вещи?», – задается вопросом автор этого материла[4].

На страницах газеты можно было найти публикации научно-популярного характера. Так, в номере от 8 февраля 1908 года была

---

[1] См.: «Әл-ислах» газетасының библиографик күрсәткече (Библиографический указатель газеты «аль-Ислах») / төз. Р.Ф. Мәрданов. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1991.

[2] Цит. по: *Амирханов Р.У.* Указ. соч. С. 122.

[3] *Әхмәров Ш.* Нимсә мәктәпләре // Әл-ислах. 1907. 24 декабря.

[4] [Казан мәдрәсәләренең берсенең ...] // Әл-ислах. 1907. 25 октября.

опубликована небольшая статья «Табакокурение и шакирды». Ее автор не только пишет о вреде курения, но и знакомит с данными американских врачей о состоянии здоровья курящих студентов из Америки. «В некоторых странах, – пишет он, – существует закон, запрещающий курение»[1].

В литературном разделе газеты печатались произведения известных в то время поэтов и писателей: Ф. Амирхана, М. Гафури, С. Рамиева, Г. Ибрагимова, М. Укмаси, поэтессы М. Музаффарии и др. Значительное место в газете отводилось литературной критике: статьям, рецензиям на литературные произведения, литературным обзорам. События, связанные с творчеством русских писателей (Л. Толстого, И. Тургенева, Н. Гоголя) также нашли отражение на страницах газеты. Так, в 1908 году в газете появилось несколько публикаций о Л. Толстом в связи с его восьмидесятилетним юбилеем[2].

Газета охотно печатала произведения молодых авторов, делающих первые шаги на литературном поприще. Именно на страницах «аль-Ислах» увидела свет повесть классика татарской литературы Галимджана Ибрагимова «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы» («Изгнание шакирда Заки из медресе»). Здесь же со своим рассказом «Гарәфә көн төшемдә» («Сон в канун праздника») дебютировал в татарской художественной литературе и Ф. Амирхан.

Г. Тукай наряду с Ф. Амирханом был одним из самых активных авторов газеты. Всего в ее 68 номерах было опубликовано 53 произведения поэта. Большая часть из них – стихи. Их львиная доля увидела свет в газете в 1908 году. Среди них: «Бер шәехнең мөнәҗәте» («Мунаджат одного шейха», 1908, № 14); «Шагыйрь» («Поэт», 1908, № 23); «Саташкан» («Обманувшийся», 1908, № 30); «Алдандым» («Обманулся», 1908, № 33); «Кемнән ярдәм эзләргә» («От кого ждать помощи», 1908, № 40) и др.

---

[1] *Смирнов (Жи Ш).* Тәмәке истигъмале һәм шәкертләр // Әл-ислах.1908. 9 февраля.

[2] Наиболее обстоятельная из них – статья К. Бакира «Биография достопочтенного графа Л.Н. Толстого» («аль-Ислах», 1908, 21 августа). В состоящей из двух частей статье освещаются биография и основные этапы творчества Л. Толстого, определяется его место в мировой литературе, а также дается характеристика философским взглядам писателя.

Наряду со стихами в «аль-Ислах» было опубликовано четыре статьи Г. Тукая: «Тәнкыйть кирәкле шәйдер» («Критика – вещь нужная», 1907, 17 октябрь); «Бәйрәм, без вә руслар» («Праздник, мы и русские», 1908, 1 гыйнвар); «Корымлы мунчалар» («Закопченные бани», 1908, 1 гыйнвар); «Иске мәдрәсәләр өчен лөгатьләр» («Словари для старых медресе», 1908, 17 һәм 25 июнь).

В своей первой опубликованной в «аль-Ислах» статье «Критика – вещь нужная» Г. Тукай, определяя значение критики в литературе, подчеркивает, что она должна формировать литературный вкус у читателя, помогать ему отделять высокохудожественные произведения от низкопробной литературы. Важно и другое: по мнению Тукая, критика имеет не только эстетические, но и нравственные основы («Для того, чтобы стать критиком, конечно необходимо обладать литературным опытом и быть нравственным человеком»[1]).

В «Словаре для старых медресе» Тукай создает сатирический образ старометодного медресе, используя форму словаря: в словарь включены понятия, отражающие реалии татарских медресе. Вот некоторые из включенных в «Словарь» толкований: «Старое медресе – место, где самый плохой товар продают за самую высокую цену»; «Урок – заклинание, которое мударрис читает на чертовом языке. Не превышает двух строк»; «Класс – место, напоминающее цирк древних римлян; мударрис-хазрет, собрав в этом месте шакирдов, на чертовом языке читает какое-то заклинание. В тот же миг шакирды начинают ругаться между собой»[2].

В газете печатались объявления о книжных новинках, а также ответы редакции читателям и приславшим свои произведения авторам. Вот несколько примеров такого типа коммуникаций с авторами (ответы печатались в специальной рубрике – «Ответы от редакции»). В 67 номере газеты (1909, 30 апреля) дается ответ читателю, приславшему в газету свое стихотворение:

«Вы пишете:

“Заблудился я, заблудился, сбился с пути,
мысль моя рассеялась, мечтая, я утратил истину,
Сижу одинокий, словно бука,
Запершись в четырех стенах”

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 59.

[2] Там же. С. 64–65.

Ха. Эка невидаль: сидит он как бука! Детей не испугайте еще»[1].

В номере от 12 ноября 1907 года дается ответ автору, приславшему свой материал под псевдонимом «Юлчы» (в пер. с тат. – путник): «Статья очень длинная, поэтому не печатаем. Если в будущем напишите более краткую статью на эту тему, напечатаем». А вот ответ читателю, приславшему в газету свои стихи и подписавшемуся как «В.Х.»: «Стихи ваши негодны для публикации. Если вы сопоставите свои стихи с публикуемыми в “аль-Ислах” стихотворениями Г. Тукаева и Сагита Рамиева, вам и самому станет это ясно»[2]. Примечателен также ответ одному из читателей, приславшему в «аль-Ислах» материал о Фатихе Карими: «Никто не имеет права вмешиваться в личную жизнь человека. Оценивать его можно только по делам. Если будете писать такие вещи о ком-то другом, то отправляйте в “Чукеч”»[3].

Сохранилось несколько свидетельств о том, как Г. Тукай устроился в газету. Так, по воспоминаниям В. Бахтиярова, во время его первой встречи с Тукаем, тот проявил живой интерес к издаваемой им с Ф. Амирханом газете. «За чаем он (Тукай. – *З.Р.*) начал расспрашивать меня об “аль-Ислах”, ее авторах. Я ответил, что сейчас мы тянем ее (газету. – *З.Р.*) вдвоем с Ф. Амирханом, но есть те, кто дал обещание писать в газету. На это Тукай сказал: “В таком случае я буду третьим”. Поблагодарив за эти слова, я попросил его дать что-нибудь для третьего номера. Он пообещал написать»[4]. Поэт сдержал свое обещание: в вышедшем 17 октября 1907 года третьем номере газеты была опубликована его статья «Тәнкыйть – кирәкле шәйдер» («Критика – вещь нужная»). В последующем Г. Тукай печатался почти в каждом из выходящих номеров и до самого закрытия газеты оставался верен ей, несмотря на то, что работа в «аль-Ислах» не приносила никакого дохода. У газеты не было состоятельных покровителей из числа татарских меценатов, она издавалась на средства читателей и людей, неравнодушных к ее судьбе. В основном это были шакирды, от которых трудно было ожидать существенной финансовой помощи. Известно, что

[1] Әл-ислах. 1909. 30 апрель (№ 67).
[2] Җаваплар (Ответы) // Әл-ислах. 1908. 31 декабрь.
[3] Там же.
[4] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 376.

в ноябре 1907 года Г. Тукая приглашали на постоянную работу в газету «Ахбар», на что он ответил отказом, мотивируя его (судя по воспоминаниям Г. Шарафа) неуверенностью в своих способностях переводчика (Тукаю, со слов Г. Шарафа, предлагалось для каждого номера переводить на татарский русскоязычные материалы различного содержания объемом 200–300 строк). Возможно, причиной отказа было и нежелание Тукая расставаться с любимой газетой. О том, что работал в «аль-Ислах» он бескорыстно, свидетельствует и письмо поэта своему другу Г. Кариеву. «Я, – пишет Тукай работаю на «аль-Ислах» только по собственному желанию. Жалованье получаю в другом месте»[1]. О своей бескорыстной любви к «аль-Ислах» Тукай пишет и в письме Ф. Амирхану в Серноводск от 23 июня 1908 года: «Если выпуск “аль-Ислаха” наладится[2], и если начнет издаваться юмористический журнал[3], я бы всей душой служил своей любимой газете…»[4]

На страницах «аль-Ислах» среди объявлений о книжных новинках есть и посвященные произведениям Г. Тукая. Так, в связи с выходом в серии «Библиотека поэзии» 3-й и 4-й «тетрадей» («Стихотворения Габдуллы Тукаева») на страницах газеты (№ 8–12 за 1907 г., № 13–14 за 1908 г.; № 15, 16–18 за 1908 г.) были опубликованы рекламные объявления. После выхода в седьмой книге серии «Библиотека поэзии» поэмы Г. Тукая «Сенной базар или Новый Кисекбаш» в «аль-Ислах» (1908, № 55, 31 декабря) вышло объявление: «В эти дни увидело свет произведение одного из наших знаменитых поэтов Габдуллы Тукаева “Сенной базар или Новый Кисекбаш”. Цена – 8 копеек, по почте – 10 копеек. Продается в Казани и других городах у всех известных книготорговцев. Адрес для оптовых покупателей: Казань, Сенная, Шараф». Спустя месяц с небольшим «аль-Ислах» публикует объявление в связи с выходом

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 198. Под «другим местом» Тукай имеет в виду товарищество «Китап», в котором Тукай работал некоторое время, получая жалование в размере 25 рублей в месяц.

[2] По причине нехватки средств газета выходила нерегулярно.

[3] Имеется в виду журнал «Яшен», который начал издаваться при непосредственном участии Г. Тукая в 1908 году. Подробнее о работе Тукая в этом журнале см. в следующем разделе.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 202.

собрания стихотворений Г. Тукая «Диван Г. Тукая» (в восьмой книге серии «Библиотека поэзии»): «Вышла из печати 8 книга “Библиотеки поэзии”. Диван Габдуллы Тукаева. В розницу – 12 копеек, по почте – 14 копеек. Продается у всех известных книготорговцев. Адрес для оптовиков: Казань, типография “Урняк”. В этом сборнике собраны самые последние красивые стихи нашего поэта, певца утонченных и возвышенных чувств»[1].

К сожалению, жизнь газеты «аль-Ислах» оказалась недолгой. 22 июня 1909 года вышел ее последний, 68 номер (сказались финансовые проблемы, частые вмешательства цензуры). Работа в «аль-Ислах» не приносила Г. Тукаю материальных благ, но она во многом способствовала росту его популярности среди читателей. К тому же редакция газеты была одним из мест общения татарских интеллектуалов, что способствовало интеграции поэта в литературную и культурную жизнь города.

«ЗАБЛУДШИМ В ТЕМНОТЕ “ЯШЕН” ДОРОГУ ОСВЕТИТ...»
(Габдулла Тукай в журнале «Яшен»)

В начале XX века в татарской периодической печати появляются первые сатирические журналы. Они издаются в разных городах: Оренбурге («Чикерткә», «Чүкеч», «Карчыга», «Яз»), Уральске («Уклар»), Астрахани («Туп»). Развитию сатирической журналистики у татар во многом способствовало и большое количество русскоязычных сатирических изданий («Жупел», «Свобода», «Пчела», «Застенок», «Казанский раешник» и др.), а также тюркоязычных (большой популярностью среди татар пользовались издававшиеся в Тифлисе и Баку азербайджанские журналы «Молла Насретдин» и «Бахлул»).

Центр татарской культуры, Казань не могла оставаться в стороне от этого процесса. Значительную роль в развитии сатирической журналистики в Казани сыграл Г. Камал. Имея большой опыт журналиста-организатора (Г. Камал исполнял обязанности редактора в газетах «Азат», «Азат халык», работал секретарем в газете «Йолдыз»), Г. Камал с конца 1906 года вынашивает идею создания

[1] Әл-ислах. 1909. 10 февраль (№ 60)

сатирического журнала. Об этом свидетельствует объявление, опубликованное в одном из декабрьских номеров газеты «Йолдыз» за 1906 год: «Подписчикам, оплатившим годовую подписку сейчас, будет бесплатно рассылаться юмористический и развлекательный журнал «Яшен» (Молния), который будет выходить под руководством второго редактора газеты «Йолдыз» Г. Камала один раз в месяц»[1]. Однако запланированный на 1907 год выход журнала по каким-то причинам задерживался, хотя одержимый идеей издания юмористического журнала Г. Камал уже в 1907 году начал подписывать многие свои произведения именем «Яшенче» (т.е. сторонник идейного направления журнала «Яшен»).

Ожидающие выхода нового журнала подписчики газеты «Йолдыз» писали в редакцию письма, вопрошая о том, когда же, наконец, журнал станет печататься. Г. Камал отвечал на них в обнадеживающем тоне: «Сам “Яшенче” здоров и трудится. И хотя он предпринял усилия для того, чтобы “Молния” сверкнула, его усилия все еще не достигли успеха. Если небо затянуто темными тучами, то и “Молния” не сверкнет, и благодатный дождь не прольется. Однажды придет день и, надеемся, погода переменится… Вот тогда и сверкнет “Молния”…»[2].

Известно, что издававший газету «аль-Ислах» Ф. Амирхан тоже вынашивал идею создания сатирического журнала. В одном из мартовских номеров газеты за 1908 год было опубликовано объявление о том, что редакция планирует издавать иллюстрированный журнал сатиры и юмора: «В скором времени редакция газеты “аль-Ислах” получит разрешение на издание еженедельного развлекательного журнала. В сатирическом журнале внимание будет обращено не только на жизнь медресе – он подвергнет критике и все стороны татарской жизни…»[3]. Вслед за этим анонсом следовало обращение к будущим потенциальным авторам журнала: «…поскольку журналу нужны будут корреспонденты в городах, где проживает много мусульман, редакция просит этих господ дать о себе весть и прислать по одному образцу своего

---

[1] [«Йолдыз» газетасына киләчәк 1907 нче сәнә өчен…] // Йолдыз. 1906. 3 декабрь.

[2] Яшен // Йолдыз. 1907. 1 май.

[3] Казанда көлке журналы // Әл-ислах. 1908. 17 март.

творчества»[1]. Несмотря на то, что Ф. Амирханом уже был подготовлен проект этого журнала, он так и не был реализован[2].

Тукай, который еще в Уральске был фактическим редактором сатирического журнала «Уклар» (в публикациях на страницах этого журнала раскрылся его талант сатирика), с нетерпением ожидал выхода нового журнала в Казани. В письме Ф. Амирхану (от 23 июня 1908 г.) он писал: «Если пойдет дело с “аль-Ислахом”, и еще будет выходить юмористический журнал, я бы служил газете, которую люблю всем сердцем, и своей идее»[3].

В начале мая 1908 года Г. Камал обращается с прошением об открытии журнала в канцелярию казанского губернатора: «Покорнейше прошу Вашего Превосходительства разрешить мне издавать в г. Казани под своим ответственным редакторством иллюстрированный журнал на татарском языке под названием “Яшен” (“Молния”)»[4]. В прошении излагалась программа журнала, состоящая из 20 пунктов. Судя по ним, можно сделать вывод, что журнал в большей степени задумывался как литературный и общественно-политический.

Наконец, 1 июля 1908 года официальное разрешение было получено, в связи с чем в газете «Йолдыз» (1908, 31 июля) вышло объявление: «Хотите смеяться? Если хотите, то подписывайтесь на журнал “Яшен”! Цена – три рубля в год. Первый номер выйдет 3 августа. Адрес: Казань, редакция “Яшен”»[5].

Редакция нового журнала расположилась в квартире Г. Камала в доме, который для Галиаскара и его жены Бибигайши построил тесть драматурга Садык Хайбуллинна[6]. Издателем, редактором и художником издания был сам Г. Камал, секретарем – Г. Тукай.

---

[1] Казанда көлке журналы // Әл-ислах. 1908. 17 март.

[2] См.: *Гимадиев У.И.* Камал и «Яшен» // Галиасгар Камал (сборник статей, посвященный 100-летию со дня рождения писателя). Казань: Татар. кн. изд-во, 1981. С. 70.

[3] *Тукаев Г.* Фатих Әмирханга // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 202.

[4] Цит. по: *Нуруллин И.* Габдулла Тукай. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. Б. 161.

[5] Көләсеңез киләме? (Хотите смеяться?) // Йолдыз. 1908. 31 июль.

[6] Дом располагался на Большой Мещанской улице (ныне ул. Нариманова, 48).

В первом же номере журнала на первой странице была напечатана статья Г. Тукая «Август башы» («Начало августа»), своего рода программа нового издания, в которой поэт и публицист в образной форме определяет его цель: «Никто из грызущих хребет нации профанов, строящих из себя хороших людей хитрых хвастунов, трутней, ленивых мулл, бездельников из числа мурз, баев-предателей не убережется от удара “Молнии”»[1]. Написанная в ярком публицистическом стиле статья заканчивается стихотворением:

Ялтырый милли болытларның арасыннан «Яшен»;
Бәлки, рәхмәт яңгырыдыр – яшьнәсен ул, яшьнәсен.

Юл табар золмәттә калганнар – төшерсен шәүләсен;
Таш йөрәкләр һәм «Яшен» күргәч укыр «ләхәүлә»сен.

Сверкает «Молния» среди национальных туч;
Быть может, благодатный дождь – пускай сверкает, пусть.

Заблудшим в темноте «Яшен» дорогу осветит;
Кто с камнем вместо сердца, пусть «ляхауля» твердит».
(Пер. В. Думаевой-Валиевой).

В этом же номере журнала напечатаны два стихотворения Тукая: «Тотса мәскәүләр якаң!» («Коль за шиворот тебя возьмут московиты!») и «Ысулы кадимче» («Старометодник»). Г. Шараф в своих воспоминаниях характеризуя стихотворения Тукая, вошедшие в первый номер журнала, писал: «В них (стихотворениях. – *Г.Х.*) чувствуется сила сатиры Тукая, и они придают журналу подлинный облик “молнии”»[2].

В связи с выходом в свет первого номера журнала «Яшен» в газете «аль-Ислах» (14 августа 1908 г.) была опубликована подписанная псевдонимом «Сагди»[3] рецензия, содержащая краткий обзор и оценку материалов первого номера (рисунков, карикатур, публикаций). Попутно ее автор рассуждает о роли смеха в человеческом

---

[1] *Тукаев Г.* Август башы // Яшен. 1908. № 1. С. 2.

[2] *Шәрәф Г.* Тукай тугрысында истә калганнар // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 271.

[3] Известно, что под псевдонимом «Сагди» выходили некоторые публикации педагога, журналиста, литературного критика Бурхана Шарафа (1883–1942).

обществе: «Смех – одно из самых острых оружий, которые дарованы людям. Несчастный человек с самого рождения и до смертного часа понимает, что такое смех. И чувствует свой страх перед ним»[1]. Воодушевленный появлением сатирического журнала в Казани автор рецензии пишет: «Радуюсь, что устранен один из недостатков казанской прессы: начал выходить юмористический журнал. Я твержу как молитву слова Тукая: “Да здравствует, да здравствует!”»[2].

Тукай с большим желанием и вдохновением принимается за работу в новом журнале: для каждого номера он находит новые материалы, сочиняет подписи к иллюстрациям. В письме Гайнетдину Туприеву в Уральск поэт пишет: «Будучи секретарем “Яшен”, я много пишу (для журнала. – *Г.Х.*). По этой причине я скрываюсь за разными именами (имеются в виду псевдонимы. – *Г.Х.*)»[3]. Всего за время существования журнала в нем вышло около 60 материалов Тукая. Они опубликованы под псевдонимами «Г. Тукаев», «Гумберт» («Гумберрт», «Гумберррт»), «Шурале», «Кырмыска» (Муравей), Сагит[4], «Не я писал» и др. Некоторая часть размещенных в журнале принадлежащих Г. Тукаю материалов опубликована без подписи. К таковым, в частности, относятся опубликованные в восьмом номере журнала такие произведения, как «Дәүре галәм» («Кругосветное путешествие»), «Ишан», «Хәзерге өйләнүчеләр» («Ныне женящиеся»), «Гласный».

Печатаемые в журнале материалы группировались по рубрикам: «Чыбыксыз телеграм хәбәрләре» («Новости беспроводного телеграфа»), «Казан хәбәрләре» («Казанские новости»), «Кирәкле игъланнар» («Нужные объявления»), «Мөһим игъланнар» («Важные объявления»), «Яңа әсәрләр» («Новые произведения»), «Ачы хакыйкатьләр» («Суровые истины»), «Латыйфә» («Анекдот»), «Көлдергечләрдән ишеткәнем» («Услышанные мною смешные истории») и др.

В рубрике «Новые произведения» Г. Тукай нередко выступал как автор рецензий, чаще всего о новинках татарской литературы.

---

[1] Сәгъди. Көлке журналы («Яшен») // Әл-ислах. 1908. № 41.

[2] Там же.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 204.

[4] Под этим псевдонимом напечатано стихотворение «Йокы» (Сон) («Яшен», 1908, № 3). Тукай использовал этот псевдоним лишь единожды.

Примером рецензии такого типа, в частности, является рецензия на пьесу Фатиха Сайфи-Казанлы «Безнең заман» («Наше время»)[1]. Высмеивая художественные недостатки произведения и непритязательность литературно-эстетического вкуса автора пьесы, Тукай пишет: «Чтобы увидеть, насколько смешны потуги этого школьника высмеять молодежь, советуем тем, кому нечем заняться, почитать эту юмористическую комедию в стихотворной форме»[2].

Судя по воспоминаниям современников Тукая, поэму «Сенной базар, или Новый Кисекбаш» поэт начинал писать для журнала «Яшен», однако из-за того, что она оказалась длинной и не могла уместиться в один номер журнала, поэт, в конечном итоге, отдал ее для публикации Гильметдину Шарафу.

Работая в журнале, Г. Тукай постоянно интересовался как издаваемыми в других городах татарскими сатирическими журналами, так и журналами других тюркоязычных народов, а также русской сатирической периодикой. Еще в период жизни в Уральске он с удовольствием читал журнал на азербайджанском языке «Мелла Насретдин». Журнал был популярен во всем тюркоязычном мире, благодаря тому, что многие печатавшиеся в нем материалы имели отношение к жизни проживающих на просторах Российской империи тюрок. Отдельные материалы, опубликованные в «Мелла Насретдин», в переводах Г. Тукая нашли свое место на страницах журнала «Яшен». Это, в частности, сатирическое стихотворение классика азербайджанской литературы Сабира (Мирзы Галиакбара Зайнельгабиддин оглы Тахирзаде) «Шикаять» («Жалоба»). В «Яшен» (1908, № 2) оно было опубликовано под названием «Мулланың зары» («Жалоба муллы») с примечанием Тукая: «Подражание “Молле Насретдину”». В переводе Г. Тукая в «Яшен» (1909, № 9) в рубрике «Суровая истина» было опубликовано стихотворение «Вөҗдан зарары» («Бремя совести»), снабженное примечанием «Из “Будильника”». Помимо этого, Г. Тукай перевел и опубликовал в журнале (1909, № 7) стихотворение русского поэта В.В. Князева (1887–1937) «Либерал средней руки перед банкетом» напечатанное в журнале «Сатирикон» (в вольном переводе Г. Тукая стихотворение было

[1] Безнең заман // Яшен. 1909. № 8. Б. 15.

[2] Там же.

опубликовано под названием «Хатыннар хөррияте» – «Свобода женщин»). В примечании к стихотворению Г. Тукай пишет: «В журнале “Сатирикон” некто высмеивает одного человека. С энтузиазмом призывавший “Женщины! Идите вперед!”, он бранит свою жену только из-за того, что она не вычистила его брюки. В моем переводе это стихотворение, естественно, приобрело национальный колорит. По той причине, что многие недопонимают, с какой целью написано это стихотворение, я даю небольшое разъяснение»[1].

На страницах «Яшен» печатались известные деятели татарской литературы: Ф. Амирхан («Татар әдәпләре» – «Татарские правила приличия», 1909, № 8; 1909, № 10); «Япанда сәяхәт, яки хыялы дәүре галәм» – «Путешествие по Японии, или Кругосветное путешествие в мечтах», 1909, № 9); Миргазиз Укмаси («Буржуа фикере» – «Мнение буржуа», 1908, № 3; «Безнең милләттә ни эшлиләр?» – «Что делает наша нация?» 1909, № 6); Шариф Саттаров («Мин – хак мөселман» – «Я – истинный мусульманин», 1908, № 4; «Ничек ишан булырга, булгач нишләргә?» – «Как стать ишаном и что делать потом?» 1908, № 5); Ибрагим Кулин («Тимербай Хаҗига ачык хат» – «Открытое письмо Тимербаю хаджи», 1908, № 2) и др.

Несмотря на большую организационную работу в журнале, его редактор, Г. Камал, находил возможность публиковать в нем свои произведения. Уже в первом номере публикуется его стихотворение «”Яшен” сукмасын өчен» («Чтобы не ударила “Молния”»). Оно во многом созвучно с программной статьей Тукая «Август башы» («Начало августа»). Заслуживает внимание и его статья, посвященная 40-летию книгоиздательской деятельности Ивана Николаевича Харитонова («Яшен», 1909, № 10). «Видя крайние нужды мусульманской печати, – писал Г. Камал, – он (И.Н. Харитонов. – *Г.Х.*) начал усовершенствовать типо-литографское дело, сначала с преобразования арабских шрифтов, а потом уже и художественной печати, так что, благодаря ему, в последние 10 лет мусульманская печать уравнялась с печатью других наций. От И.Н. Харитонова ожидаются впереди еще многие и новые усовершенствования»[2].

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 11.

[2] Иван Николаевич Харитонов (1869–1909) // Яшен. 1909. № 10. Б. 2–6. Известно, что обладающий талантом художника Г. Камал создал для типографии И.Н. Харитонова буквы арабо-татарского шрифта.

Как и многие татарские сатирические журналы начала XX века, «Яшен» был иллюстрированным изданием. Значительная часть каждого номера отводилась под иллюстрации и карикатуры. Почти все они выполнены рукой Г. Камала. Прикрепленные к карикатурам тексты, по мнению большинства исследователей-тукаеведов, могли быть написаны Г. Тукаем. Так, на обложку первого номера журнала вынесена карикатура с изображением заседания городской думы: часть изображенных на ней депутатов оживленно обменивается мнениями, один – положив голову на стол, спит. Карикатура сопровождается текстом: «Руслар эш күрәләр, мөселманнар төш күрәләр» («Русские видят дело, мусульмане (имеется в виду, татары. – *Г.Х.*) видят сон»). Как пишет известный татарский ученый Н. Исанбет: «Отдельные номера журнала (“Яшен”. – *Г.Х.*), можно сказать, от начала до конца были написаны его рукой. Поэтому написанное на обложке первого номера в стихотворной форме слово-пословица, по всей видимости, принадлежит ему»[1]. В том же номере на четвертой странице размещена карикатура на Хинди Минхажа (Минхажетдина Кадерметова), снискавшего в татарском мире известность благодаря идее создания в Хвалынске Саратовской губернии высшего учебного заведения (с этой идеей Хинди Минхаж выступил в опубликованной в газете «Вакыт» 21 ноября 1906 года статье «Хвалындагы мәдрәсәи Галия» – «Медресе Галия в Хвалынске»), для чего им была собрана значительная сумма пожертвований[2]. Эта статья и ее автор стали объектом насмешек в татарской периодической печати, в том числе, со стороны Г. Тукая. В сатирическом ракурсе Хинди Минхаж упоминается в «Деревенских песнях» (первом и четвертом «снопах»)[3], стихотворении «Минхаж» («Яшен», 1909, № 8), фельетоне «Акыллы башлар» («Умные головы», 1910). На карикатуре в «Яшен» изображено здание с белыми колоннами; над ней возвы-

[1] См. *Исәнбәт Н.* Тукайның моңарчы чыккан җыентыкларына кермәгән кайбер шигырьләре (Некоторые стихи Тукая, не включенные в вышедших до этого времени сборниках) // Казан утлары. 1966. № 4. Б. 126

[2] В конечном итоге, никакого университета Хинди Минхадж не построил, но и денег жертвователям, среди которых были известные татарские купцы-меценаты, не вернул.

[3] Первый «сноп» «Деревенских песен» был опубликован в 10 номере журнала «Яшен» (2 сентября 1908 г.), четвертый – в журнале «Ялт-йолт» (1 апреля 1910 г.)

шается покрытая феской голова, от которой в разные стороны расходятся лучи. Под карикатурой текст: «Университет, построенный Минхажетдином Юсуфом на горе в Хвалынске».

Журнал «Яшен» не замыкался исключительно на событиях татарского мира. В нем печатались материалы о современных мировых политических и социальных событиях. Таковым, в частности является стихотворение «Нәрсәдән?» («Отчего?»)[1], посвященное военным действиям на Балканском полуострове[2]. Это историческое событие находит отражение и в карикатурах, размещенных в 5 и 8 номерах журнала (1908 г.)[3].

На страницах «Яшен» нашли место и сатирические выпады Г. Тукая против С. Рамиева, например, стихотворение «Хайлыйм, хайлыйм, хайларга» («Яшен», 1909, № 8):

Хайлыйм, хайлыйм хайларга, без керештек байларга.
Сторожлыкка яллaндык Чәйдәш абзыкайларга.

Яшенче дип әрлибез, доносчы дип хурлыйбыз;
Проститутка Мәрьям белән парлап торып җырлыйбыз.

Хайлыйм, хайлыйм, хайларга[4], мы сдружились с богачами.
Нанялись сторожем к дядюшке Чайдашу.

---

[1] Нәрсәдән? // Яшен. 1908. № 5. Б. 3.

[2] Об этом стихотворении см. в разделе, посвященном поэзии Г. Тукая 1908–1910 гг.

[3] На первой – «Сәясәт ашханәсе» («Политическая кухня») – изображена кухня с плитой, над которой висят две гусиные тушки с надписями «Босния» и «Герцеговина». Повар (Австрия) держит в руках третью тушку, на которой написано: «Сербия». Под рисунком подпись: «Австрия: под каким соусом пожарить этого гуся?». На второй женщина в военной форме (Австрия) держит в руках ребенка с надписью «Босния». Две другие женщины (Турция и Сербия) пытаются отнять этого ребенка. Под рисунком подпись: «Одна из них – родная мать, но сможет ли она отвоевать собственное дитя?»

[4] Относительно начала этого стихотворения татарскими учеными высказывались различные мнения. Среди них можно выделить точку зрения музыковеда Г.Ф. Юнусовой, которая на основе исследования всего корпуса поэтических произведений поэта приходит к выводу о том, что начальная строка рассматриваемого стихотворения представляет собой игру звуков, не имеющую определенного смысла». См.: *Юнусова Г.Ф.* Особенности текста народной песни на слова Г. Тукая // Актуальные проблемы современной фольклористики. Вып. 1. Казань: Ихлас, 2016. С. 241–242.

Бранимся, говоря «Яшенче», позорим, обвиняя в доносительстве;
На пару с проституткой Марьям поем песни.

Здесь Г. Тукай высмеивает С. Рамиева за то, что он устроился на работу в возглавляемую Ахметзяном Сайдашевым газету «Баян аль-Хак», которая зарекомендовала себя как издание, оппозиционное татарской демократической печати. В журнале стихотворение размещено под карикатурой с изображением сидящих рядом С. Рамиева и нелицеприятно упоминаемой в стихотворении певицей Марьям Искандеровой[1] и стоящего за ними Ахметзяна Сайдашева.

Последнюю страницу журнала по традиции занимали рекламные объявления. Наряду с объявлениями о подписке на некоторые татарские газеты и журналы («Яшен», «Йолдыз», «аль-Ислах», «Чукеч»)[2], в них содержится самая разнообразная информация, имеющая отношение к татарской культуре.

---

[1] Певица Марьям Искандерова была одной из ярких представительниц зарождавшегося в начале XX века в городской музыкальной культуры татар начала XX века жанра шансонетки. Отношение к этому явлению в среде татарской интеллигенции было неоднозначным. «В татарском обществе, – пишет И. Газиев, – с его мусульманскими традициями и особым положением женщины представительницы жанра шансонетки подвергались резкому осуждению и критике» (См.: *Газиев И.М.* Из истории музыкальной культуры городских татар: начала XX века: Мариам Искандерова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.Тамбов: Грамота, 2016. № 6. Ч. 1. С. 57–61. Очевидно, что именно этим обстоятельством объясняется столь нелицеприятная оценка, данная Г. Тукаем певице в этом стихотворении. Впрочем, сказался и факт ее творческого сотрудничества с С. Рамиевым (с которым на тот момент поэт находился в напряженных отношениях): есть информация, что обладавший красивым голосом С. Рамиев (он был известен не только как поэт, но и как исполнитель татарских и башкирских протяжных песен) и М. Искандерова записали на граммофонные пластинки несколько дуэтов, среди которых есть песня «Җизнәкәй» («Зятек»). См. *Газиев И.М.* Указ. соч. С. 59.

[2] Некоторые из этих объявлений давались в юмористической форме, как, например, объявление о подписке на журнал «Чүкеч» («Молот»), размещенное в № 7 за 1909 г.: «Господин “Абу-Чукеч” сказывает: кто заплатит за 1909 год 3 рубля денег или отдаст марок на 3 рубля и будет читать весь год журнал “Чукеч”, тому зачтется благодеяние, словно он читал “Чукеч” 80 тысяч лет».

Возглавляемый языковедом Н.И. Ашмариным Казанский временный комитет по делам печати пристально следил за публикуемыми в татарских газетах и журналах материалами. Как следует из воспоминаний современников Г. Тукая, Ашмарин «заворачивал» многие материалы в «Яшен», не давая разрешения на их публикацию[1]. Один из товарищей поэта, татарский педагог и журналист Каюм Мустакаев, в своих воспоминаниях о Тукае пишет об одном таком эпизоде, когда хлопотавший с утра о выходе очередного номера журнала поэт, возвратившись вечером с цензурой Н. Ашмарина, с возмущением сообщил, что цензор безжалостно покромсал его (журнал). «Взглянув (на цензуру. – *Г.Х.*), – вспоминает К. Мустакаев, – я увидел перечеркнутые вдоль и поперек длинную заметку Г. Камала, пару заметок Тукая, а также стихотворение “Авыл халкына ни җитми?” (“Чего не хватает деревенскому люду?”)»[2].

Несмотря на короткий срок, в течение которого издавался «Яшен» (с августа 1908 по июнь 1909[3]), он успел завоевать симпатии читателей, о чем красноречиво свидетельствует его внушительный по тем временам тираж – от 1400 до 2000 экземпляров. «Яшен» читали не только татары, но и башкиры, узбеки, казахи, азербайджанцы. Издание выписывали на Кавказе, в Туркестане, Якутии, других регионах России[4].

Этот проект Г. Камала, безусловно, сыграл значительную роль и в творческой судьбе Г. Тукая. Заявивший о себе как о мастере сатиры еще в Уральске, Г. Тукай в своих публикациях в «Яшен» оттачивал свое мастерство писателя-сатирика и, одновременно, журналиста, включенного в насыщенную жизнь татарской сатирической печати начала XX века.

---

[1] См. об этом: *Вәлиәхмәтов Г.* Габдулла Тукайның натурасы хакында бер-ике сүз (Несколько слов о натуре Габдуллы Тукая) // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 473.

[2] *Мостакаев К.* Тукай турында исемдә калганнар (Что я помню о Тукае) // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 494.

[3] За это короткое время успело выйти 10 номеров журнала.

[4] *Гимадиев У.И.* Г. Камал и «Яшен» // Галиасгар Камал (сборник статей, посвященный 100-летию со дня рождения писателя). Казань: Татар. кн. изд-во, 1981. С. 71.

Часть III
«ЗДЕСЬ ДЕЯНЬЯ ДЕДОВ НАШИХ, ЗДЕСЬ СВЯЩЕННЫЕ МЕСТА...»
(Тукаевские места Казани)

Места, связанные с жизнью и творчеством Тукая, в большинстве своем расположены в историческом центре Казани – Старо-Татарской слободе. Ее историко-культурные и градостроительные традиции восходят к мусульманским государствам Волго-Уралья X–XVI вв.: Волжской Булгарии, Золотой Орде, Казанскому ханству[1].

В архитектурный ландшафт Старо-Татарской слободы входили здания, построенные в конце XVIII – начале XX веков: мечети (Марджани, Апанаевская, Азимовская, Голубая, Старо-Каменная), дома казанских богачей (Юнусовых, Апанаевых, Бахтеевых и др.), здания медресе («Марджани», «Мухаммадия», «Музаффария»), торговые и производственные здания (лавки Сенного базара, заводы Петцольда и Крестовникова), гостиницы («Булгар», «Амур», «Московские номера» и др.).

Старо-Татарская слобода славилась своими ремесленниками и купцами. Товары, произведенные татарскими ювелирами, вышивальщицами, кожевенниками, кузнецами, продавались в России, на Ближнем Востоке, в странах Европы. К концу XIX века слобода превратилась в экономический, культурный, религиозный, общественный центр татарского народа. В начале XX века в разместившихся здесь типографиях большими тиражами издавались газеты,

[1] *Измайлов Б.И., Каримов И.Р.* Старотатарская слобода. Казань: Татар. кн. изд-во, 2012. С. 3.

журналы, книги на татарском языке, которые расходились по всему свету.

Приехавший в 1907 году из Уральска в Казань, Г. Тукай поселился в Старо-Татарской слободе в гостинице «Булгар», располагавшейся на пересечении Московской и Евангелистовской улиц. Здание было построено в стиле эклектики в 1866 году по проекту архитектора Петра Романова как доходный дом по заказу торговца мануфактурой, купца первой гильдии Ибрагима Апакова (1821–1885). В конце XIX века на углу здания была достроена небольшая башенка. Тогда же был установлен флюгер в виде крылатого дракона, присутствовавшего на старинном гербе Казани. В октябре 1897 года дочь И. Апакова – Бибимарьямбану Шамиль (жена генерал-майора в отставке Мухамметшафи Шамиля) – продала здание купцу первой гильдии, меценату Ахмету Хусаинову, переехавшему в Казань из Оренбурга[1]. В 1906 году здание перешло в руки известного казанского купца, мецената Мухамметшакира Казакова.

В 1906 году часть здания арендовал купец Фатхулла Ахмадуллин и открыл в ней гостиницу «Булгар». С 1 декабря 1910 года гостиница перешла во владение братьев Мухамметши и Гадельши Рамазановых.

За короткое время гостиница «Булгар» превратилась в торговый и культурный центр. Это было естественно для начала XX века, когда значительно оживились общественная и культурная жизнь татар, но при этом не было отдельных зданий, предназначенных для проведения собраний, культурных мероприятий. В такой ситуации их функции часто выполняли доходные дома и номера гостиниц[2]. В начале прошлого столетия в номерах «Булгара» размещались редакции газет «Йолдыз», «аль-Ислах», «Азат халык», журналов «Ак юл», «Тәрбия» (в пер. с татарского – воспитание).

---

[1] *Салихов Р.Р., Хәйретдинов Р.Р.* Татарстан Җөмһүрияте: татар халкының тарихи һәм мәдәни һәйкәлләре (XVIII гасыр ахыры – XX гасыр башы). Казан: Фест, 1995. Б. 17

[2] *Малышева С.Ю.* Досуговое пространство провинциального города: Казань во второй половине XIX – начале XX в. М.: Едиториал УРСС, 2010. С. 321.

В 1906 году в «Булгаре» начала работать первая татарская национальная библиотека «Көтепханаи Исламия» (в пер. с татарского – Исламская библиотека), основанная А. Максуди. «Восточный клуб» («Шәрык клубы»), объединявший представителей татарской интеллигенции, изначально тоже располагался в номерах гостиницы «Булгар».

Здесь же (в зале чайханы) проходили первые лекции народного университета, работала библиотека «Юл» (в пер. с татарского – путь), организованная стараниями издателей и журналистов Ахмета Урманчеева и Якуба Халили. По воспоминаниям татарского писателя Махмута Галяу, Г. Тукай в шутку называл ее «чебенханә»[1]. Посетители заходили сюда нечасто, и поэтому поэт любил здесь бывать, назначал в библиотеке встречи с приходившими к нему людьми.

В номерах «Булгара» располагалось и «Общество торговых работников», на первом этаже гостиницы велась торговля галантерейными и мануфактурными товарами.

В разные годы в этой гостинице жили поэт С. Рамиев, революционер Мулланур Вахитов, ученый-историк Габдельбари Баттал, артисты труппы «Сайяр». Это не удивительно, учитывая, с одной стороны, дороговизну аренды частных квартир, с другой – указанную выше роль гостиниц как культурных и общественных центров татар.

Тукай жил в «Булгаре» с перерывами с октября 1907 года по декабрь 1912 года. Приехав в Казань из Уральска, он снял комнату № 40 на третьем этаже со стороны Московской улицы с окнами на озеро Кабан за 40 копеек в сутки[2]. «Сороковой номер – комната, где жил Тукай. Когда он спокоен, то, засунув руки в карманы брюк, задумчиво ходит по длинному коридору, с непокрытой головой, в одной жилетке. Если сидишь в столовой, то видишь сквозь стеклянный верх двери только его голову с коротко стриженными волоса-

---

[1] Словотворчество Г. Тукая: «чебенханә» создано по аналогии с «китапханә» (библиотека). «Чебен» в пер. с татарского – «муха». Называя библиотеку «мухотекой», Тукай имел в виду большое количество летающих в ней мух.

[2] Тукай турында Закир абый Вәлиев истәлеге // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 511.

ми, наморщенный лоб и блестящие глаза. Ты сразу его узнаешь: это – Тукай», – вспоминал о поэте М. Галяу[1]. «Обычно, – пишет в своих воспоминаниях о жизни Тукая в гостинице один из актеров труппы “Сайяр” Касим Шамиль, – Тукай вставал рано, гораздо раньше, чем начиналась жизнь в остальных номерах. Засунув руки в карманы брюк, задумчиво ходил по коридору, потом запирался и часов до двенадцати читал и писал. Раз в день он обедал в столовой гостиницы. Вечером приходил в номер “Сайяра”…»[2].

По словам публициста и театрального критика Барыя Аминева, у поэта была еще привычка спускаться в парадную гостиницы и наблюдать за жизнью улицы. «В это время, – замечает Б. Аминев, – судя по выражению его лица, было понятно, что он не просто смотрит, а пристально наблюдает за происходящим (на улице. – *Г.Т.*)»[3].

Согласно «Паспорта исторического памятника “Комната, в которой жил Тукай”», «Сороковая комната находится в юго-восточной части здания гостиницы, вторая от северного угла. Размеры комнаты: 2×3,28 м, высота: 2,95 метра. Легкая деревянная дверь, сверху двери – окно. Стены комнаты покрашены голубой масляной краской, пол – желтым цветом»[4]. К. Шамиль так описывает обстановку в номере Тукая: «В комнате справа от входа стоит односпальная кровать. Слева – небольшой стол, покрытый белой скатертью. На нем лежат журнал “Ялт-йолт”, разные газеты и книга стихов Пушкина. Под столом виднеется старая, видавшая виды корзина, наполненная книгами»[5]. По воспоминаниям современников поэта, Г. Тукай приехал из Уральска в Казань с этой корзиной и всегда брал ее с собой в путешествия[6].

---

[1] *Галәү М.* Г. Тукай турындагы истәлекләрдән бер кисәк // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 302.

[2] *Шамил К.* Г. Тукай турында кайбер истәлекләрем // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 340.

[3] *Әминев Б.* Г. Тукай турында исемдә калганнар // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 349.

[4] «Тукай яшәгән бүлмә» тарихи һәйкәле паспорты» // НМ РТ. КППи-114167.

[5] *Шамил К.* Г. Тукай турында кайбер истәлекләрем // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 340.

[6] В настоящее время корзина хранится в Литературном музее Г. Тукая в Казани.

Номера «Булгара» располагались неподалеку от Сенного базара, являвшегося с конца XVIII века торговым центром Старо-Татарской слободы. Построенный по регулярному плану 1768 года, Сенной базар в 1860–1910-е годы разросся и преобразился: по периметру площади в форме вытянутого прямоугольника, как и в известных во всем восточном мире общественно-торговых центрах Дербента, Бухары, Хивы, располагались многочисленные магазины, харчевни, бани, доходные дома[1].

На Сенном базаре можно было приобрести все, начиная от кухонной утвари и заканчивая скотом и лошадьми. Торговлю здесь вели именитые татарские купцы: Б.К. Апанаев, С.С. Губайдуллин, А.А. Ишмуратов, М.-Г. Утямышев, А.Г. Хусаинов, братья Юнусовы, А. Сайдашев, И. Апаков, М. Галиев. Сенной базар был также своеобразной татарской биржей, местом, где между купцами заключались торговые сделки[2].

В своей сатирической поэме «Сенной базар, или Новый Кисекбаш» (1908) Г. Тукай так описывал Сенной базар:

Тот базар с утра шумит во все концы.
Всюду ловкие торговцы и купцы.

Кто торгует, кто толпится у лотков,
Всюду множество пройдох и простаков.
(Пер. Р. Бухараева)

На площади Сенного базара располагалось множество мусульманских магазинов и харчевен. Среди них – магазин колбасника Габдуллы Кильдишева[3]; здание кинематографа «Яктылык» (в пер. с

---

[1] *Халитов Н.Х.* «Сенной базар» – самобытный архитектурный комплекс Казани XVIII – начала XX в. // Архитектура и строительство в ТАССР. Казань, 1979. С. 35.

[2] *Свердлова Л.М.* Казанское купечество: социально-экономический портрет (кон. XVIII – нач. XX в.). Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. С. 257.

[3] При содействии Габдуллы Кильдишева в 1914 году была издана книга Камиля Мутыги «Мәшһүр шагыйрь Габдулла әфәнде Тукаев хакында хатирәләрем» (Мои воспоминания об известном поэте господине Габдулле Тукаеве).

татарского – свет)[1]; харчевня Джамали (находилась в доме № 57 на Московской ул.), «кабак Галикая», «кабак Губайдуллина»[2].

В одном из зданий на Сенной площади была гостиница «Караван-сарай», в которой Тукай вместе с Вафой Бахтияровым жили с декабря 1907 по январь-февраль 1908 года. Трехэтажное здание гостиницы было построено на рубеже XIX–XX веков наследниками купца первой гильдии Исхака Утямышева. В здании также располагалась редакция газеты «Азат», которой руководил общественный и религиозный деятель Габдулла Апанаев[3].

Товарищество «Китап», куда в ноябре 1907 года Г. Тукай устраивается экспедитором, изначально также располагалось возле Сенного базара, на Московской улице. Учрежденное Габдрахманом Давлетшиным-Хусаиновым, оно первоначально занималось книготорговлей, а спустя некоторое время начинает и издательскую деятельность, заказывая печать книг в разных казанских типографиях[4].

В письме от 27 марта 1907 года живущей в Уральске тете Газизе Усмановой Тукай, пишет: «Мы сейчас с сыном Ахмета бая создали товарищество под названием “Издательство Китап”. Покупаем всякие новые книги, печатаем сами и продаем. Каждый день рассылаем в разные концы. Я исправляю ошибки в книгах. Ставлю цену. Отправляю заказчикам. Контора располагается в моем номере.

---

[1] В 1911 году предприниматель Шайхетдин Ишмухамметов арендовал второй этаж построенного в конце XIX века дома торговца меховыми изделиями Василия Щеглова и открыл в нем кинематограф. В 1912–1918-е годы здесь работал тапёром композитор Захидулла Яруллин, автор известного музыкального сочинения «Марш Тукая».

[2] Так, по воспоминаниям Ш. Ахмерова, в народе называли харчевни, расположенные в домах, принадлежащих татарским купцам Мухамметсадыку Галикаеву и Салиху Губайдуллину. См.: Тукай турында истәлекләр (беренче поликлиника болницасында авырып ятучы учитель Шәрәфулла Әхмәров белән сөйләшү) // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 509.

[3] *Салихов Р.Р., Хәйретдинов Р.Р.* Татарстан Җөмһүрияте: татар халкының тарихи һәм мәдәни һәйкәлләре (XVIII гасыр ахыры – XX гасыр башы). Б. 79.

[4] *Габдельганеева Г.Г.* История казанской книжной торговли (вторая половина XVIII века – 1917). М.; Берлин: Директ-Медиа, 2016. С. 72.

Я получаю неплохие деньги и с этой работы»[1]. Под номером Г. Тукай имеет в виду одно из помещений издательства, в котором он некоторое время жил. Вот почему в начале письма в качестве адреса для корреспонденции указан адрес «Китап».

Основатель товарищества Г. Давлетшин был приемным сыном известного татарского купца Ахмета Хусаинова, приехавшего в Казань из Оренбурга в 1896 году и поселившегося в двухэтажном доме купца Рахматуллина на берегу озера Кабан. Один из самых богатых и известных казанских купцов Ахмет Хусаинов вел вместе с братьями торговые дела в Сырдарье, Семипалатинске, Маргелане, Ташкенте, Самарканде, Чимкенте, Нижнем Новгороде, Астрахани. Как и многие татарские предприниматели, занимался благотворительностью, за что был избран почетным членом Казанского губернского попечительства детских приютов. С 1898 по 1901 год состоял гласным Казанской городской Думы[2]. На его деньги в разных городах и селах Казанской и Оренбургской губерний было построено более 30 мечетей, 50 медресе, в том числе, знаменитое оренбургское медресе «Хусаиния». Будучи бездетным, А. Хусаинов усыновил оставшегося сиротой младшего брата своей жены – Габдрахмана.

В начале XX века Г. Давлетшин – известная в Казани личность в сфере книжной торговли и издательского дела. Наряду с организацией издательства «Китап» он с 1908 года был соучредителем товарищества «Сабах»[3]. В начальный период товарищество «Китап» за короткое время сменило несколько адресов. В. Бахтияров писал, что оно располагалось в доме 52 на Московской улице, на стороне, обращенной во двор[4]. Впоследствии, по свидетельству Г. Шарафа, товарищество переехало в здание через дорогу – «Московские но-

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 199.

[2] *Шайдуллина Р.Р.* Торгово-предпринимательская и благотворительная деятельность братьев Хусаиновых: вторая половина XIX – начало XX в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Казань, 2010. 24 с.

[3] *Габдельганеева Г.Г.* История казанской книжной торговли (вторая половина XVIII века – 1917). С. 76.

[4] *Бәхтияров В*. Тукай урыннары буенча экскурсияләр // ЦПиМН. Ф. 42. Оп. 1. Д. 12.

мера»[1], более известное как «Апанаевское подворье» (нынешний адрес – ул. Московская, 60) – трехэтажное кирпичное здание, построенное по гостиничному типу в начале XX века (между 1900 и 1903 гг.) купцом первой гильдии Мухамметюсуфом Апанаевым.

2 марта 1908 года редакция газеты «аль-Ислах» переехала в дом купца Габдельшакура Апакова (1860–1923), расположенный на Екатерининской улице (ныне ул. Г. Тукая). Как писал в своих воспоминаниях В. Бахтияров: «В этом доме в редакции с утра до вечера играли в преферанс, тысячу и шестьдесят шесть. Летом, бывало, выходили во двор, запирали ворота и в глубине двора играли в бабки…»[2].

Летние месяцы сотрудники редакции стремились проводить на дачах. В 1908–1909 гг. Г. Тукай, К. Бакир, Ф. Амирхан и В. Бахтияров арендовали на лето деревянный дом на Архангельской улице (ныне ул. Х. Такташа) напротив Ботанического сада, известный как дом Литовченко. По воспоминаниям Г. Камала, это было время, когда Тукай жил в свое удовольствие: «Босиком, с непокрытой головой, в легкой одежде, потея, он, забыв обо всем на свете, играл с мальчишками в бабки»[3].

Тукай нередко бывал и в доме Аитовых, располагавшемся на углу Евангелистовской (ныне ул. Татарстан) и Большой Мещанской (ныне ул. Сары Садыковой) улиц. У Исмагила и Ибрагима Аитовых, сыновьях предпринимателя и благотворителя Сулеймана Аитова и основательницы первой светской школы для девочек Фатихи Аитовой собиралась молодежь, устраивались вечера, на которых звучала музыка, исполнялись песни[4].

Бывал Г. Тукай и в доме педагога и журналиста, главного редактора издательства «Сабах» Шигапа Ахмерова (до женитьбы

---

[1] *Шәрәф Г.* Тукай турында истә калганнар // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 269.

[2] *Бахтияров В.* Альбом, посвященный жизни, деятельности татарского народного поэта Габдуллы Тукая в Казани // ЦПиМН. Ф. 9. Оп. 3. Д. 6.

[3] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлек // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 297.

[4] *Аитова М.* Күңел ачу // *Рәсүлова З.Ә.* Тукай эзләреннән. Казан: Тат. кит. нәшр., 1985. С. 48. По воспоминаниям М. Аитовой, на этих вечерах музицировал Султан Габяши, первый профессиональный композитор из татар.

Ахмеров жил в гостинице «Болгар», его номер находился по соседству с номером, в котором жил Тукай). У Ахмерова поэт познакомился с будущим татарским композитором Салихом Сайдашевым. «Несмотря на большую разницу в возрасте (тогда Салиху было 12 лет, Тукаю – 26), – вспоминал Ш. Ахмеров, – они относились друг к другу с уважением» [1].

Среди казанских друзей Г. Тукая был журналист Махмут Дулат-Алиев, в доме которого в Ново-Татарской слободе на ул. Большая Симбирская, 37 поэт неоднократно бывал и даже время от времени жил[2]. По словам известного татарского ученого-литературоведа Н. Исанбета, М. Дулат-Алиев учился в медресе «Мухаммадия», вместе с Ф. Амирханом принимал участие в организции комитета «Ислах» и одноименной газеты, был соратником известных татарских революционеров Х. Ямашева и Г. Кулахметова[3]. Н. Исанбет в своей статье приводит историю одного тукаевского четверостишия:

Бүләк килде гөбәдия капкачында.
Бисмилла дип керә торган капкасында.
Ике исем нәкышләнгән камыр белән,
Әйтерсең лә язган алтын тамыр белә.

Подарок явлен был на крышке губадии.
Которую открывают с молитвой «бисмилла».
Два имени на ней из теста слеплены,
Как будто золотом написаны они.

По предположению ученого, это четверостишие родилось под впечатлением события, имевшего место в доме у М. Дулат-Алиева. Однажды, когда Тукай пришел к нему в гости, им принесли губадию (ее испекла одна девушка, мечтавшая познакомиться с поэтом), на которой буквами из теста были инициалы: *«Г.Т.»* и *«М.Д.»*

---

[1] *Әхмәров Ш.* Тукай һәм Сәйдәш // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 596.

[2] *Исәнбәт Н.* Габдулла Тукайның мәгълүм булмаган бер шигыре һәм Мәхмүт Дулат-Али хакында (О неизвестном стихотворпении Габдуллы Тукая и Махмуте Дулат-Алиеве) // Казан утлары. 1976. № 4. Б. 128–135.

[3] Там же. С. 133.

(Габдулла Тукай и Махмут Дулат-Алиев). Прочитав надпись, Тукай, якобы, сказал: «Его нельзя просто так съесть, надо сочинить стих»[1]. Так и родилось это четверостишие.

Бывал поэт и на литературно-музыкальных вечерах. Так, 7 марта 1908 года в Новом клубе (ныне – здание Татарского государственного театра драмы и комедии им. К. Тинчурина) состоялся вечер восточной музыки, организованный народным университетом. Освещавший это событие корреспондент газеты «Волжско-Камская речь» (1908, № 141) писал о впечатлениях собравшихся в связи с исполнением известных татарских песен Гликерией Алексеевной Трейтер. Выпускница музыкально-драматического училища Московского филармонического общества, Г.А. Трейтер (Шумкова) в 1907 году переехала в Казань, где преподавала музыку в частной гимназии Л.П. Степановой-Шумковой и организовала хор девушек. Татарская общественность высоко оценивала мастерство певицы в исполнении татарских и башкирских народных песен, что нашло отражение в благодарственном письме в редакцию газеты «Волжско-Камская речь» (1908, № 153) за подписью 24 человек, среди которых были Г. Тукай, Г. Камал, С. Рамиев. «Она – писали авторы письма В. Апанаев и Ф. Агиев, – воскресила уже позабытые нами национальные мотивы, художественно передав дух татарских мелодий. Мы никогда не имели возможность слышать родные нам напевы в таком прекрасном исполнении женщины, т.к. женщины-мусульманки никогда не поют перед публикой. И за это от всей души благодарим Г.А. Трейтер»[2].

Тукай бывал на вечерах в располагавшейся на ул. Большая Проломная (ныне – ул. Баумана) Казанской торговой биржи (двухэтажное здание было построено в 1874 году купцом И.Н. Соболевым). Иногда поэт читал на этих вечерах свои стихи, как, например, 29 марта 1908 года: прочитанное в исполнении Тукая стихотворение «Утырышу» («Беседа») было хорошо принято собравшейся публикой, о чем сообщалось в газете «Казан мөхбире» («Казанский корреспондент»)[3].

---

[1] Там же. С. 129.

[2] Цит по: *Нафигов Р.* Тукай и его окружение. Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. С. 179.

[3] Казан мөхбире. 1908. 31 март.

Молодежные вечера часто проводились и в здании Купеческого собрания. Открытый в 1861 году в доме купца Тихонова (на Большой Проломной улице) Казанский купеческий клуб в начале XX века переехал в дом Журавлевых на Вознесенской улице (ныне здесь, на пересечении улиц Островского и Кави Наджми, располагается Театр юного зрителя).

В уставе клуба было написано: «Казанское Купеческое собрание имеет целью сближение членов Общества для полезного и приятного препровождения времени, заключающегося в обмене мыслей и коммерческих сведений в чтении газет, журналов и книг, в дозволенных играх в карты, шахматы, домино и на биллиарде; сверх сего, с той же целью в Собрании бывают чтение публичных лекций, литературные, музыкальные, танцевальные, семейные и другие вечера, маскарады и обеды»[1].

В зале Купеческого собрания проходили и устраиваемые татарской молодежью вечера, спектакли. На них бывал и Тукай. Так, по воспоминаниям К. Шамиля, в 1908 году поэт смотрел здесь спектакль «Кызганыч бала» («Несчастное дитя»), поставленный труппой «Сайяр» по драме турецкого писателя Намика Кемаля (в переводе Г. Камала)[2]. 2 января 1908 года здесь состоялся литературный вечер с участием шакирдов. В его второй части читали стихотворение Г. Тукая «Безне урынсызга яманлыйлар» («Напрасно нас ругают»)[3]. В опубликованной в газете «аль-Ислах» статье «Әдәбият кичәсе» («Литературный вечер») Ф. Амирхан критически писал в связи с его исполнением: «Стихотворение “Напрасно нас ругают” также было прочитано очень тихим голосом, монотонно, без жестикуляции, и даже без внимания к некоторым деталям, а потому можно сказать, что оно оказалось лишено всех достоинств»[4].

14 октября 1908 года в зале Купеческого собрания состоялся литературно-музыкальный вечер в пользу газеты «аль-Ислах»,

[1] Устав Купеческого собрания в Казани, возобновленный в 1873 году. Казань: Типо-литография В.М. Ключникова, 1891. С. 5.

[2] *Шамил К.* Тукай турында кайбер истәлекләрем // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 83.

[3] Габдулла Тукай: Тормыш һәм иҗат елъязмасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. Б. 88.

[4] *Әмирхан Ф.* Әдәбият кичәсе // Әл-ислах. 1908. № 14.

на котором Г. Тукай впервые прочитал свою сатирическую поэму «Сенной базар, или Новый Кисекбаш».

Принимавший участие в этом вечере Ф. Амирхан писал 26 октября 1908 года своему другу Исмагилу Аитову в Оренбург: «На литературном вечере был прочитан “Кисекбаш” Тукаева (сам читал). Публика от смеха держалась за животы и прерывала Тукаева аплодисментами»[1]. Чуть позднее Амирхан даст высокую оценку поэме Тукая в рецензии, опубликованной в «аль-Ислах» под псевдонимом Дамелла: «Когда Тукаев читал это свое произведение на последнем литературном вечере ислаховцев, публика, не в силах дождаться даже конца фразы, с искренним смехом рукоплескала всем залом и, прерывая чтеца, вынуждала его долгое время стоять безмолвно. Действительно, это произведение среди юмористических поэтических произведений татарской литературы – самое совершенное… Тукаев здесь настолько комично изображает самые простые и обычные черты жизни Сенного базара, что читатели не могут держать себя в руках. <…> Прочитав это произведение и юмористические стихи Тукая в “Яшен”, мне захотелось назвать его самым лучшим юмористом в татарском мире»[2].

Успех поэмы «Сенной базар, или Новый Кисекбаш» у читателей в какой-то мере объяснялся и тем, что события, описанные в ней, происходили в знакомых для читателей местах Казани. Одним из таких узнаваемых образов является легендарное озеро Кабан:

Коль уж к слову, расскажу я заодно
про озерное таинственное дно.
Много невидали прячет здесь вода:
веси медные, златые города.

Здесь олени носят мраморный убор,
шестисотголовых змей ужасен взор.
Водяная – злая, черная с лица –
всякий год крадет малышку иль мальца.

(Пер. Р. Бухараева)

---

[1] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т.: әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. Б. 259.

[2] *Дамелла.* Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш // Әл-ислах. 1908. 24 ноябрь (№ 52).

Окно номера в «Болгаре», где жил Тукай, выходило на Кабан, который делил город на две части: татарскую и русскую. Берега Кабана были излюбленным местом отдыха горожан. На другом конце озера располагался сад «Аркадия» (одно из любимых Тукаем мест отдыха), куда при желании можно было добраться на небольшом прогулочном пароходе с оркестром на борту. На берегу Кабана располагался и Ботанический сад: созданный в 1806 году К. Фуксом на территории Казанского императорского университета, в 1834 он был переведен на берег озера.

Одним из очагов татарской культуры Старо-Татарской слободы был «Восточный клуб». Зарегистрированный 21 декабря 1906 года устав клуба гласил: «Настоящий Устав Общества мусульман г. Казани, по постановлению Казанского губернского по делам об обществах Присутствия 21 декабря 1906 г. за № 47, утвержден и общество зарегистрировано декабря 21 дня 1906 г. За губернатора, вице-губернатор Кобеко. Делопроизводитель Иванов»[1]. Согласно уставу, членом клуба мог стать любой совершеннолетний, независимо от его вероисповедания и социального происхождения, принимающий устав организации и делающий взносы. Первым председателем клуба был избран педагог Ибрагим Терегулов. В составе правления работали Бурхан Шараф, Габдулла Юнусов, Гайнетдин Ахмеров, Габдельхамит Казаков, Габдулла и Шакир Апанаевы, Ахметгарай Хасани и др. В организованных в «Восточном клубе» мероприятиях принимали участие и татарские девушки. Наиболее активными из их числа были учащиеся русских гимназий. Они воспитывались в семьях состоятельных татарские купцов, которые вели европеизированный образ жизни. Хотя среди мусульман не приветствовалось присутствие девушек в публичных местах, девушки-татарки, преодолевая существующие запреты (иногда втайне от родителей), посещали проводимые в клубе вечера, спектакли.

Первоначально разместившийся в гостинице «Булгар», 1 ноября 1908 года «Восточный клуб» переехал в дом Сабитовых на Лево-Кабанную улицу (ныне – улица Шигабутдина Марджани, 8). Двухэтажный каменный дом и двухэтажный флигель (с каменным первым этажом) были построены во второй половине XIX века

[1] НА РТ. Ф. 2. Оп. 3. Д. 3251.

купцом Хамитом Сабитовым (1818–1900), торговавшим мануфактурными товарами и головными уборами[1]. Клуб располагался здесь до 1910 года[2], и Габдулла Тукай был его почетным членом. Именно здесь 15 апреля 1910 года поэтом была прочитана лекция «Халык әдәбияты» («Народная литература»). В газете «Йолдыз» в разделе «Казан хәбәрләре» («Казанские известия») о прочитанной Тукаем лекции написано: «В четверг 15 апреля господин Габдулла Тукаев прочитал лекцию о народной литературе и национальных мелодиях и стихах. В своей лекции он показал, какие мелодии и стихи относятся к народной литературе, каково происхождение некоторых татарских мелодий, способность татар сочинять баиты по поводу разных горестных и трагических событий и продемонстрировал на примерах, как произведения, написанные на основе бытующих в народе рассказов, впоследствии публикуются как народные… По окончании лекции публика поздравила Тукаева аплодисментами»[3]. По воспоминаниям Дж. Мазитова, «Начав лекцию робким голосом, Тукай через какое-то время (подобно человеку, которого пробирает дрожь перед тем, как войти в воду) начал дышать свободнее. Круг вопросов, которые он охватывал в лекции все более и более расширялся. Публика с удовольствием слушала лекцию…»[4]. В тот же год лекция Тукая была издана библиотекой «Сабах» в типографии И.Н. Харитонова.

1 ноября 1910 года «Восточный клуб» переезжает в квартиру в доме Кузнецова на улице Проломной (ныне Баумана), а спустя год – 23 ноября 1911 года – арендует дом Марьямбану Багаветдиновой-Апанаевой на улице Евангелистовской (ныне Татарстан, 8), где проработал до 1917 года. В построенном в стиле модерн в конце XIX века здании имелись просторный зал на 150–160 человек, небольшая сцена, библиотека с изданиями на татарском, русском,

---

[1] *Салихов Р.Р., Хәйретдинов Р.Р.* Татарстан Җөмһүрияте: татар халкының тарихи һәм мәдәни һәйкәлләре (XVIII гасыр ахыры – XX гасыр башы). Б. 26.

[2] В настоящее время в доме Сабитовых расположена галерея татарских ремесел и гостинично-ресторанный комплекс «Татарская усадьба».

[3] Йолдыз. 1910. № 529.

[4] Цит. по: *Миңнуллин Җ.С.* Шәрык клубы. Казан: Заман – Татар. кит. нәшр., 2013. Б. 37.

азербайджанском, турецком языках, столовая комната. Здесь членами клуба устраивались диспуты, ставились спектакли, организовывались праздники, литературно-музыкальные вечера[1]. Здесь же нашла себе постоянный приют татарская театральная труппа «Сайяр». В клубе проходили репетиции и выступления первого татарского струнного оркестра, мужского и женского хоров. Г. Тукай часто бывал в клубе, иногда выступал. Например, газета «Йолдыз» сообщала, что организуется вечер, на котором поэт будет читать свои стихи[2].

Одним из любимых мест отдыха Г. Тукая в Казани был Панаевский сад. Открывшийся в 1887 году Лиодором Панаевым, сад впоследствии перешел по наследству его сыну Ахиллесу и проработал до сентября 1917 года. В конце XIX – начале XX века Панаевский сад – одно любимых мест отдыха казанцев. Здесь работали ресторан, павильоны, шахматный клуб, эстрадные сцены, фонтан и крытый театр на 755 зрителей, в котором начиналась артистическая карьера знаменитого оперного певца Федора Шаляпина. Г. Тукай часто бывал в Панаевском саду, о чем, например, свидетельствует опубликованная в 1909 году в газете «Йолдыз» рецензия «Татарча театр» (в пер. с татарского – «Татарский театр») по поводу постановки пьесы Гарифа Богданова «Хуҗа һәм приказчик» («Хозяин и приказчик») артистами труппы «Сайяр». «19 июня в пятничный вечер, – начинает свою рецензию Г. Тукай, – в крытом театре Панаевского сада была дана пьеса «Хуҗа һәм приказчик». Из-за того, что вечер был ясным и красивым и на выставку пришло много народу, публика собралась большая»[3]. Завершая рецензию, Тукай пишет: «Артисты этой труппы, для которых идеалом является развитие театрального искусства, и которые ничем иным, кроме актерской работы не занимаются, естественно, уже переросли любительский уровень и снискали любовь зрителей»[4].

---

[1] *Салихов Р.Р.* Татарская буржуазия Казани и национальные реформы второй половины XIX – начала XX в. Казань: Мастер Лайн, 2000. С. 94–95.

[2] *Рәсүлева З.* «Шәрык клубы»нда // *Рәсүлева З.Ә.* Тукай эзләреннән. Б. 50.

[3] *Тукай Г.* Татарча театр // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 108.

[4] Там же.

В середине декабря 1911 года, уставший от холода гостиничного номера Тукай (в очерке «Мич башы кыйссасы» («Сказание с печки») поэт, сокрушаясь, пишет: «О, мой Господь! И здесь меня морозят словно подвешенного зимой на чердаке гуся!») отправляется в деревню Учили, где живет около двух месяцев у своего дяди Кашфелькабира Амирова. Вернувшись в Казань в конце февраля 1912 года, Г. Тукай сначала находит комнату в доме на ул. Овражной за 8 рублей в месяц. Однако здесь его ждало разочарование. «Мясо не моют. Подают полусырым. Суп недосоленный или пересоленный. Спитые остатки чая стоят сутками. Чашка вся пожелтевшая. Поверхность стола – как помойка. В день, когда вселялся, обещали: “Завтра принесем кровать”. Целую неделю я, как пустая бутылка, валялся на полу – кровати все не было», – писал Г. Тукай о своем новом пристанище[1]. В итоге, собрав свои нехитрые пожитки, поэт переселяется в номер в гостинице «Свет». В очерке «Возвращение в Казань» поэт с восхищением пишет о своем новом жилище: «А мебель! На спинках кровати с четырех сторон – позолоченные маковки. Зеркало сияет словно безбрежное озеро, раскинувшееся в казахской степи… Умывальник – из хорошего мрамора. Письменный стол обит бордовым сукном, со множеством ящиков. Паркет блестит так, что неловко даже ходить по нему…»[2]. Однако здесь поэта поджидала другая неприятность: крысы, которые, по словам Тукая, беспрестанно пищали по ночам, мешая ему заснуть. В «Возвращении в Казань» Тукай с юмором пишет о своих методах борьбы с непрошенными «гостями»: «В один из дней, я надел на ноги валенки, облачился в вывернутую наизнанку шубу. На моей голове была таким же образом вывернутая меховая шапка. К шубе прицепил сделанное из мочалки подобие хвоста и начал репетировать, издавая кошачьи звуки. “Мияу”, “мырау”, “мя-аа-ауу”, “морр-а-уу”у!»[3]. Однако и это не помогло, и поэт был вынужден оставить казавшийся им поначалу уютный номер. В номере гостиницы «Свет» Г. Тукай прожил до 14 апреля, вплоть до своего путешествия по маршруту Уфа – Петербург – Троицк.

---

[1] *Тукай Г.* Казанга кайтыш // *Тукай Г.* Әсәрләр. 5 т. Б. 163.

[2] Там же.

[3] Там же. С. 165.

Последним местом жительства Г. Тукая была гостиница «Амур», куда он переезжает в декабре 1912 года. Строительство здания, в котором располагалась гостиница, было начато в 1869 году по заказу татарских купцов Ибрагима и Исхака Юнусовых (его проект был подготовлен еще в 1844 году архитектором Петром Аникиным).

В 1906 году здание перешло в руки Габделькарима Юнусова, который продолжил строительство. В 1912 году он попросил у городских властей разрешения на строительство третьего этажа. В том же году здание было передано купцу М. Рамазанову для обустройства в нем гостиницы «Амур».

Братья Юнусовы вели торговлю произведенными на принадлежащих им заводах товарами (мылом, свечами, юфтью, бумагой) не только в России, но и за ее пределами. Обладая большой недвижимостью (в Казани им принадлежало 5 каменных домов, 2 завода, 48 каменных и 12 деревянных магазинов и, кроме этого, более 2000 земельных участков в Казанской и Вятской губерниях), Юнусовы много средств тратили на благотворительность. В 1844 году, например, ими в Казани был открыт первый мусульманский детский приют, в специально построенном двухэтажном каменном здании на Екатерининской улице (ныне улица Тукая, 89).

На завещанные их отцом – Губайдуллой Юнусовым – средства братьями Юнусовыми в 1849 году на Сенной площади была построена «Седьмая соборная мечеть» (ныне – мечеть «Нурулла»), в которой в 1890–1908 гг. обязанности имам-хатиба исполнял видный общественный и политический деятель, издатель газеты «Азат» Габдулла Апанаев.

По воспоминаниям В. Бахтиярова, Г. Тукай в первый раз проживал в номерах «Амура» зимой-весной 1909–1910 гг. (около 4–5 месяцев) в комнате 33 на третьем этаже[1]. По всей вероятности, здесь же некоторое время располагалась редакция журнала «Ялтйолт», о чем, в частности, свидетельствует объявление, опублико-

[1] *Бахтияров В.* Альбом, посвященный жизни и деятельности татарского народного поэта Габдуллы Тукая в Казани (1907–1913) // Центр письменного и музыкального наследия Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова. Ф. 9. Оп. 3. Д. 6.

ванное в 48 номере (1912). В нем редакция журнала просит читателей присылать материалы в комнату 9 гостиницы «Амур»[1].

В этой гостинице в 1912–1913-е годы жили Ф. Амирхан, татарские артисты Г. Кариев, С. Гиззатуллина-Волжская. Именно отсюда 26 февраля 1913 года Тукай отправляется больницу Клячкина, в которой спустя месяц с небольшим уходит из жизни. Отсюда 4 апреля Г. Тукая проводили в последний путь.

Траурная церемония прощания с поэтом была организована на Юнусовской площади. Располагавшаяся на пересечении Екатерининской (ныне улица Габдуллы Тукая) и 2-ой Поперечной (ныне улица Фатиха Карима) улиц, она получила свое название по имени купцов и фабрикантов Юнусовых, издавна занимавшихся торговлей. Задуманная как торговое место, площадь за короткое время превратилась в административный центр татарской части города: здесь проводились официальные торжества, различные мероприятия. Например, в 1913 году, в связи с празднованием 300-летия дома Романовых, основные официальные мероприятия, организованные мусульманами города, прошли именно на Юнусовской площади[2]. Площадь была для жителей слободы и местом отдыха.

К концу XIX века на площади появились учебные заведения: медресе «Халидия» (во флигеле дома Мустакимовых) и Татарская учительская школа в бывшем доме Апаковых, а в начале XX века неподалеку, в доме С.Ш. Алкина на Екатерининской улице, расположилось женское русско-татарское училище. По углам площади располагались скверы, и лишь проезжая часть оставалась свободной. На площади проходили сходы, и на это время здесь возводили каменные сооружения – трибуны, навесы и т.п… Здесь же проходила прощальная церемония похорон Г. Тукая в апреле 1913 года, собравшая тысячи людей.

---

[1] Ялт-йолт. 1912. № 48.

[2] Камско-Волжская речь. 1913.7, 8, 10, 19 февр.

Часть IV
«С РОЖДЕНЬЯ К СВЕТЛЫМ НЕБЕСАМ СТРЕМЯЩЕЕСЯ СЕРДЦЕ»
(Поэзия Габдуллы Тукая 1908–1910 гг.)

Известный татарский общественный деятель начала XX века, юрист, педагог Шакир Мухамедьяров в одном из своих выступлений в пятую годовщину со дня смерти Г. Тукая образно уподобил творчество татарского поэта эху, которое отзывается на все, что происходит в природе и человеке, человеческом мире во всем многообразии его проявлений (психология, социальные отношения, культура, история)[1]. Это взятое из стихотворения А. Пушкина «Эхо» сравнение оригинально для татарской критики. «В Тукае, – пишет Ш. Мухамедьяров, – мы видим все слои татарской нации»[2]. В качестве примеров он приводит написанные в разные годы стихотворения поэта: «Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр» («Что рассказывают шакирды, вышедшие из медресе», 1907), «Эштән чыгарылган татар кызына» («Опозоренной татарской девушке», 1909); «Теләнче» («Нищий», 1907), «Милли моңнар» («Национальные мелодии», 1909), «Сагыныр вакытлар» («Незабываемое время», 1912), «Читен хәл» («Трудная доля», 1911), «Өзелгән өмид» («Разбитая надежда», 1910) и др.

В разные периоды творчества поэта эта универсалия проявлялась по-разному. Эволюция поэзии Тукая находит отражение в его

---

[1] *Мөхәмәдьяров Ш.* Тукай кем? // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 2 т.: Мәкаләләр, шигырьләр, төрлеләр / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 367–368.

[2] *Мөхәмәдьяров Ш.* Тукай кем? // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 2 т. Б. 368.

стиле, художественном восприятии и изображении мира, доминирующих мотивах, типах художественного сознания.

Относительно периодизации творчества Г. Тукая среди ученых-тукаеведов возобладала точка зрения о трех периодах в его поэзии: 1) 1905–1907; 2) 1908–1910; 3) 1911–1913.

В этой части книги дается краткий очерк поэзии Г. Тукая 1908–1910 гг.

«Серьезные вещи отдаю в “аль-Ислах”. Сатирические и смешные – в “Яшен”»

Так в середине марта 1909 года Г. Тукай писал из Казани в своем письме в Уральск Гайнутдину Туприеву[1]. К этому моменту Тукай уже без малого полтора года прожил в Казани. За это время в разных газетах и журналах им опубликовано около 100 стихотворений. Кроме того, с конца 1907 года по 1910 г. вышло 20 сборников произведений поэта. К этому стоит прибавить большое количество прозаических произведений (фельетонов, критических статей, публицистических выступлений и пр.).

Тематика стихотворений, написанных в 1908–1910 гг. разнообразна. Поэт и журналист, Г. Тукай на страницах татарской периодической печати выступает по поводу различных событий, происходящих в татарском обществе, существующих в нем проблем.

Во многих стихотворениях этого периода автор пишет в русле просветительского направления в татарской поэзии, но делает это иначе, чем в начальный период своего творчества. В одном из написанных в конце 1907 года стихотворений – «Ислахчыларга» («Ислахистам») – еще заметна стилистика ранних стихотворений поэта, написанных в 1905–1906 гг. («В саду знаний», «Слово друзьям», «О единстве», «О свободе», «Ради любви Аллаха» и др.): панегирические интонации, прямые призывы к просвещению и прогрессу, преобладание прямых оценок. В дальнейшем стиль поэта, принципы художественного изображения действительности, субъектная организация заметно усложняются.

[1] См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 204.

Так, в стихотворении «Фөрьяд» («Жалобы»)[1] Г. Тукай поднимает значимую для татарской литературы начала XX века тему положения женщины в современном ему обществе. Субъект речи в этом стихотворении – татарская женщина[2], которая с детства обречена на бесправие: произвол со стороны родителей *(«Әнкәем бер җасус иде, әткәй – жандар, / Тәрәзәдин караганны күрсә анлар, / Тәмсез ачы сүзләр миңа ява иде, / Тама иде аулак җирдә күздән каннар»* – «Мать – шпион, отец – жандарм, / Если увидят, что я смотрю в окно, / То ругают последними словами, / Оставшись одна, я плакала кровавыми слезами»), нелюбимый муж-деспот, за которого она вынуждена пойти четвертой женой вопреки своей воле: *«Каһәр итсә, һәр хатынның ала котын, – / Йөрәк янып, һаваларга оча төтен; / Яндырадыр – ягам дисә, калдырадыр – / Якмыйм дисә, аның каршында без утын...»* («Когда бранится, все жены в страхе, / Горит сердце, дым летит в воздух; / Если хочет – сожжет, не захочет – / Не сожжет, мы перед ним лишь поленья»).

Иначе эта тема раскрывается в стихотворении «Опозоренной татарской девушке»[3]. Написанное под впечатлением реального события – бесчестия по отношению к одной из своих служанок со стороны крупного татарского купца Гильмутдина Ибрагимова, это стихотворение, по словам современника и близкого знакомого поэта – Кабира Бакира – относится к числу наиболее красивых, «которое выраженными в нем чувствами способно объединить всех читателей-татар»[4]. Стихотворение имеет подзаголовок «Зиләйлүк көенә» («На мелодию “Зиляйлюк”»). Музыкальное начало усиливает его лиризм.

Стихотворение написано от лица поэта – субъекта речи и сознания. Его чувства, эмоции составляют основу произведения. Автор использует лексику, передающую переживания лирического героя: *«Кызганмыйча күңлем чыдый алмый»* («Сердце сжимается от жалости»), *«Сизмисең бит син дә – синең яннан / Нечкә күңел шагыйрь узганын, / Синең болай мескинләнгән хәлең / Аның күңлен*

[1] Опубликовано 1 января 1908 г. в газете «аль-Ислах» (№ 13).

[2] Стихотворение имеет подзаголовок «Из уст одной женщины».

[3] Впервые стихотворение опубликовано в журнале «Яшен» (№ 10, 24 июня)

[4] Йолдыз. 1909. 2 декабрь.

ничек өзгәнен!» («Ты стоишь и не видишь поэта, / И не знаешь, что мимо тебя / Он проходит с истерзанным сердцем, / О судьбе твоей горькой скорбя»). Вместе с тем в третьей строфе Тукай использует принцип художественного обобщения, представляя читателям положенную в основу стихотворения ситуацию как типическую:

Аз шул бездә байлар – кайсысы кем
Фәрештәдән канат каермас;
Алсын гына шәйтан иманыңны,
Җәһәннәмлек бу дип кайгырмас!

Все они таковы. И, наверно,
Даже ангелу вырвут крыло.
Если жертва готовится аду,
Кто захочет пресечь это зло?
(Пер. В. Тушновой)

Принцип социальной типизации используется Г. Тукаем в целом ряде стихотворений, посвященных критике кадимистов – противников социальных преобразований в жизни татар. Показательно в этом плане сатирическое стихотворение «Ысулы кадимче» («Старометодник»)[1]. По мнению Р. Ганиевой, произведение Г. Тукая представляет собой подражание (назира) стихотворению из «Мухаммадии» Мухаммада Челяби, в котором представлена история написания этого популярного у татар памятника средневековой восточной литературы: «В один из дней к Мухаммаду Челяби пришли его друзья-дервиши с просьбой написать произведение о пророке Мухаммаде. Взяв за основу это обращение, поэт создает совершенно новую сатирическую поэму, в которой высмеивает нравственное падение кадимистов. В его произведении место, где Челяби провел сорок дней в поклонениях Аллаху, превращается в пивную, дервиши – в завсегдатаев трактира»[2]. Возвышенный

[1] Впервые опубликовано в журнале «Яшен» (1908, № 3).

[2] *Ганиева Р.К.* Габдулла Тукай иҗатында төрек мотивлары // Казан утлары. 2014. № 4. Б. 137. По мнению Б. Яфарова, это стихотворение представляет собой пародию на одно из стихотворений из книги Мухаммада Челяби «Мухаммадия». См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т.: шигъри әсәрләр (1904–1908). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 374.

религиозно-мистический план произведения-источника Тукай переводит в сатирический:

Мәгәр көннәрдә бер көн, әмре трахтир,
Утырмыштым ки бер пивнойда сирра.

Кулымны селтәдем фани җиһаннан,
Агызда папирос, алдымда сырра.

Однажды, по воле трактира,
Тайком я сидел в пивной.

Махнул рукой я на бренный мир,
В зубах – папироса, на столе – пиво.

Захмелевший и уснувший герой стихотворения видит сон, в котором он оказывается в раю, где рекой льется вино, а самого его окружают райские гурии. Сатирический эффект в этой части стихотворения создается посредством соединения слов, относящихся к высокой (религиозной) лексике (*оҗмах* – рай; *хур* – гурия, *ризван* – в исламской мифологии страж рая) с бытовой (официант, котлеты, закуска):

Пичәтләнгән шәрабләр алга килгән,
Афисиантлар – бары вилдан вә гыйльман,
Эчемлекләр бөтенләй бесплатный,
Берәү дә бер тиен акча түләтми.

Запечатанные бутылки вина передо мной,
Официанты все не иначе как вильдан и гильман[1],
Напитки все бесплатные совсем,
Никто не просит ни копейки денег.

«Развязкой» стихотворения становится пробуждение героя, обнаружившего пропажу всех денег и «друзей» и, в конечном итоге, оказывающегося в полицейском участке.

Подобные «Старометоднику» сатирические подражания (назира) произведениям средневековой литературы (этот прием Тукай широко использовал и в ранний период своего творчества, что дало

[1] В мусульманской мифологии прислуживающие в раю юноши.

основание Галимджану Ибрагимову в «Татарских поэтах» определить его как период «Мухаммадии» – по названию произведения Мухаммада Челяби) широко представлены и во второй период творчества Г. Тукая.

К тексту «Мухаммадии» как источнику для создания сатирического произведения Г. Тукай обращается и в стихотворении «Мөхәммәдиядән» («Из Мухаммадии»)[1]. По мнению Б. Яфарова, это стихотворение написано как пародия на одно из стихотворений «Мухаммадии» из главы «Ифтитахе рисаләи Мөхәммәдия» («Начало сочинения Мухаммадия»)[2]:

Диде адәм ки, йа Раббем, оныттым,
Янылдым юлый, яңлыш юла киттем,
Билем гаҗиз синең хикмәтләреңдин,
Дилем кыска синең нигъмәтләреңдин.

Сказал человек, о мой Господь, я забыл,
Сбился с пути, пошел по неверному пути,
Я немощен перед твоими чудесами,
Язык мой кроток перед твоими яствами.

Объектом сатиры в стихотворении становится Камиль Мутыги. Некогда ярый оппонент издателя «Баян аль-Хака» Ахметзяна Сайдашева, которого на страницах издаваемой им газеты «Фикер» часто называли Ахмакджаном[3], К. Мутыги после закрытия издававшихся им журналов и газет опубликовал несколько своих сочинений в «Баян аль-Хак», за что и был высмеян Г. Тукаем. Отметим, что подобного рода сатирические выпады против людей из ближнего круга (или, как К. Мутыги, некогда близких Г. Тукаю) – не редкость для Тукая. По натуре поэт был прямолинейным человеком, ценил в людях это качество, которое было для него одним из главных критериев

[1] Впервые опубликовано в газете «аль-Ислах» 20 июля 1908 года.

[2] *Яфаров Б.* Тукай сатира һәм пародияләренең антиподларына карата (О литературных антиподах сатиры и пародий Г. Тукая) // Габдулла Тукай: шагыйрьнең тууына алтмыш ел тулуга багышланган гыйльми сессия материаллары (Габдулла Тукай. Материалы ученой сессии, посвященной 60-летию со дня рождения поэта). Казан: Татгосиздат, 1948. С. 129–136)

[3] Имя, производное от татарского «ахмак» (глупец).

дружеского расположения[1]. Поступки, которые казались ему беспринципными, поэт критиковал в своих произведениях, что нередко приводило к размолвке между ним людьми из его окружения.

Помимо «Мухаммадии», в качестве источника для поэтических подражаний-пародий, Г. Тукай нередко обращался к другой популярной среди татар книге – «Бакырган китабы» («Книга Бакыргана»)[2]. Например, в стихотворении «Тотса мәскәүләр якаң» («Коль за шиворот тебя возьмут московиты») поэт, взяв за основу стихотворение из «Книги Бакыргана», начинающееся со слов *«Ни кылырсын, мескен адәм, тотса Газраил якаң?»* («Что ты будешь делать, несчастный человек, если Азраил возьмет тебя за ворот?»), создает сатирическое произведение, в котором обличает татарских баев, ведущих безнравственную жизнь, пишущих доносы на молодых сторонников джадидизма[3].

[1] «В тебе я во всем нашел прямодушного человека», – писал Г. Тукай С. Сунчелею в одном из своих писем, говоря, одновременно, о своей нетерпимости к любым проявлениям двурушничества: «Тебе хорошо известно, что невозможно понять душу человека, основываясь на его криках в газете: “Свобода! Человечество! Мусульманство!”» См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т. Б. 226.

[2] Популярный среди татар поэтический сборник, составленный Сулейманом Бакыргани (? – 1186) и включающий произведения известных средневековых поэтов,

[3] В стихотворении-источнике основным мотивом становится религиозный мотив неизбежности ответа перед Всевышним за свои деяния:

Нә кыйлырсың, мескин адәм,
Тотса Газраил якаң?
Ничек җавап бирерсең,
Тотса Газраил якаң?
Байдырмыз дип йөредең,
Фәкыйрьне күзгә элмәй;
Байлыгың һич сәүдә итмәс,
Тотса Газраил якаң!..

Что ты будешь делать, несчастный человек,
Если Азраил возьмет тебя за ворот?
Как ты будешь держать ответ,
Если Азраил возьмет тебя за ворот?
Ты кичился своим богатством,
Не видя бедных;
Ничем не поможет тебе твое богатство,
Если Азраил возьмет тебя за ворот!..

В 10 номере журнала «Яшен» (1908, 2 сентября) появляется стихотворение Г. Тукая под заголовком «Авыл җырлары» («Деревенские песни»). Под стихотворением написано: «Может исполняться на любой мотив. Первый сноп». Затем: «Первый сноп закончен. В последующих номерах будут опубликованы второй и третий»[1]. Всего в период с сентября 1908 по 1 августа 1911 года было опубликовано пять стихотворений с названием «Деревенские песни». Все они имеют одинаковое строение, соответствующее строению коротких песен в татарском фольклоре. В прочитанной в 1910 году в «Восточном клубе» лекции о народной литературе Г. Тукай обращает внимание на особенности строения татарских коротких песен, указывая на отсутствие смысловой связи между началом каждой (состоящей из двух или четырех строк) песни и ее концовкой[2]. В «Деревенских песнях» начало каждой строфы взято из многочисленных, хорошо известных Г. Тукаю татарских коротких песен. Известный в начале XX века татарский фольклорист Х. Бадиги писал в своих воспоминаниях о хорошем знании Г. Тукаем татарского фольклора[3] и высоко оценивал его «Деревенские песни»: «Возьмите только его сатиру под названием “Деревенские песни”... О каждом куплете здесь можно ведь написать целую поэму»[4].

Как правило, сатира Г. Тукая в «Деревенских песнях» направлена против конкретных явлений в социальной жизни татар или отдельных лиц. Вот некоторые примеры:

Алтын балдак бармакта, әйләнәдер салмакка;
Ончы хаҗи хәлен сөйлим, әйдә барыйк аулакка[5].

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 376–377.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 167.

[3] По воспоминаниям Х. Бадиги его первое знакомство с поэтом состоялось в конце 1907 года в редакции газеты «аль-Ислах», в которой собиратель татарского фольклора изредка публиковался под псевдонимом «Мугаллим» (Учитель). См. *Бәдигый Х.* Бөек халык шагыйре Г. Тукай турында исемдә калганнар // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 310.

[4] *Бәдигый Х.* Указ. соч. С. 315.

[5] Фрагмент из третьего венка «Деревенских песен» (впервые опубликовано в 7 номере журнала «Яшен» 2 марта 1909 года).

Вращается тихонько и беспечно
На пальце золоченое колечко;
Историю хаджи-торговца расскажу,
Пойдемте-ка в укромное местечко.

(Пер. В. Хамидуллиной)

Упоминаемый здесь хаджи (так у мусульман называют людей, совершивших религиозное паломничество – хадж), по мнению исследователей-тукаеведов – никто иной, как герой стихотворения «Опозоренной татарской девушке» Гильмутдин Ибрагимов[1].

Җаңгыр җава сибәләп, төймә-төймә төймәләп;
Чыгътай мулла үкреп җылый «тәүбә, тәүбә, тәүбә!»ләп[2].

«Кап-кап-кап» накрапывает дождь;
Чыгтай-мулла ревмя ревет, причитая «тэубэ-тэубэ-тэубэ»[3].

Раскаивающийся Чыгътай мулла – уже упоминавшийся в первой главе Галиаскар Гафуров, печатавшийся под псевдонимом «Чыгтай», который ради сохранения указа отказался от своих идей, высказанных в сочинении «Исабет», за что был высмеян в более раннем стихотворении «Мәҗрух указ» («Раненый указ»).

Среди стихотворений Тукая, написанных в 1908–910 гг., есть пародии на поэтов из близкого окружения, в частности, С. Рамиева. И. Нуруллин в работе «Тукай эстетикасы» («Эстетика Тукая») выделяет две группы пародий в творчестве Г. Тукая: социальные пародии (*«Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш»* – «Сенной базар или новый Кисекбаш»; *«Дөнья бу, йа!»* – «Сей мир»; *«Мөритләр каберстаныннан бер аваз»* – «Голос с кладбища мюридов») и литературные: *«Саташкан»* («Помешавшийся»); *«Йокы»* («Сон»), *«Шигърият һәм нәсер»* («Поэзия и проза»)[4].

---

[1] См.: *Мәһдиев М.* XX йөз башы татар әдәбиятында прототиплар. Аларны ачуның әһәмияте // *Мәһдиев М.* Әсәрләр: 10 томда. 10 т.: Гыйльми хезмәтләр, халык авыз иҗаты үрнәкләре, шәхси архив материаллары. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. Б. 72.

[2] Фрагмент из четвертого венка «Деревенских песен» (впервые опубликовано 1 апреля 1910 года во втором номере журнала «Ялт-йолт»).

[3] Слово «тәүбә» означает «раскаяние», «покаяние».

[4] *Нуруллин И.* Тукай эстетикасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1956. Б. 88.

Стихотворение «Саташкан»[1] написано как пародия на известные стихотворения С. Рамиева «Алданган» («Обманувшийся») и «Кайвакытта уйлыймын мин…» («Порою задумчив я…»). Первое – яркий пример произведения экзистенциальной тематики в татарской поэзии начала XX века. Лирический герой С. Рамиева переживает экзистенциальный кризис (*«Бетте. Төштем. Үлде рухым. / Калмады һич рәхәтем»* – «Все кончено. Я упал. Умер мой дух. / Не осталось никакого наслаждения»); все, что его окружает, воспринимается как мнимое, ненастоящее, ложное *(«Юк чыны бер нәрсәнең дә! / Чын “юк” үзе дә юк хәзер!»* – «Нет истины ни в чем! / Даже самого “нет” нет сейчас!). Он противопоставляется враждебному окружающему миру *(«Бар да карыйлар миңа / Ямьсез тутыккан күз белән...»* – «Все смотрят на меня / Некрасивым ржавым взглядом») и сам проклинает его *(«Әрни-әрни ләгънәт әйтәм/ Тискәре бу дөньяга»* – «С горечью я говорю проклятия / Этому противному миру»).

Второе – образец любовной лирики. Предмет изображения в нем – любовное поклонение, переходящее в божественное возвеличивание адресата и определяющее смысл жизни лирического героя (*«“Син” генә – бар күккә патша, / Аш! – диген, күккә ашыйм! / “Син” генә – рух биргән Аллам, / “Син” яшә! Һәм “мин” яшим»* – «Только ты – царица небес / Прикажешь подняться – вознесусь к небесам! / Только ты – Аллах, даровавший дух, / Живи! И я буду жить»).

Пародия Тукая строится на нарочитой трансформации экзистенциального и романтического модусов художественности стихотворений С. Рамиева. Автор соединяет в строфах отдельные фрагменты из стихотворений С. Рамиева со стихами, контрастирующими с ними:

Әрни-әрни ләгънәт әйтәм тискәре бу дөньяга:
Җилле көн булган саен, һәрбер урамда ком ага.

Юк бу дөнья, каплаган күк, юк бу җырләр берсе дә,
Юк чебиләр, юк песиләр, «пес-пеес»е юк, «перс»е дә.

[1] Впервые опубликовано 19 мая 1908 года в газете «аль-Ислах».

С горечью этому миру проклятья бросаю в лицо:
В ветренный день пролетает вдоль улиц песок.

Нет мира, небес и земли – все с песком унеслись.
Нет кошек, цыплят, и не скажешь “кис-кис” или “брысь”.
(Пер. В. Хамидуллиной)

С высокой лексикой стихотворения С. Рамиева, включающей метафизические и экзистенциальные лексемы (*кояш* (солнце), *күк* (небо), *җир* (земля), рух (дух)), контрастируют слова-прозаизмы Г. Тукая: *сәч* (волосы), *пилмән* (пельмени), *токмач* (лапша), *боламык* (пюре), *арба* (телега).

Комический эффект создается также посредством автоцитирования: Тукай включает в свое стихотворение цитаты из своих известных стихотворений: *«Яп-ялангач, бик киенгән һәм кеше төсле үзе»* – «Совсем голый, разодетый и подобен человеку» (неточная цитата из поэмы «Шурале»: *«Яп-ялангач, нәп-нәзек, ләкин кеше төсле үзе»* – «Совсем голый, тонкий, но подобен человеку»), *«Ник аласың син аны, ул бит минем алтын тарак»* – «Зачем берешь его, это ведь мой золотой гребень» (цитата из поэмы «Су анасы»).

Тукай перелицовывает основополагающие для стихотворений С. Рамиева мотивы: отрицание мира («Алданган») и возвеличивание возлюбленной («Кайвакытта уйлыйм мин…»). Его пародия, таким образом, направлена на идиостиль С. Рамиева.

Примечательно название стихотворения. В пародируемом стихотворении название указывает на состояние лирического героя как обманувшегося в мире и людях. Название пародии Г. Тукая указывает на иное состояние субъекта: глагол «саташу» имеет в татарском языке несколько значений (бредить, сбиваться с толку (путаться), помешаться). Очевидно, что тукаевское название в контексте стихотворение означает бред, помешательство.

Стихотворение Г. Тукая «Йокы»[1] имеет подзаголовок «Сәгыйть Рәмиевтән үзгәртелде» (досл.: «Изменено из Сагита Рамиева») и представляет собой переделку произведения С. Рамиева «Уку» («Чтение»). В примечании к первой публикации стихотворения (журнал «Яшен», 3 сентября 1908 года) написано: «В приве-

---

[1] Впервые опубликовано в журнале «Яшен» (№ 30, 3 сентября).

денном выше стихотворении по ошибке вместо слова “уку” (чтение. – *М.И.*) написано “йокы” (сон. – *М.И.*). Мы просим заново правильно прочитать. Если бы сон был таким хорошим занятием, наши татары давно бы продвинулись вперед»[1].

Стихотворение Г. Тукая полностью повторяет опубликованное в журнале «аль-Ислах» (1907, 3 октября) стихотворение С. Рамиева за исключением одного слова – «уку» (чтение, учеба), которое у Тукая заменено на «йокы». Таким образом, происходит семантическая трансформация лейтмотива произведения-источника, и одновременно с этим пародийно изменяется смысл стихотворения. У Рамиева мотив чтения соотносится с такими понятиями, как прогресс *(«Безне адәм иткән уку, / Адәмне алга илткән уку»* – «Чтение сделало нас людьми / Чтение развило человека»), истина («*Юлымызны хак иткән уку»* – «Чтение сделало наш путь истинным»), разум *(«Гакылга нур биргән уку»* – «Чтение осветило наш разум»); у Тукая в результате замены эта соотнесенность нарушается: лейтмотив сна диссонирует с контекстами текста-источника, что и становится основой пародийности.

«С верой пламенной Корану поклоняюсь одному»
(Религиозные мотивы в творчестве Г. Тукая 1908–1910 гг.)

Возобладавшее в критике со второй половины 1930-х гг. утверждение об атеизме Г. Тукая стало одной из составляющих канонизированного образа поэта в советский период. В результате стихотворения Г. Тукая с религиозными образами и мотивами замалчивались и даже изымались из издаваемых в разные годы собраний сочинений.

Мусульманский дискурс, явленный в образах и сюжетах исламской мифологии, многочисленных аллюзиях и реминисценциях из религиозных источников, является важной составляющей поэтического творчества Г. Тукая.

В предисловии к изданному в 1914 году сборнику стихов «Мәҗмугаи асарь» Дж. Валиди писал об отсутствии у Тукая определенного мировоззрения, системы философских и этических взглядов[2].

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 383.
[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 261.

Это естественно, учитывая, что поэт не дожил и до тридцати лет. Религиозные образы и мотивы в лирике Тукая не связаны с его религиозным мировоззрением. По воспоминаниям современников, Г. Тукай не отличался религиозностью. Известный татарский актер и режиссер, Габдулла Кариев, учившийся с Г. Тукаем в медресе «Мутыгия» в Уральске, в своих воспоминаниях о поэте пишет, что в отличие от других шакирдов Тукай не ходил на ифтары (разговения во время священного для мусульман месяца «рамазан»), традиционные застолья, устраиваемые по случаю религиозных праздников или в связи с принятым у татар-мусульман обычаем поминовения покойников, во время которых читаются суры Корана (у татар такие застолья называются «аш мәҗлесе»), игнорировал мусульманские ритуалы, за участие в которых шакирды медресе получали денежное вознаграждение: дженаза (заупокойная молитва, читающаяся во время обряда похорон), хамел (часть похоронного обряда, в которой часто принимали участие шакирды медресе, которые несли носилки с телом покойника на кладбище и за это получали денежное вознаграждение – хамел садака)[1].

Религиозные образы и мотивы встречаются в стихотворениях Г. Тукая различной тематики: любовной лирике, сатирических стихах, стихотворениях с общественно-политическим содержанием. Слово «Коран» встречается в стихотворениях Г. Тукая более 20 раз.

Например, в стихотворении «Туган авыл» мусульманский дискурс второй строфы *(«Ходай шунда җан биргән, мин шунда туган, / Шунда әүвәл Коръән аятен укыган; / Шунда белдем рәсүлемез Мөхәммәдне, / Ничек михнәт, җәфа күргән, ничек торган»* – «Здесь бог вдохнул мне душу, я свет увидел здесь, / Молитву из Корана впервые смог прочесть, / Впервые здесь услышал слова пророка я, / Судьбу его узнал я и путь тяжелый весь») придает образу деревни сакральность: как месту, в котором лирический герой посредством чтения Корана впервые приобщается к исламу, узнает о жизни пророка Мухаммеда.

В стихотворении «Тәэссер» (в перев. с тат. – впечатление)[2], вольном переводе «Молитвы» М.Ю. Лермонтова чтение суры Ко-

[1] См.: *Кариев Г.* Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 92.

[2] Впервые опубликовано в газете «аль-Ислах» 21 января 1908 года.

рана изменяет психологическое состояние лирического героя, возвышает его душу над трудностями жизни.

Состояние душевной просветленности предстает как коммуникация с Богом, завершающаяся поклонением:

Ходайа! Син тыйган эшләр тәмам әкътагъ вә әбтәр, дим;
Иям баш сәҗдәгә: «Аллаһе хак! Аллаһе әкбәр!» – дим.

Всевышний! все, что ты запретил, ненужно и непригодно.
Склоняю голову в молитве и говорю:
«Аллах – истина! Аллах велик!»

Обращает на себя внимание художественное время, в котором находит отражение диалектика мгновения и вечности. Лирическая медитация развертывается как движение чувств лирического героя от локальных, обусловленных жизненными невзгодами ситуаций (минут жизни) к вневременному переживанию величия Всевышнего. Чтение суры Корана выступает как преодоление эмпирического времени, которому на психо-эмоциональном уровне соответствует катарсис – душевное просветление и очищение лирического героя, на что в первую очередь указывает мотив слез:

Оча дилдән бөтен шик-шөбһәләр, һәм мин җылый башлыйм:
Яңакларны мөкаддәс күз яшемлә энҗели башлыйм.

И исчезают все сомненья, и, словно чистый жемчуг там,
Святые слёзы просветленья стекают по моим щекам.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Изменение ментального состояния лирического героя как результат религиозной коммуникации – основа стихотворения «Бер мән»[1]. Лирическое событие в этом стихотворении заключается в изменении психологического состояния лирического героя: от неприятия мира, отравляющей его душу ненависти, безнадежности *(«Өзеп барлык хәятымнан өмидне, / Димен: "Аһ, бар да бетте, бар*

[1] Впервые опубликовано в газете «Вакыт» 22 сентября 1910 года. Русскоязычному читателю это стихотворение татарского поэта известно в переводе Д. Бродского под названием «Неведомая душа». В «Этимологическом словаре татарского языка» указывается два значения слова «мән»: «значение, смысл (слова)» (восходит к араб «ма'на» – смысл); «человек, лицо»

да бетте!”» – «Потеряв всякую надежду в своей жизни, / Говорю: “Ах, все кончено, все кончено!”»), он приходит в финале к благодатному принятию мира: *«Тибәр күңлем моңарчы бер ләгыйньчә/ Тибәдер “рәхмәттән лил-галәмин”чә»* («Мое сердце, одержимое до этой поры дьяволом / Преисполнено “милостью для миров”»). Включенная в этот завершающий стихотворение фрагмент цитата отсылает читателя к 107 аяту 21 суры Корана («Пророки»), в котором Всевышний обращается к пророку Мухаммеду со словами: «Мы послали тебя только как милость для миров».

Исходя из коммуникативной ситуации, стихотворение может быть поставлено в один ряд с более ранним стихотворением «Шагыйрь һәм Һатиф» («Поэт и Хатиф», 1906), однако, несмотря на сходство коммуникативных ситуаций, эти стихотворения тематически разные. В «Поэте и Хатифе» Г. Тукай переживает по поводу искажения религии ишанами: *«Динне бит гыйбарәт диделәр ишаннар: баш бөгүдән, / Кяферләр алдында кимсенеп, хурланып яшь түгүдән»* («Религия, говорят ишаны, состоит в подчинении, / В том, чтобы лить слезы, унижаясь перед кяфирами»). В «Неведомой душе», как и «Впечатлении» – о состоянии катарсиса, душевном просветлении, переживаемом в результате выхода за пределы эмпирического мира.

В творчестве Г. Тукая значительное место занимают стихотворения, написанные для детей. Издаваемые им сборники – *«Яңа кыйраәт»* («Новое чтение»), *«Балалар күңеле»* («Детская радость»), первая школьная хрестоматия по литературе *«Мәктәптә милли әдәбият дәресләре»* («Уроки литературы в школе») – пользовались большой популярностью у учителей словесности. В них поэт наряду с произведениями татарских авторов включал вольные переводы из русской поэзии. Таковым, в частности, является стихотворение *«Таян Аллага»* («Полагайся на Аллаха»)[1], которое, по мнению тукаеведов, имеет сходство со стихотворением И.С. Никитина «Молитва дитя»[2].

---

[1] Впервые опубликовано в сборнике «Яңа кыйраәт» (1909).

[2] Известный татарский писатель и литературовед М.С. Магдеев в одной из своих статей пишет о стихотворениях И.С. Никитина под влиянием которых были написаны тукаевские произведения. Например, «Карлыгач» («Ласточка») написано под влиянием «Гнезда ласточки» И. Никитина.

Стихотворение «Таян Аллага» имеет кольцевую композицию: его первая и шестая строфы – обращения к ребенку с увещеваниями во всем полагаться на Аллаха:

Әй бәһале, әй кадерле, әй гөнаһсыз яшь бала!
Рәхмәте бик киң аның, һәрдәм таян син Аллага!

О, безгрешное, святое, драгоценное дитя!
Береги любовь Аллаха, дорожи, молясь и чтя.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Лейтмотивом этого стихотворения становится молитва, обращенная ко Всевышнему с просьбой указать правильный путь в жизни:

Йа Ходай, күрсәт, диген, ушбу җиһанда якты юл;
Ул – рәхимле; әткәң-әнкәңнән дә күп шәфкатьле ул!

Попроси, скажи: «Всевышний! Укажи мне светлый путь»;
Он родителей щедрее, благодарным Ему будь!
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Мотив молитвы становится смыслообразующим и в стихотворении *«Ана догасы»* («Молитва матери»). В стихотворении, состоящем из 6 строф, выделяются три части. В первой (1–3 строфы) автор создает картину сельской идиллии (тихая деревенская ночь, светлая луна, спящая после трудового дня деревня). Во второй (4–5 строфы) появляется образ молящейся матери. Г. Тукай очень лаконично передает ее психологическое состояние: *«Намазлыкка утырган, бар җиһаннан күңленне арчып»* («Там старушка, с души отряхнув груз мирской, в поздний час / На коленях стоит, отслужив свой вечерний намаз»). Во время чтения молитвы она отрешена от всего мироздания (слово «җиһан» в приведенном контексте усиливает эмоциональное впечатление, придает молитве матери возвышенное звучание). В пятой строфе происходит изменение субъекта речи: *«Ходаем, ди, бәхетле булсайде сөйгән, газиз угълым!»* («Говорит (мать. – *М.И.*): “Творец, ниспошли счастье моему любимому, родному сыну!”»). Интонация возвышенного усиливается за счет образа слез, льющихся из глаз матери во время молитвы,

риторического обращения автора: *«Карагыз: шул догамы инде Тәңре*[1] *каршына бармас?»* («Смотрите же: неужели эти молитвы не дойдут до Всевышнего?»).

Одной из вершин лирики Г. Тукая, в которой лирический герой выступает как носитель религиозного сознания, является стихотворение «Васыятем» («Мое завещание»). Литературовед Р. Ганиева, определяя жанр этого стихотворения как «марсия»[2], пишет о том, что оно является ответом на обвинения в безбожии, которые Тукаю часто приходилось слышать со стороны кадимистов[3]. Исследовательница выделяет коранические реминисценции в первом бейте стихотворения:

Кайт, и нәфсе мотмәиннәм! Бар, юнәл, кит Тәңреңә;
Бирдең аркаңны моңарчы, инде бир бит әмренә.

Обретя успокоенье, возвратись, душа, к Творцу,
Обращенная спиною, обрати лицо к Нему.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Согласно мусульманским эсхатологическим представлениям, душа человека в Судный день возвратится в место своего отправления (см. в Коране: «Как вы не веруете в Аллаха? Вы были мертвыми, и Он оживил вас, потом он умертвит Вас, потом оживит, потом к Нему вы будете возвращены» (2:18)).

Эти строки поэта прозвучали и во время его похорон: после того, как отец Ф. Амирхана, мулла Зариф, прочитал молитву «Табарак»[4], из уст Касим-хазрета у могилы Тукая прозвучали строки «Завещания»[5].

---

[1] Слово «Тәңре» (Тенгри) в лирике Г. Тукая часто используется как стилистический синоним слова Алла (Аллах).

[2] Марсия – один из жанров восточной поэзии, содержание которого составляет восхваление известного человека, смерть которого опечалила не только его близких, но и часть общества.

[3] *Ганиева Р.К.* Васыятем // Габдулла Тукай. Энциклопедия. Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәннать институты, 2016. С. 150–151.

[4] Состоящая из 30 аятов 67 сура Корана «аль-Мульк» («Власть») Название суры символизирует могущество и величие Всевышнего, обладающего абсолютной властью над всеми созданиями.

[5] См.: Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 788.

«В часы сомнения»
(экзистенциальные мотивы в поэзии Г. Тукая)

Юк әле миндә хәкыйкатькә вөсул,
Әллә нигә айрылалмый уң вә сул.

Истины достичь не могу я, право,
И не различить, где лево, а где право.
(Пер. В. Хамидуллиной)

Эти сетования лирического героя в стихотворении «Вакъты гаҗезем» («В часы сомненья»)[1] передают мучительный процесс поиска истины (истинного творчества).

Полный сомнения, переживающий творческий кризис поэт обращается к Богу:

Йа Ходай! Кайчан бу золмәтләр бетеп,
Юл салырмын күкрәгем берлән этеп?

О, Всевышний! Когда ж этот мрак разойдется?
Путь проложить я грудью готов, коль придется!
(Пер. В. Хамидуллиной)

Об этом же и стихотворение «Тәрәддөд вә шөбһә» («Колебания и сомнения»)[2], лирический герой которого терзается мучительными вопросами о своем предназначении, сущности своего творчества:

Җырлыймын, ләкин җырымнан файда бармы халкыма?
Бер мәләктән яки шәйтаннанмы илһамым килә?

Я пою, но народу от песен моих есть ли прок?
Через ангела или шайтана мне шлет вдохновенье пророк?

Творчество для поэта – способ отрешиться от окружающего мира, сравниваемого с адом (*«Мин сизәм: дөнья йөзе – дузәх, җәһәннәмдер миңа»* – «Я чувствую: мир для меня подобен аду, преисподней») и создать в противоположность ему свой, райский, мир:

[1] Впервые опубликовано в газете «аль-Ислах» 21 июля 1909 года.
[2] Впервые опубликовано в газете «аль-Ислах» 18 февраля 1909 года.

Һәр каралткан кәгаземдә санки багъ, бостан була;
Һәр хәрефтән каршыма вилдан вә гыйльманым килә.

На страницах, исписанных мной, вижу я райский сад.
Каждой буквой Вильдан и Гильман услужить мне спешат.

Состояние безнадежности, неудовлетворенности от написанного *(«Һич риза булмыйм үземнән язганымнан соңра мин; / Һәр заман күз алдыма кимлек вә ноксаным килә»* – «Закончив писать, я не доволен тем, что написал: / Всегда вижу в написанном несовершенства и недостатки») сменяется духовным просветлением (*«Әллә кайдан шунда икъбаль чулпаным килә»* – «Откуда то в этот миг появляется звезда светлого будущего»), надеждой на будущее:

Ялтырый ул күкләремдә, күп өмидләр арттыра:
Күз яшем сөртергә гүя назлы җананым килә.

Звезда сияет в небесах, надежду мне дает,
Будто милая сердцу утереть мои горькие слезы идет.
(Пер. В. Хамидуллиной)

Семантическая оппозиция «надежда/безнадежность» – одна из сквозных в поэтическом творчестве Г. Тукая 1908–1910 гг. Наиболее яркими примерами их художественного воплощения становятся стихотворения «Өмид» («Надежда»), «Өзелгән өмид» («Разбитая надежда»), «Өмидсезлек» («Безнадежность»).

Лирический герой стихотворения «Өмид»[1] изображен в состоянии ценностного кризиса:

Мин караңгыда хәзер; үтсен бу таң атмас кичәм;
Таш йотам, икмәк белеп, һәм зәһр эчәм, саф су дисәм.

Кап-караңгы. Уңны-сулны күрмим – астны-өстне мин;
Иркәлим дошманны, чәнчәм чын хәкыйкать дустны мин[2].

Я сейчас во тьме блуждаю, пусть растает сумрак злой.
Пью не воду – яд глотаю, ем не хлеб, а прах земной.

[1] Впервые опубликовано в газете «аль-Ислах» 2 июля 1908 года.
[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 241.

Тьма сплошная. Я не вижу, где восход и где закат.
Я с врагом дружу, а друга, как врага, ударить рад.
(Пер. А. Ахматовой)

Образу тьмы противопоставляется метафорический образ «солнце мысли»: *«Чыкчы, и фикрем кояшы! Китсен өстеңнән болыт»* («Взойди, о солнце моей мысли! Пусть рассеется над тобой туча»). Семантическая оппозиция «свет/тьма» становится в стихотворении смыслообразующей. Свету мысли автор противопоставляет тьму, в которой пребывает лирический герой: *«Мин караңгыда хәзер; үтсен бу таң атмас кичәм...»* («Я во тьме теперь; пусть пройдет этот беспросветный вечер»); *«Кап-караңгы. Уңны-сулны күрмим – астны-өстне мин»* («Непроглядная темень. Не видно, где право, где лево, где верх, а где низ»).

В последних двух строфах стихотворения происходит изменение состояния лирического героя:

Юк, кояшым, мин беләм: син батмагансың мәңгегә;
Син дә, вөҗдан, бер торырсың: ятмагансың мәңгегә.

Юк! Түбән калмас бу җан: фитърәттә гали булган ул,
Кисмәк өстендә каракош – иттифакый кунган ул.

Не зашло мое светило, верю в светлые года,
И моя проснется совесть, не уснула навсегда.

Нет, душа не будет низкой, высота – ее удел,
Знайте все: орел могучий на овин случайно сел!
(Пер. А. Ахматовой)

Изменяется ментальное состояние лирического героя: переживаемый им в начале стихотворения кризис сменяется надеждой на духовное возрождение, залогом которого является вера в божественное величие человеческой души.

Написанные в один год стихотворения «Өзелгән өмид» («Разбитая надежда»)[1] и «Өмидсезлек» («Безнадежность»)[2] объединяет тема безнадежности. В них в центре внимания оказывается чело-

[1] Впервые опубликовано в газете «Вакыт» 29 ноября 1910 года.
[2] Впервые опубликовано в газете «Вакыт» 22 мая 1910 года.

век, трагически переживающий девальвацию ценностей: любви, творчества, правды.

«Өмидсезлек»:

Калмасын дустлык, мәхәббәт, чын сөешмәк дөньяда.
Бу җәһәннәмдер, түгел Ширин илә Фәрһад җире.

И каләм, син хакны язма, күз буя, юк-барны яз,
Бумыни соң тугъры әшгарны язып иншад җире?

Пусть не останутся на свете дружба, любовь.
Этот мир – ад, а не место для Ширин и Фархада.

О перо, не пиши правду, обманывай, пиши о мелочном
Это ли место для того, чтобы писать правдивые стихи?!

«Өзелгән өмид»:

Нинди дәрт берлән каләм сызсам да кәгазь өстенә,
Очмый әүвәлге җүләр, саф, яшь мәхәббәт чаткысы.

И мөкаддәс моңлы сазым! Уйнадың син ник бик аз?
Син сынасың, мин сүнәмен, айрылабыз ахрысы!

И с каким бы я порывом ни водил пером теперь,
Искры страсти не сверкают, и душа не зажжена.

Саз мой нежный и печальный, слишком мало ты звучал.
Гасну я, и ты стареешь… Как расстаться мне с тобой?

(Пер. А. Ахматовой)

Стихотворение «Безнадежность» начинается с обращения лирического субъекта к своей душе: *«Тәндә җаным, чык та Тәңреңә юнәл, бар, кайт кире!»* («Душа, что в моем теле, выйди и вернись к своему Создателю!»). Согласно мусульманским эсхатологическим представлениям, душа человека в Судный день возвратится в место своего отправления (см. в Коране: «Как вы не веруете в Аллаха? Вы были мертвыми, и Он оживил вас, потом он умертвит Вас, потом оживит, потом к Нему вы будете возвращены» (2:18)). Судный день упоминается и в седьмой строфе стихотворения: *«Сез дә, мәзлүмнәр гөруһы, хак өчен кул сузмагыз, / Тик кыямәт көнгә калды*

хаклар истирдад кире» («И вы, униженные, не ищите справедливости / Только в Судный день вы сможете вернуть ее»).

В заключительной строфе стихотворения звучит обращение к перу: *«И каләм, син хакны язма, күз буя, юк-барны яз»* («О перо, ты не пиши правды, пиши для отвода глаз, о всяких пустяках»), которое контрастирует с обращением к перу в одном из ранних стихотворений поэта «И каләм!» («О перо!»). В последнем в обращении к перу присутствует призыв писать правду: *«Яз караны "кара" дип һәм акны ак, / Җөпне "җөп" дип һәм шулай ук такны так»* («Пиши, что черное это черное, а белое – белое / Четное – это четное, а нечетное – нечетное»), и на этом фоне призывы, звучащие в «Безнадежности» воспринимаются как отрицание сакральной миссии поэтического творчества – быть источником истины.

В стихотворении «Разбитая надежда» лирический субъект также стремится найти опоры для преодоления духовного кризиса. В последней строфе отчаяние сменяется катарсическим состоянием, в основе которого – сентиментальное и одновременно возвышенное чувство к матери: *«Бар күңелләрдән җылы, йомшак синең кабрең ташы, – / Шунда тамсын күз яшемнең иң ачы һәм татлысы»* («Всех сердец теплее и мягче твой надмогильный камень, – / Пусть капают на него самые сладостные и горькие мои слезы»).

С чем связан мотив безнадежности в творчестве Г. Тукая 1908–1910 гг.? Очевидно, что ответ на этот вопрос следует искать как в переживаемом поэтом духовном кризисе (вспомним письмо поэта своему другу Ф. Амирхану, в котором он с отчаянием пишет о бесцельности своей жизни, проходящей в среде случайных знакомых, обществом которых поэт тяготится), так и в социально-политической ситуации сложившейся в России после первой русской революции и вошедшей в историю как период реакции.

Отвечая на этот вопрос, Дж. Валиди пишет о том, что причины подобного изменения настроения в поэзии Г. Тукая имеют глубокие корни и искать их следует в натуре самого поэта[1]. По мнению критика, «душевные страдания и боль никогда у него (Тукая. – *М.И.*) не прекращались». Однако, в отличие от раннего творчества 1905–1907 гг., в Казани они приобретают новую психологическую

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 258.

окраску. По мнению Дж. Валиди, признание, которое Г. Тукай получает в Казани, формирует в нем идеалистическое настроение (надежды на обретение новых друзей, стремление к служению нации, создание газет и журналов), которым Тукай живет два года. По прошествии этих двух лет Тукай, по словам Дж. Валиди, испытывает разочарование в себе: «Народ его превозносит, считает его своим Пушкиным. Есть ли в нем силы, чтобы принять это? Вот эти вопросы по-настоящему терзают его, Он задает себе вопрос: «Что я видел в этом мире, что сотворил?..”. И вынужден ответить:

“Каждую минуту мир требует от меня плодов души,
Что может созреть, если душа погасла, если в ней нет пламени”»[1].

Помимо «Разбитой надежды», «Безнадежности», экзистенциальными настроениями проникнуты стихотворения *«Сәрләүхәсез»* («Без названия»), *«Теләү бетте»* («Кончились желания»), *«Ачы тәҗрибә авазы»* («Голос горького опыта»), *«Үкенеч»* («Раскаяние»), *«Тәләһһеф»* («Грусть»).

Первое наполнено поэтическими размышлениями о природе человека:

Мескин адәм! Тыштан уйный, тыштан көлә,
Ямьсез якны уйлап куя эчтән генә.
Безнең гомер уен түгел, бәйрәм түгел,
Һич кайгысыз кеше булса – адәм түгел![2]

Несчастный человек! Играет он, смеется напоказ.
Но думает дурное всякий раз.
Но наша жизнь ведь не игра, не праздник ведь наш век.
И если человек печалей не познал, то он – не человек!

(Пер. В. Хамидуллиной)

В представлении поэта за радостью и весельем скрывается безграничная печаль, которая переполняет сердце человека.

Стихотворение «Теләү бетте» написано как «заимствование из Пушкина». Это вольный перевод стихотворения «Я пережил свои желанья» (1821), написанного русским поэтом в период южной

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 259.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т.: шигъри әсәрләр (1909–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 67.

ссылки и наполненного настроениями грусти и разочарования в жизни, мотивами одиночества, ожидания скорой гибели. В переводе Тукая сохраняются основные мотивы пушкинской элегии, но усиливается экспрессивность:

Фәкыйрь калдым хәзер: тормыш үзенең биргәнен алды;
Күңел буш: анда калды тик авыр хәсрәт, ачы кайгы.

Бетердем шиңдереп төрле гүзәл чәчкәмне барсын да
Явыз тәкъдир, каты тәкъдир, суык тәкъдирем астында.

Я беден: жизнь всю радость забрала;
Душа пуста: там горя груз и грусти мгла.

Я уничтожил все прекрасные цветы.
Из-за жестокой, злой и ледяной судьбы.
(Пер. В. Хамидуллиной)

В стихотворении «Тәләһһеф» основным структурообразующим принципом становится антиномичность. Т.Ш. Гилазов выделяет несколько смыслообразующих антиномий: тело/душа; материальное/духовное и рассматривает это стихотворение как образец философской лирики поэта[1]. Г. Тукай переживает по поводу охватившего всех нравственного упадка, девальвации совести, завершая свое стихотворение риторическим вопросом:

Керләнә өст-өстенә рух, һич хозур вөҗданга юк;
Ни сәбәптән җир йөзендә тәнгә – мунча, җанга – юк?!

Почему же честь и совесть почитаются за бред.
Почему для тела – баня, для души же бани нет?!
(Пер. В. Державина)

Переживаемое поэтом в 1909–1910 гг. ощущение кризиса (духовного, творческого, социального) свидетельствует о его особом видении общественной роли поэта и поэзии. Поэзия для Тукая не только эхо, которое откликается на все, что происходит вокруг поэта. Своими стихами Тукай преображал окружающую его действительность, создавал новые смыслы, предлагал новые

[1] *Гыйләҗев Т.* Тәләһһеф // Габдулла Тукай. Энциклопедия. С. 611.

жизнестроительные опоры. Не случайно в 1909 году Тукай в своем вольном переводе обращается к лермонтовскому «Пророку».

В «Пророке» Г. Тукая сохраняются лирический сюжет и основные мотивы и образы стихотворения Лермонтова: одиночество и изгнанничество, общество, враждебное любви и правде, страдающая в таком обществе свободная творческая личность. Эти мотивы не претерпевают в переводе татарского поэта существенных семантических трансформаций, а лишь детализируются посредством компонентов текста, соответствующих «горизонту ожидания» татарского читателя. К указанным компонентам, в частности, относятся религиозно-мифологические понятия, одновременно выступающие и как маркеры высокого стиля: *гарше агъля* (понятие, обозначающее обитель бога: *«Менә хәзер япа-ялгыз торам бер читтә, сахрада, / Итәм тагать, күзем, күңлем тәмамән гарше әгълядә»* – «Теперь совсем одинокий живу в стороне (от людей), в пустыне, / Молюсь, мои глаза и душа устремлены к обители бога»), *гъәд, сәмуд* (названия древних языческих племен – адитов и самудов, проживавших на территории Аравийского полуострова и, согласно исламской мифологии, уничтоженных Аллахом из-за неприятия ими единобожия: «*Күрәм гъаден, сәмуден, бар булып үткән халыкларны / Күрәм диңгез төбен, уйнап-йөзеп йөргән балыкларны»* – «Я вижу адитов, самудов, народы, которые были и исчезли, / Вижу морское дно, рыб, которые резвятся там»).

Вместе с тем, по мнению литературоведа Р.К. Ганиевой, в «Пророке» Г. Тукая присутствуют восходящие к восточной поэтической традиции элементы. «Поэт, – пишет исследовательница, – привносит в образ Пророка отсутствующие у Лермонтова и заимствованные из исламской истории и мифологии образы. Жизнь Пророка в пустыне изображается как в поэзии Востока. Разрабатывается в духе Кул Гали, Низами, Физули, Навои»[1]. Важно и другое замечание ученого: «пламенные аяты Пророка Тукая равно обращены и к неимущим, и к царям», он (Пророк) «открывает им все их прегрешения», и это (философия равенства различных слоев общества), считает Р. Ганиева, восходит к Корану[2].

[1] *Ганиева Р.* Пәйгәмбәр // Габдулла Тукай. Энциклопедия. Б. 514.
[2] Там же. С. 514.

«В своих книгах я предстаю то как Пушкин, то как Лермонтов, то как Аксаков, то как Майков, то как Плещеев…»
(переводы Г. Тукая 1908–1910 гг.)

Как и в первый (уральский) период творчества, Тукай в 1908–1910 гг. много переводит из русской поэзии. Помимо любимых им Пушкина и Лермонтова, в круг переводимых им поэтов входят А. Майков, И. Аксаков, А. Плещеев, Н.И. Позняков, А.М. Федоров, А.Е. Измайлов. Многие из переведенных произведений этих авторов случайны, о чем Г. Тукай пишет в одном из писем С. Сунчелею: «Мои случайные переводы и подражания будут на первом месте в татарской школе»[1]. Речь здесь идет о школьных хрестоматия, составленных Г. Тукаем из собственных стихов: «Балалар күңеле» («Детская радость», 1909), «Яңа кыйраәт» («Новая книга для чтения», 1909).

Так, в предисловии к книге «Балалар күңеле» написано: «Этот сборник составлен из стихов, написанных в подражание стихотворениям таких уважаемых русских поэтов, как Плещеев, Майков, Позняков, Федоров»[2]. Из 25 стихотворений, вошедших в этот сборник, 10 – вольные переводы из русской поэзии. Сам Г. Тукай, как мы видели выше, называет их случайными, впрочем, частота обращения к отдельным авторам из этого списка заставляет усомниться в этой случайности. К таковым, в частности, относится Иван Саввич Никитин, один из мастеров поэтического пейзажа в русской поэзии XIX века. Г. Тукай высоко ценил творчество этого поэта, о чем свидетельствует одно из его писем С. Сунчелею, в котором поэт пишет: «Природный талант Никитина, по-моему, не уступает Пушкину. Единственное, что он не смог получить хорошего образования и воспитать должным образом свой ум и душу»[3].

Одним из наиболее поэтичных вольных переводов Г. Тукая из И. Никитина является стихотворения «Карлыгач» («Ласточка»)[4]. Помимо «Ласточки», а также стихотворений «Таян Аллага»

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 216

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 213

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 219.

[4] Впервые опубликовано в сборнике «Балалар күңеле» в 1910 году. Вольный перевод из стихотворения И. Никитина «Гнездо ласточки».

(«Надейся на Аллаха») и «Бабай» («Дедушка»)[1], М. Магдеев обращает внимание на сходство строк из стихотворения Г. Тукая «Пар ат» («Пара лошадей») – *«Ах, гөнаһым шомлыгы бу кучеры бик тын тагын, / Җырламыйдыр бер матурның балдагын я калфагын»* («Как на грех еще и кучер призадумался, притих,/ Ни красавиц он не славит, ни колечек золотых…») со строками из стихотворения И. Никитина «Жизнь раскинулась вольную степью…»:

Ну ж, ямщик! Пристегни коренную,
Что насупился? Вдаль погляди!
Что за ширь! Ну-ка песню родную,
Чтобы сердце заныло в груди…[2]

Если переводы из указанных выше авторов в определенной степени были случайными, то переводы из А.С. Пушкина и М.Ю. Лермонтова – свидетельство непрекращавшегося творческого диалога татарского поэта с классиками русской поэзии. В ранний период творчества в уральских периодических изданиях были опубликованы вольные переводы из Пушкина и М. Лермонтова: «Пушкиннән» («Из Пушкина»), «Шагыйрьгә» («Поэту»), «Хур кызына» («Гурии») и др.

Во второй период из А. Пушкина Г. Тукай переводит «Сказку о золотом петушке» («Алтын әтәч»)[3], «Я пережил свои желанья» («Теләү бетте»), «Веселый пир» («Мәҗлес»); из Лермонтова – «Пророк», «Эпиграмму» («Охшату»), «Молитву» («Тәәссер»), «К* (“Я не унижусь пред тобою...”)»[4], «Ответ» («Соңра»).

Вольные переводы Г. Тукая отличаются друг от друга по степени близости к текстам оригинальных стихотворений русских поэтов. В одних случаях Тукай, перерабатывая поэтические темы,

---

[1] Этот вольный перевод из стихотворения И. Никитина «Дедушка» (1857) был опубликован в сборнике «Балалар күңеле» в 1909 году.

[2] См.: *Мәһдиев М.* Татар әдәбиятының багланышлары һәм аның формалары. Мәсьәләнең куелышы // *Мәһдиев М.* Әсәрләр: 10 томда. 10 т.: Гыйльми хезмәтләр, халык авыз иҗаты үрнәкләре, шәхси архив материаллары. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. Б. 233.

[3] Впервые опубликовано в виде отдельного издания в издательстве «Сабах» в 1908 году.

[4] В переводе Г. Тукая – «Алдандым». Стихотворение опубликовано в газете «аль-Ислах» 10 июня 1908 года.

сохраняет лирический сюжет, образы и мотивы переводимых стихотворений. В других – произвольно развивает основную тему (мотив) первоисточника.

Вот один из примеров вольного перевода этого периода – стихотворение Г. Тукая «Алдандым», имеющее подзаголовок «Лермонтовка тәкълид» («В подражание Лермонтову»).

Основным мотивом в стихотворении М. Лермонтова является мотив напрасной жертвы, по поводу которого Л.М. Щемелева пишет, что именно в стихотворении «К* (“Я не унижусь пред тобою…”)» Лермонтов связывает напрасность такой «жертвы» с утерянной возможностью творчества[1].

В вольном переводе Г. Тукая этот мотив звучит иначе: *«Кем белә: егълап аяк астында үткән көннәрем, / Мәгънәсез аһлар белән буп-бушка үткән төннәрем // Бер-бер эш милләткә бирерләр иде, алданмасам, – / Мин, җүләр, гошшакъ рәтенә яшьтән үк ялганмасам»* («Кто знает: в те дни, что я в слезах провел у ног твоих, / в наполненные вздохами бессмысленные пустые ночи // Я бы мог что-то сделать для нации, если бы не обманывался, – / Если бы с юных лет не был в ряду влюбленных безумцев»). В отличие от русского поэта, лирический субъект у которого поставлен в отношение ко всему миру («И так я слишком долго видел / В тебе надежду юных дней / И целый мир возненавидел / Чтобы тебя любить сильней»; «Быть может, мыслию небесной / И силой духа убежден, / Я дал бы миру дар чудесный / А мне за то бессмертье он?»), у Тукая он поставлен в отношение к нации: *«Җисменә җан өрсәм, үтермәс иде милләт мине; / Та кыямәт зикридәрди, бәлки, тәгъзимләп мине»* – «Если бы я вдохнул в нее (нацию) душу, то нация не убила бы меня; / Может, до Судного дня вспоминала бы меня, превознося»[2].

Такая семантическая трансформация лермонтовского мотива обусловлена ценностными ориентациями татарской литературы начала XX века: понятия «служение нации», «прогресс нации» определяли содержание большого числа произведений деятелей татарской литературы.

---

[1] *Щемелева Л.М.* «К*» («Я не унижусь пред тобою») // Лермонтовская энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1981. С. 208.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 238.

Вольные переводы Г. Тукая из русской поэзии – это, по мнению М. Магдеева, один из путей интеграции татарской литературы в мировую «Из-за знания писателями русского языка, – пишет М. Магдеев – татарская литература приобщается к западной. Тукай, например, указывает, что стихотворение "Кемнән ярдәм эзләргә?" ("От кого ждать помощи?") было переведено из Майкова[1]. Но это стихотворение еще не только майковское. Основная его мысль восходит к Г. Гейне… Таким образом мысль Г. Гейне проникает в татарскую поэзию…»[2]. Под влиянием Г. Гейне написано еще одно стихотворение Г. Тукая – «Мәхәббәт шәрхе» («Комментарии к любви»).

Сказанное относится и к некоторым другим вольным переводам Г. Тукая. Например, стихотворение «Байроннан» («Из Байрона») является вольным переводом лермонтовского «В альбом (из Байрона)». Примечательно, что Г. Тукай написал предисловие к изданному в 1911 году переводу С. Сунчелеем «Шильонского узника» Байрона. В своем небольшом предисловии Г. Тукай пишет о влиянии, которое поэзия Байрона оказала на А. Пушкина и М. Лермонтова[3].

Таким образом, вольные переводы Г. Тукая из русской поэзии в отдельных случаях можно рассматривать и как одно из проявлений диалога татарской литературы с европейской, что было неотъемлемой частью литературного процесса начала XX века.

---

[1] Вольный перевод одного из фрагментов стихотворения А. Майкова «Совет» был впервые опубликован в газете «аль-Ислах» 6 августа 1908 года

[2] *Мәһдиев М.* Татар әдәбиятының багланышлары һәм аның формалары. Мәсьәләнең куелышы // Мәһдиев М. Әсәрләр: 10 томда. 10 т. Б. 274.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 195–196.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Библиография переводов произведений Габдуллы Тукая на русский язык (1908–1910)

Поэзия
1908

Духовная песня одного шейха

Перевод В. Любина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. Изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; в переводе того же автора – **Духовная песня одного шейха (Песнопение одного шейха)** – см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; в переводе того же автора – **Песнопение шейха –** см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

В переводе А.Чепурова – **Кодекс одного шейха** – (см: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

Из турецкого (Мудрые слова)

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Тат. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Украденный смысл

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с. ; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; *в переводе того же автора* – **Украденный смысл (с турецкого) –** см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казан: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.).

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. Изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Парень и девушка

Перевод Л.Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. Изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казан: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Поэт

Перевод П. Радимова (см.: Абдулла Тукаев. Узюлган умид (Разбитая надежда). Избранные стихотворения. Перевод П. Радимова. – Казань: Государственное издательство. Казанское отделение, 1920. – 31 с.; Абдулла Тукаев. Избранные стихи. (К 50 летию со дня рождения). – Казань: Татгосиздат, 1936. – 80 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Перевод Р. Бухараева (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод К.Липскерова (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

Перевод А. Чепурова (см.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель,1988. – 432 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2002. –160 с.).

Правда и ложь

Перевод К. Лиспкерова (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые Переводы. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Сутки

Перевод Р. Бухараева (см.: Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения; Поэмы; Стихотворения для детей. – М.: Худ.лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

В грустную минуту

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель,1988. – 432 с.).

Сумасшедший

Перевод Р. Бухараева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

К… (Сегодня встретившись с тобою…)

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. Перевод В. Думаевой-Валиевой. – М.: Инсан, 2003. –135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

В переводе Л.Григорьевой – **К...** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Обманувшийся (Подражание Лермонтову)

Перевод В.Рождественского (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Таттосиздат, 1951. – 276 с.).

В переводе Р. Морана – **«Обманувшийся (по Лермонтову)»** (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.).

В переводе В.С. Думаевой-Валиевой – **«Обманулся»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Странная любовь

Перевод И. Сельвинского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель,1988. – 432 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Перевод В.С. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Надежда

Перевод К. Арсенева (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод М. Петровых (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод А.Ахматовой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод Н.Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Жизнь

Перевод К.Липскерова (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. –М. –Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.).

Перевод С.Липкина (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Сов.Россия, 1974. – 304 с.).

Перевод С. Бобкова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые Переводы. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Красавице с некрасивыми зубами

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения; Поэмы; Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Твоя рука

Перевод В.Рождественского (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – «**Твои руки**» (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Голубая корова

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

О журнале «Яшен»

Перевод Р. Морана (Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Коль за шиворот возьмут

Перевод Р. Бухараева (см.: Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения; Поэмы; Стихотворения для детей. – М.: Худ.лит., 1986. – 239 с.).

Поборник благочестия

Перевод с. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов.Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Кому верить?

Перевод К. Арсеньевой (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения; Поэмы; Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – «**У кого искать помощи?**» (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

К портрету

Перевод В.Тушновой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. –Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

В переводе В. Звягинцевой – «**Пояснение к рисунку**» (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

В переводе В. Леонович – «**Пояснение к рисунку**» (см.: Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения; Поэмы; Стихотворения для детей. – М.: Худ.лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

В переводе Л. Руст – «**Перед портретом**» (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Жалоба

Перевод В. Рождественского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

В переводе В. Северцева – «**Жалоба муллы (по «Молле Насреддину»)**» (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.).

Деревенские песенки. Первый сноп

Перевод В.Микушевича (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Деревенские песни. Второй сноп

Перевод В. Микушевича (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Совет

Перевод К. Липскерова (см.: Абдулла Тукаев. Избранные стихи (к 50-летию со дня рождения). – Казань: Татгосиздат, 1936 – 80 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. –М. –Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 272 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Перевод О. Дмитриева (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Радость и горе

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Он ли? ... Он!

Перевод С. Северцева (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Любовь

Перевод Д.Бродского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод Я. Хелемского (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Перевод В. Тушновой **(**см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Сегодня праздник

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов.Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Сенной базар или Новый Кисекбаш

Перевод В. Рождественского (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод Н. Сидоренко (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод С. Ботвинника (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. –М. –Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.)

Детям у доски

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; в переводе того же автора – **У доски –** см.: Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966.

142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 272 с.).

Приятные вести

Перевод К.Липскерова (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Таз

Перевод В. Рождественского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Водяная

Перевод А. Глобы (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.)

Перевод Р. Бухараева (Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

В переводе С. Липкина – **Водяная ведьма** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. –Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Золотой гребень

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.; в переводе того же автора – **Золотой петух –** см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

После

Перевод Л. Руста (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

Отчего?

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Памяти Мухамед–Загира

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Националисты

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. –Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов.Россия, 1974. – 304 с.).

В переводе А. Миниха – **Татарские националисты** (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; в переводе того же автора – **Татарские националисты (миллятчи) –** см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Из турецкого (мудрые слова)

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения; Поэмы; Стихотворения для детей. – М.: Худ.лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Коль не будет

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

На память

Перевод В. Тушновой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. –Л.:Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения; Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод М. Синельникова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

В переводе Н. Ахмерова – **К... (Подарок на память)** (см.: Тукай. Новые Переводы. Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

1909

Мое завещание

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Перевод С. Малышева (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Колебания и сомнения

Перевод А. Ахматовой (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с., Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения; Поэмы; Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые Переводы. Казань: изд-во Казанского университета, 1994. – 56 с.).

Дорогу женщине

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. М.: – Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ.лит., 1986. – 239 с.).

Свобода женщин

Перевод В. Тушновой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. –Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перу, пожелавшему написать о низком человеке

Перевод Н. Сидоренко (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

В переводе С. Северцева – **Перу, пожелавшему обличить мелкого негодяя** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов.Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ.лит., 1986. – 239 с.).

Вспоминаю

Перевод В. Тушновой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. –М. –Л.:Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 272 с.; Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ.лит., 1986. – 239 с.).

Ишан

Перевод В. Тушновой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. –М. –Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 272 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые Переводы. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Современные женихи

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.).

Перевод В. Ганиева (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Мингадж

Перевод В. Любина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Гласный

Перевод Т. Спендиаровой (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. –Л.:Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Проявляет

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

Перевод О. Дмитриева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Абдулу Хамиду

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 272 с.).

Муллы

Перевод С. Северцева (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения; Поэмы; Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Бремя совести

Перевод А. Флешина (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Две дороги

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. –Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.).

Перевод В. Микушевича (см: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые Переводы. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Спокойствие семьи

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Опозоренной татарской девушке

Перевод В. Тушновой (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод В. Валиевой-Думаевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

В переводе П. Радимова – **Униженной** (см.: Абдулла Тукаев. Узюлган умид (Разбитая надежда). Избранные стихотворения. – Казань: Государственное издательство. Казанское отделение, 1920. – 31с.; Абдулла Тукаев. Избранные стихи. (К 50 летию со дня рождения). – Казань: Татгосиздат, 1936. – 80 с.).

Влюбленный

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Из Шекспира

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ.лит., 1986. – 239 с.).

Книга

Перевод М. Петровых (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения; Поэмы; Стихотворения для детей. – М.: Худ.лит., 1986. – 239 с.).

Субханалла, субханалла

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Работа

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.).

Перевод В. Валиевой-Думаевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Чудо

Перевод В.Рождественского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Родной аул

Перевод В. Шацкого (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.).

В перевод В. Бродского – **Родная деревня** (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

В переводе В. Тушновой – **Родная деревня** (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Ель

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 272 с.).

Перевод С. Ганиева (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Дождь и солнце

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод П. Железнова (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод С. Обрадовича (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод С. Соколова (Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Национальные мелодии

Перевод В. Тушновой (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов.Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

В переводе Р. Бухараева **– Национальные чувства** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

В переводе С. Липкина – **Народная мелодия** (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.).

Можно любить

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.).

Японская сказка

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Звезда сердца

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые Переводы. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Моя звезда

Перевод В. Тушновой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов.Россия, 1974. – 304 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Без заглавия

В переводе В. Державина – (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – **Без названия** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

После желания

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Родной язык

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 272 с.).

Перевод Р. Бухараева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Молитва матери

Перевод В. Ганиева (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Люби Аллаха

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Беспробудный сон

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Луна и солнце

Перевод С. Олендера (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Сон земли

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Слово к зиме

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод А. Ахматовой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

К птицам

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 272 с.).

Ребенку

Перевод В. Вольпина (см.: Абдулла Тукаев. Избранные стихи. (К 50-летию со дня рождения). – Казань: Татгосиздат, 1936. – 80 с.).

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.).

Перевод В. Микушевича (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Ласточка

Перевод С. Олендера (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Зимний вечер

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод С. Бобкова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Пташка

Перевод В.Микушевича (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Птичка

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Колыбельная песня

Перевод В. Тушновой (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах.

Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

Счастливый ребенок

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. Лит., 1966. – 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы.Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

В школе

Перевод А. Ахматовой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. – М.: Дет. лит., 1966. 142 с.).

Перевод М. Акчурина (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Кончил дело – гуляй смело!

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Арба, сани и конь

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.).

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

В переводе С. Ганиева – **Арба, сани и лошадь** (см.: Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.**).**

В переводе Н. Ахмерова – **Лошадь, сани и арба** (см: Тукай. Новые Переводы. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.)

В переводе В. Думаевой-Валиевой – **Лошадь, сани и арба** (см.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

На фабрике

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Таттосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

В переводе Р. Морана – **В мастерской** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. –Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ.лит., 1986. – 239 с.).

В переводе П. Радимова – **На заводе** (см.: Абдулла Тукаев. Узюлган умид (Разбитая надежда). Избранные стихотворения. Перевод П.Радимова. – Казань: Государственное издательство. Казанское отделение, 1920. – 31с.; Абдулла Тукаев. Избранные стихи. (К 50 летию со дня рождения). – Казань: Таттосиздат, 1936. – 80 с.).

Сказка о козе и баране

Перевод С. Липкина (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Таттосиздат, 1951. – 276 с.; Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М. : Сов.Россия, 1974. – 304 с.).

В переводе Р. Бухараева – **Сказка про Козу и Барана** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

В переводе В. Валиевой-Думаевой – **Сказка о Баране и Козе** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

1910

Татарскому писателю

Перевод В. Рождественского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.).

Наставление

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн.

изд-во, 1978. 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые Переводы. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Про козу

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Летняя заря

Перевод В. Тушновой (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов.Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Ребенок, получивший похвальную грамоту

Перевод В. Тушновой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 272 с.).

Не все то золото, что блестит

Перевод В. Тушновой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Наша семья

Перевод В. Лунина (см.: Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ.лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М. Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Гали и Коза

Перевод В. Лунина (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай.

Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М. Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод В.Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Фатима и Соловей

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод С. Обрадовича (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.).

Каждому есть хочется

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

Ленивый пес

Перевод А. Ахундовой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Киска – озорница!

Перевод В. Тушновой (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.).

Забавный ученик

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 272 с.).

Перевод А. Ахундовой (см.: Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения; Поэмы; Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Бедняга заяц

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Белый дед

Перевод В. Тушновой (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод М. Акчурина (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Самоубийце

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод В. Тушновой (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ.лит., 1986. – 239 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 35 с.).

После страданий

Перевод В. Рождественского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод В. Тушновой (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Голос горького опыта

Перевод В.Цвелева (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Летом

Перевод А. Ахматовой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. –М. –Л.:Советский писатель, 1963. – 386 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – **Летний день** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.).

Пирушка

Перевод А Королева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Иногда

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод В. Тушновой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. –Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.).

Перевод О. Дмитриева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Вступающим в жизнь

Перевод Н. Шамсутдинова (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – **Вступающим на жизненный путь** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Безнадежность

Перевод Е. Гинзбург (см.: Абдулла Тукаев. Избранные стихи. (К 50-летию со дня рождения). – Казань: Татгосиздат, 1936. – 80 с.).

Нынешнее положение

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.).

Раскаяние

Перевод В. Державина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.).

В переводе В. Тушновой – **Сожаление** (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. –Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.).

Наставление

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.; Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения; Поэмы; Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Молодежь

Перевод Е. Гинзбург (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М. Худ. лит., 1986. – 239 с.).

В переводе В.Думаевой-Валиевой – **Джигиты** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

В переводе В. Ян – **Юноши** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Сибгатуллин

Перевод В. Державина (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. –М. –Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 272 с.).

Перевод А. Ахундовой (см.: Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ.лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Голубь

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Лестница

Перевод В. Тушновой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с. ; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод А. Флешина (см.: Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габ-

дулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Душа неведомая

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые Переводы. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Перевод Д. Бродского (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.; Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – **Некто** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Последние слезы

Перевод А. Тарковского (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Прогресс на мясном базаре

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М. Худ.лит., 1986. – 239 с.).

Четыре времени года

Перевод В. Луниной (см.: Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения; Поэмы; Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Сон

Перевод В. Ганиева (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М. Худ.лит., 1986. – 239 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Разбитая надежда

Перевод П. Радимова (см.: Абдулла Тукаев. Узюлган умид (Разбитая надежда). Избранные стихотворения. Перевод П. Радимова. – Казань: Государственное издательство. Казанское отделение, 1920. – 31 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.;

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод А. Ахматовой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ.лит., 1957. – 320 с.; Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – **Разбитые надежды** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. –135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Где? Кто?

Перевод Е. Гинзбург (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод В. Рождественского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

Перевод Л. Озерова (см.: Габдулла Тукай Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ.лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Грусть

Перевод В. Державина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые Переводы. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Жениться – много думать не годиться

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Кушмый-ишан поет

Перевод Р. Бухараева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Публицистика, критика, фельетоны

1908

Начало августа

Перевод М. Рафикова (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

Рассказ

Перевод М. Рафикова (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

Стихотворения «Наджиба Ломового»

Перевод Р. Башкурова (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.).

Гаданье по словарю

Перевод Р. Такташ (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

1909

Татарский театр

Перевод Ш. Мухамедьярова (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.).

Последние встречи

Перевод Р. Башкурова (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

Гучков

Перевод Р. Нафикова (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

1910

Покойный «Яшен»

Перевод Р. Такташ (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во,1961. – 287 с).

Священные четки оборвались

Перевод Ф. Валеевой (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

Десятилетний юбилей Галиасгара-эфенди

Перевод Ф. Валеевой (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.).

Перевод М. Рафикова (см.: Габдулла Тукай. Избранная проза. Пер. с татарского; автор предисловия Маджит Рафиков. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1992. – 128 с.).

Люди – животные

Перевод З. Халитовой (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

Огонь «любви»

Перевод З. Халитовой (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

Философия

Перевод М. Рафикова (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

Мысли знаменитых татар о Толстом

Перевод Р. Башкурова (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

Народная литература

Перевод Ф. Валеевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

Перевод М. Рафикова (см.: Габдулла Тукай. Избранная проза. Пер. с татарского; автор предисловия Маджит Рафиков. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1992. – 128 с.).

Автобиографические очерки и заметки

Что я помню о себе

Перевод Б. Аитова (см.: Г. Тукай. Избранное. В двух томах. Т. 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

Перевод М. Рафикова (см.: Габдулла Тукай. Избранная проза. Пер. с татарского; автор предисловия Маджит Рафиков. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1992. – 128 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Использованные в книге условные сокращения

ГА РТ – Государственный архив Республики Татарстан.

НМ РТ – Национальный музей Республики Татарстан.

ЦПиМН – Центр письменного и музыкального наследия Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан.

В книге использованы иллюстративные материалы из следующих архивов и источников:

Государственный архив Республики Татарстан;

Центр письменного и и музыкального наследия Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан;

Литературный музей Габдуллы Тукая;

Научная библиотека им. Н.И. Лобачевского Казанского федерального университета;

Национальная библиотека Республики Татарстан;

Казанский научный центр Российской академии наук;

Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре. Казан: «Мәгариф» көтебханәсе, 1914;

Габдулла Тукай (1886–1913): альбом. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. 174 б.;

Милашевский Г.А. Старая Казань. Фотопортрет. Казань: Заман, 2005. 320 с.;

Миңнуллин Җ. Шәрык клубы. Казан: Заман – Татар. кит. нәш, 2013. 30 б.;

Тукайга сәяхәт – Путешествие к Тукаю. Казан: Заман, 2016. 408 с.

Китапта файдаланган иллюстратив материал түбәндәге чыганаклардан алынды:

Татарстан Республикасы Дәүләт архивы;

Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Язма һәм музыкаль мирас үзәге;

Габдулла Тукай әдәби музее;

Казан федераль университетының Н.И. Лобачевский исемендәге фәнни китапханәсе;

Татарстан Республикасы Милли китапханәсе;

Россия Фәннәр академиясенең Казан фәнни үзәге;

Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре. Казан: «Мәгариф» көтебханәсе, 1914;

Габдулла Тукай (1886–1913): альбом. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. 174 б.;

Милашевский Г.А. Иске Казан. Фотопортрет. Казань: Заман, 2005. 320 б.;

Миңнуллин Җ. Шәрык клубы. Казан: Заман – Татар. кит. нәш, 2013. 30 б.;

Тукайга сәяхәт – Путешествие к Тукаю. Казан: Заман, 2016. 408 б.

ЭЧТӘЛЕК

I бүлек. «И КАЗАН! ДӘРТЛЕ КАЗАН! МОҢЛЫ КАЗАН! НУРЛЫ КАЗАН!» *М. Ибраһимов* 5

«Мә, Тукай, ал минем таза үпкәләремнең берсен, берәр үпкә белән дөньяда торырмыз әле» *(Габдулла Тукай һәм Фатих Әмирхан). З. Рәмиев* 25

«Казанга килүемнән бер максадым сезләрне күрү өчен генә иде...» *(Габдулла Тукай һәм Сәгыйть Рәмиев). Л. Надыршина* . . 36

«Минем күңелемдә Галиәсгар әфәнде әсәрләренә мәхәббәт орлыклары чәчелгән иде» *(Габдулла Тукай һәм Галиәсгар Камал). Г. Ханнанова* 49

«Тукай белән өч елга якын иптәшләрчә, туганнарча яшәдем» *(Габдулла Тукай һәм Вафа Бәхтияров). Г. Төхфәтова* 60

II бүлек. «ҖИТДИ ВӘ КӨЛМИЧӘ ЯЗГАН НӘРСӘЛӘРНЕ “ӘЛ-ИСЛАХ”КА БИРӘМ. ҺӨҖҮВИ ВӘ КӨЛКЕ НӘРСӘЛӘРЕМНЕ “ЯШЕН”ГӘ БИРӘМ» *(Габдулла Тукайның Казан вакытлы матбугатындагы эшчәнлеге). М. Ибраһимов* 67

«“Әл-ислах”ка ярдәм итик һәммәмез дә...» *(Габдулла Тукайның «Әл-ислах» газетасында эшчәнлеге). З. Рәмиев* 69

«Ялтырый милли болытларның арасыннан “Яшен”...» (Габдулла Тукай «Яшен» журналында). *Г. Ханнанова* 78

III бүлек. «МОНДАДЫР БЕЗНЕҢ БАБАЙЛАР ТҮРЛӘРЕ, ПОЧМАКЛАРЫ...» *(Казанда Габдулла Тукай белән бәйле урыннар). Г. Төхфәтова* 89

IV бүлек. «ҺӘР МИНУТ МИННӘН ТЕЛИ ДӨНЬЯ КҮҢЕЛ ҖИМЕШЛӘРЕН» *(Габдулла Тукайның 1908–1910 еллар шигърияте). Л. Надыршина* 106

КУШЫМТА. Габдулла Тукайның 1908–1910 елларда язылган әсәрләре. *Г. Ханнанова* 134

СОДЕРЖАНИЕ

Часть I. «О КАЗАНЬ! МЕЧТА И ГОРДОСТЬ! ЛУЧЕЗАРНАЯ КАЗАНЬ!» *М. Ибрагимов* 181

«На, Тукай, возьми одно мое легкое! Как-нибудь проживем с одним легким» *(Габдулла Тукай и Фатих Амирхан). З. Рамеев* . . 207

«Я приехал в Казань с единственной целью – увидеть вас» *(Габдулла Тукай и Сагит Рамиев). Л. Надыршина* 217

«В моей душе еще в юности были посеяны зерна любви к произведениям Галиаскара эфенди» *(Габдулла Тукай и Галиаскар Камал). Г. Ханнанова* 228

«Я прожил почти три года в дружеских, братских отношениях с Тукаем…» *(Габдулла Тукай и Вафа Бахтияров). Г. Тухватова . . . 238*

Часть II. «СЕРЬЕЗНЫЕ ВЕЩИ ДАЮ В “АЛЬ-ИСЛАХ”. САТИРУ И СМЕШНЫЕ – В “ЯШЕН”». *М. Ибрагимов* 245

«Поддержим “аль-Ислах” давайте-ка все вместе, пусть эта помощь станет делом чести!» *(Габдулла Тукай в газете «аль-Ислах»). З. Рамеев* 247

«Заблудшим в темноте “Яшен” дорогу осветит…» *(Габдулла Тукай в журнале «Яшен»). Г. Ханнанова* 255

Часть III. «ЗДЕСЬ ДЕЯНЬЯ ДЕДОВ НАШИХ, ЗДЕСЬ СВЯЩЕННЫЕ МЕСТА…» *(Тукаевские места Казани). Г. Тухватова* 266

Часть IV. « С РОЖДЕНЬЯ К СВЕТЛЫМ НЕБЕСАМ СТРЕМЯЩЕЕСЯ СЕРДЦЕ!» *(Поэзия Габдуллы Тукая 1908–1910 гг.). М. Ибрагимов* 284

ПРИЛОЖЕНИЕ. Библиография переводов произведений Габдуллы Тукая на русский язык. *Г. Ханнанова* 313

Научно-популярное издание

МАТЕРИАЛЫ
К ХРОНИКЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА
ГАБДУЛЛЫ ТУКАЯ

В трех книгах

Книга 2

1908–1910

(на татарском и русском языках)

Переводы с татарского: *М. Ибрагимов, Г. Хасанова*
Переводы с русского: *Д. Загидуллина, Л. Надыршина*

Редакторы: *Л.Г. Шарифуллина, Д.Р. Галиуллина*
Корректор *Л.Г. Шарифуллина*
Компьютерная верстка *Н.Т. Абдуллиной*
Дизайн обложки *А.В. Булатова*

Подписано в печать: .10.2021.
Печать офсетная. Гарнитура «Tives New Roman».
Формат: 60×84 1/16.
Усл.-печ. л. 20. Уч.-изд. л. 17,5. Тираж 1000 экз. Заказ

Оригинал-макет подготовлен в Институте языка, литературы
и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ
420111, Казань, ул. К. Маркса, 12

Издательство Академии наук Республики Татарстан
420111, Казань, ул. Баумана, 20

XX гасыр башында Казан шәһәренең гомуми күренеше

Общий вид Казани начала XX века

Казан кремле

Казанский кремль

Казанның Иске Татар бистәсе. Мәскәү һәм Евангелистлар (хәзерге Татарстан ур.) урамнары чаты

Старо-Татарская слобода в Казани. Пересечение Московской и Евангелистовской (ныне ул. Татарстан) улиц.

Кабан күле

Озеро Кабан

Печән базары мәйданы

Сенная площадь

«Йолдыз» газетасында «Болгар» кунакханәсе турындагы игълан: «Казанда иң яхшы номерлар – “Болгар” мосафирханәсе борадәран Рамазановларның. Печән базарында, Казаковлар йортында»

Объявление о гостинице «Булгар» в газете «Йолдыз»: «Гостиница “Булгар” братьев Рамазановых – лучшие номера в Казани. В доме Казакова на Сенном базаре»

Сәүдәгәрләр җыены бинасы
Здание Купеческого собрания

Яңа клуб (Яңа театр) бинасы
Здание Нового клуба (Нового Театра)

Казанның Екатерининская урамындагы (хәзерге Г. Тукай ур.) Апанаев йорты

Дом Апанаева на Екатерининской улице (ныне ул. Г. Тукая) Казани

Татар укытучылар мәктәбе

Татарская учительская школа

Ботаника бакчасы
Ботанический сад

Панаев бакчасы
Панаевский сад

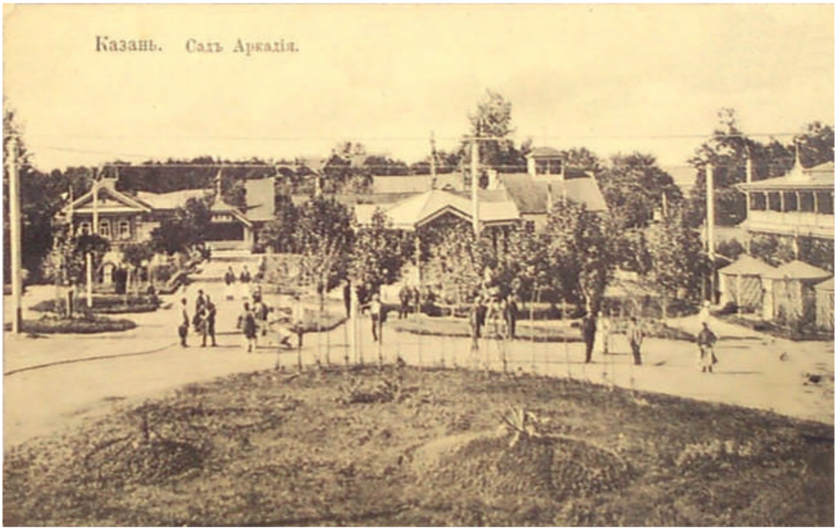

«Аркадия» бакчасы
Сад «Аркадия»

«Швейцария» бакчасы
Сад «Швейцария»

Сул Кабан урамындагы Сабитовлар йорты (хәзерге Мәрҗани ур., 8). 1908–1910 елларда «Шәрык клубы» шушы бинада урнашкан

Дом Сабитовых на левом берегу озера Кабан (ныне ул. Марджани, 8). Здесь в 1908–1910 гг. располагался «Восточный клуб»

«Шәрык клубы»нда татар кыллы оркестры

Татарский струнный оркестр в «Восточном клубе»

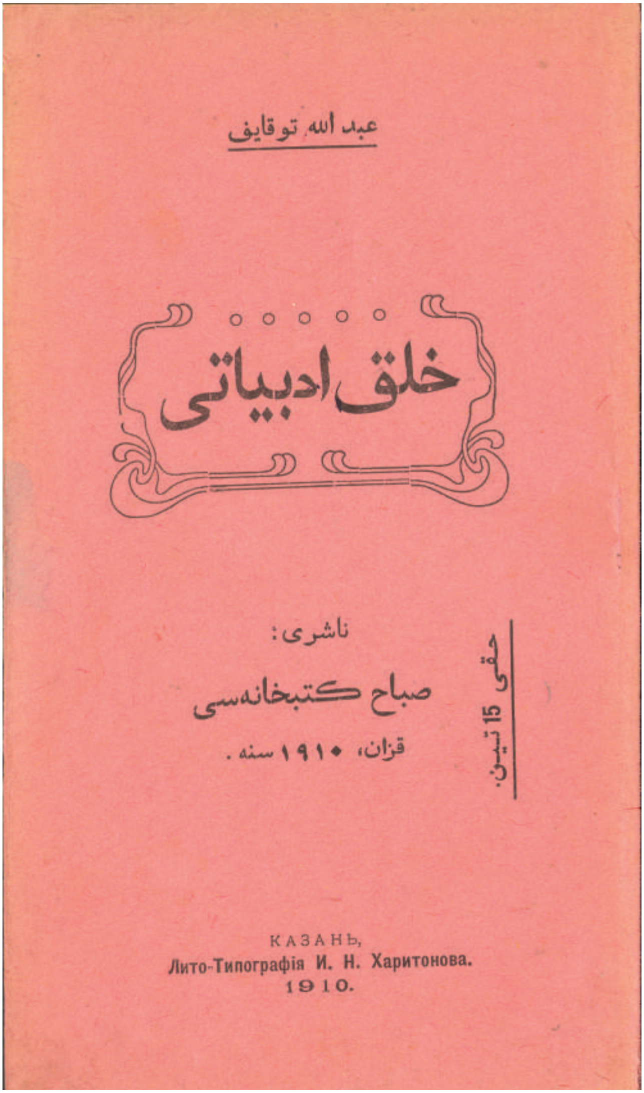

1910 елның 15 апрелендә Г. Тукай «Шәрык клубы»нда укыган «Халык әдәбияты» лекциясенең аерым китап итеп нәшер ителгән басмасы (Казан: «Сабах» көтепханәсе, 1910)

Лекция Г. Тукая «Народная литература», прочитанная в «Восточном клубе» 15 апреля 1910 года (Казань. Изд-во «Сабах», 1910)

«Әл-ислах» газетасы редколлегиясе. Уңнан сулга: Габдулла Тукай, Ибраһим Әмирхан, Фатих Әмирхан, Кәбир Бәкер, Вафа Бәхтияров. С.И. Иванов фотосурәте. 1907–1908

Редколлегия газеты «аль-Ислах». Справа налево: Габдулла Тукай, Ибрагим Амирхан, Фатих Амирхан, Кабир Бакир, Вафа Бахтияров. Фотография С.И. Иванова. 1907–1908

1908–1909 елларда «Әл-ислах» газетасы редакциясе урнашкан йорт. Екатерининская урамы (хәзерге Г. Тукай ур.)

Дом на Екатерининской улице (ныне ул. Г. Тукая), в котором в 1908–1909 гг. размещалась редакция газеты «аль-Ислах»

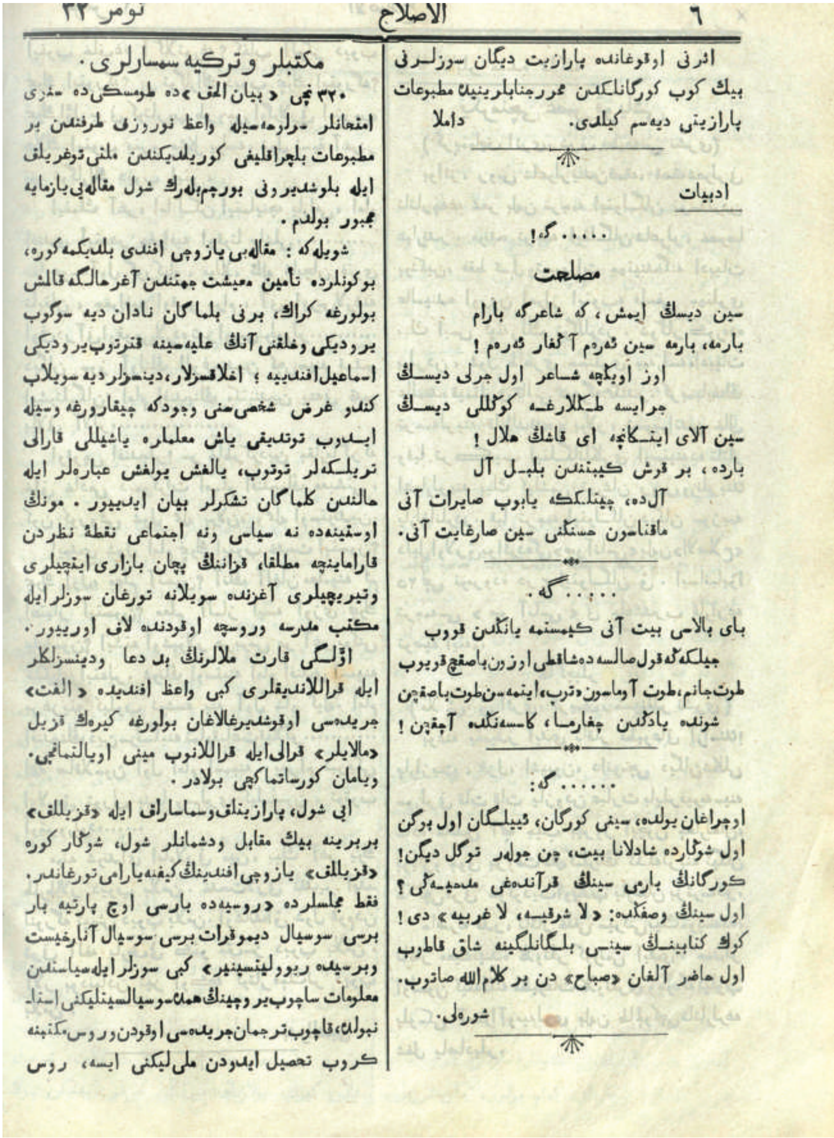

٦ الاصلاح نومر ٣٢

اثرنی اوقوغانده یارازیت دیگان سوزلرنی
بیك کوب کورگانلکدن محررجنابلرینیڭ مطبوعات
پارازیتی دیه‌سم کیلدی. داملا

ادبیات

.....گه!

مصلحت

سین دیسڭ ایمش، که شاعرگه بارام
بارمه، بارمه سین ئه‌رم آلغار ئه‌رم!
اوز اوبکچه شاعر اول جرلی دیسڭ
جرایسه طکلارغه کوڭللی دیسڭ
سین آلای اینکانچه، ای قاشڭ هلال!
بارده، بر قرش کیبنندن بلبل آل
آلده، چیتلککه یابوب صایرات آنی
ماقناسون حسنکنی سین صارغایت آنی.

.....گه.

بای بالاسی بیت آنی کیمسنمه یانکدن قووب
جیلکه‌گه قول صالسه ده شاقطی اوزون یاصقچ قیروب
طوت جانم، طوت آوماسون «ترب» اینمه‌سن طوت یاصقچن
شونده یادکدن چغارما، کاسه‌نکده آچقچن!

......گه:

اوچراغان بولده، سینی کورگان، ئیبلگان اول بوگن
اول شوکارده شادلانا بیت، چن جولهر توگل دیگن!
کورگانڭ بارمی سینڭ قرآنده‌غی ملدیه‌گی؟
اول سینڭ وصفکده: «لا شرقیه، لا غربیه» دی!
کوك کتابینڭ سینی بلگانلگینه شاق قاطرب
اول حاضر آلغان «صباح» دن بر کلام‌الله صاتوب.
شوره‌لی.

مکتبلر وترکیه سمسارلری.

٣٢٠ نچی «بیان الحق»ده طوسکی‌ده سنری
امتحانلر حرلره‌سیله واعظ نوروزف طرفندن بر
مطبوعات بلچراقلیغی کوربلدیکندن ملتی توغریلق
ایله بلوشدیرونی بورچم‌بلورك شول مقاله‌نی یازمایه
مجبور بولدم.

شویله‌که: مقاله‌نی یازوچی افندی بلدیکمه‌کوره،
بو کونلرده تأمین معیشت جهتندن آغرحالگه قالمش
بولورغه کراك، برنی بلماگان نادان دیه سوکوب
بر و دیکی وخلقنی آنڭ علیه‌سینه قترتوب بر و دیکی
اسماعیل افندیه؛ اخلاقسزلار، دینسزلر دیه سویلاب
کتدو غرض شخصی‌سنی وجودکه چیقارورغه وسیله
ایدوب ترتدیقی یاش معلمارہ یاشیللی قارالی
تریلکه‌لر توتوب، یالغش یولغش عباره‌لر ایله
حالندن کلماگان تشکرلر بیان ایدییور. مونڭ
اوستینه‌ده نه سیاسی ونه اجتماعی نقطهٔ نظردن
قارامایچه مطلقا، قزاننڭ پچان بازاری اینچیلری
وتبریچیلری آغزنده سویلانه تورغان سوزلر ایله
مکتب مدرسه وروسچه اوقودنده لاف اوریبور.

اوّلگی قارت ملالرنڭ بر دعا ودینسزلکلر
ایله قراللاندیغلری کبی واعظ افندیده «الفت»
جریده‌سی اوقوشدیرغالاغان بولورغه کیره‌ك قزیل
«مالایلر» قرالی ایله قراللانوب مینی اویالتماقچی.
ویامان کورساتماکچی بولادر.

ای شول، یارازیتلق وسماساراق ایله «قزیللق»
بربرینه بیك مقابل ودشمانلر شول، شوکار کوره
«قزیللق» یازوچی افندینڭ کیفنه یارامی تورغاندر.
فقط مجلسلرده «روسیه‌ده بارسی اوج پارتیه بار
برسی سوسیال دیموقرات برسی سوسیال آنارخیست
وبرسیده ریوولینسینیر» کبی سوزلر ایله سیاستدن
معلومات ساچوب یروچینڭ همده سوسیالسینلیکنی استا
نبولڭ، قاچوب ترجمان جریده‌سی اوقودن وروس مکتبنه
کروب تحصیل ایدودن ملی‌لیکنی ایسه، روس

«Әл-ислах» газетасының 1908 елгы 3 июнь санында Г. Тукайның «Шүрәле» тәхәллүсе белән басылган «...га (Мәслихәт)» шигыре

Стихотворение Г. Тукая «...К (Совет)», опубликованное под псевдонимом «Шурале» (аль-Ислах. 1908. № 3)

Габдулла Тукай һәм Фатих Әмирхан. И.М. Якобсон фотосурәте
Габдулла Тукай и Фатих Әмирхан. Фотография И.М. Якобсона

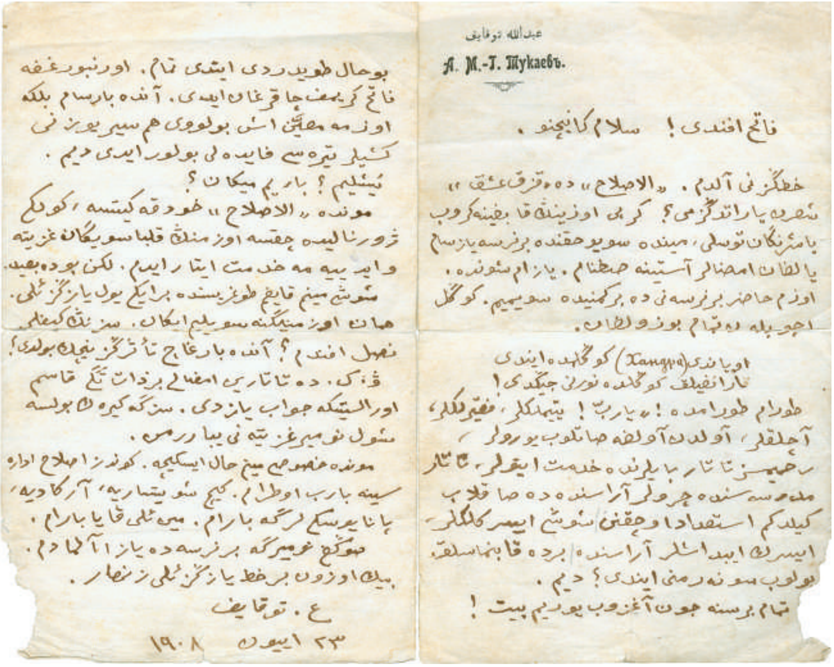

Г. Тукайның Ф. Әмирханга 1908 елның 23 июнендә язган хаты
Письмо Г. Тукая Ф. Амирхану от 23 июня 1908 года

Шиһабетдин Әхмәров

Шигабутдин Ахмеров

Хөсәен Ямашев

Хусаин Ямашев

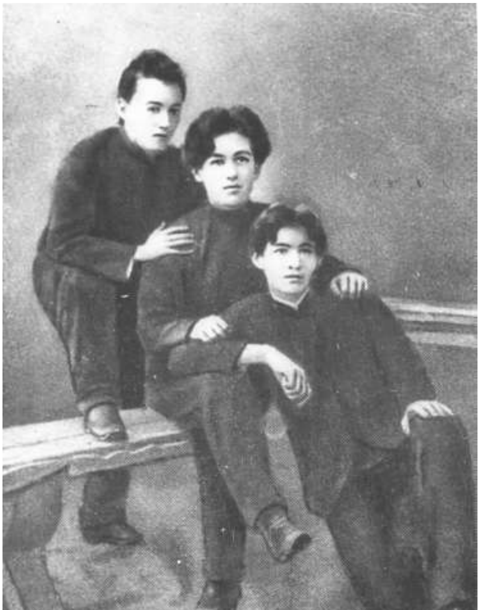

Тукай дуслары белән.
Сулдан уңга: Габдуллла Тукай, Сәгыйть Рәмиев, Фәхрелислам Агиев. 1908

Тукай среди друзей.
Слева направо: Габдуллла Тукай, Сагит Рамиев, Фахрелислам Агиев. 1908

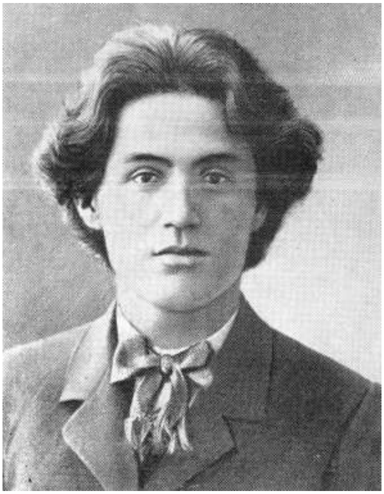

Сәгыйть Рәмиев
Сагит Рамиев

Вафа Бәхтияров
Вафа Бахтияров

Җамал Вәлиди
Джамал Валиди

Миргазиз Укмасый
Миргазиз Укмаси

Г. Тукайның 1908 елда Гыйльметдин Шәрәф соравы буенча
С.И. Иванов фотостудиясендә ясалган фотосурәте

Фотография Г. Тукая, сделанная в фотостудии С.И. Иванова
по просьбе Гильмутдина Шарафа

«Мөхәммәдия» мәдрәсәсе мөгаллимнәре

Преподаватели медресе «Мухаммадия»

برادر کمال الدين افندی!

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО.
CARTE POSTALE.

Кара-Тюбинскiй
базаръ. Уральской
области. Камалет-
дину г-ну Хисамут-
динову.

Г. Тукайның Камалетдин Хисаметдиновка 1910 елның 25 сентябрендә язган хаты

Письмо Г. Тукая Камалетдину Хисаметдинову от 25 сентября 1910 года

№613

ГАЗЕТА „ЮЛДУЗЪ“

«Йолдыз» газетасының Г. Тукайның «Галиәсгар әфәнде Камалның 10 еллык юбилейсе» мәкаләсе басылган саны (1910, 22 ноябрь)

Номер газеты «Йолдыз» от 22 ноября 1910 года со статьей Г. Тукая, посвященной десятилетию творческой деятельности Г. Камала

Галиәсгар Камал

Галиаскар Камал

«Сәйяр» труппасы артистлары Габдулла Кариев һәм Сәхипҗамал Гыйззәтуллина-Волжская

Артисты труппы «Сайяр» Габдулла Кариев и Сахипджамал Гиззатуллина-Волжская

Большая Мещанская урамындагы Галиәсгар Камал яшәгән һәм «Яшен» журналы редакциясе урнашкан йорт (хәзерге Нариманов ур., 48)

Дом на Большой Мещанской улице (ныне ул. Нариманова, 48), где жил Галиаскар Камал и располагалась редакция журнала «Яшен»

Түбән Новгородтагы Мәкәрҗә ярминкәсе мәйданы.
Тукай Мәкәрҗәдә 1908 елда Г. Камал белән була, «Сәйяр» труппасы артистлары белән концертлар куюда катнаша

Площадь, где проходила Макарьевская ярмарка (Нижний Новгород).
В 1908 году Г. Тукай с Г. Камалом посетил ярмарку, вместе с артистами труппы «Сайяр» принимал участие в концертах

Казанда 1908–1909 елларда нәшер ителгән «Яшен» сатирик-юмористик журналының (2 нче сан) тышлыгы

Обложка второго номера сатирико-юмористического журнала «Яшен» (1908–1909)

Г. Тукайның «Нумирга төшкән искеләр» шигыренә карикатура (Яшен. 1909. № 9)

Карикатура к стихотворению «Старье в номерах» (Яшен. 1909. № 9)

Г. Тукайның «Минһаҗ» шигыренә карикатура (Яшен. 1909. №8)

Карикатура к стихотворению Г. Тукая «Минхадж» (Яшен. 1909. № 8)

Г. Тукайның «Хайлыйм, хайлыйм хайларга...» шигыренә карикатура (Яшен. 1909. № 8)

Карикатура к стихотворению Г. Тукая «Хайлыйм, хайлыйм хайларга...» (Яшен. 1909. № 8)

Нашир Иван Николаевич Харитонов

Книгоиздатель
Иван НиколаевичХаритонов

Вәли Әхмәдуллин – «Сабах» ширкәте җитәкчеләреннән берсе

Вали Ахмадуллин – один из руководителей товарищества «Сабах»

XX йөз башында Харитонов басмаханәсе урнашкан бина

Здание, в котором в начале XX века располагалась лито-типография Харитонова

XX гасыр башында «Милләт» матбагасы урнашкан бина (Нариманов ур., 62)

Здание, в котором в начале XX века располагалась типография «Миллят» (ул. Нариманова, 62)

XX йөз башында бертуган Кәримовлар матбагасы урнашкан бина (Париж коммунасы ур., 18/20)

Здание, в котором в начале XX века располагалась типография братьев Каримовых (ул. Парижской коммуны, 18/20)

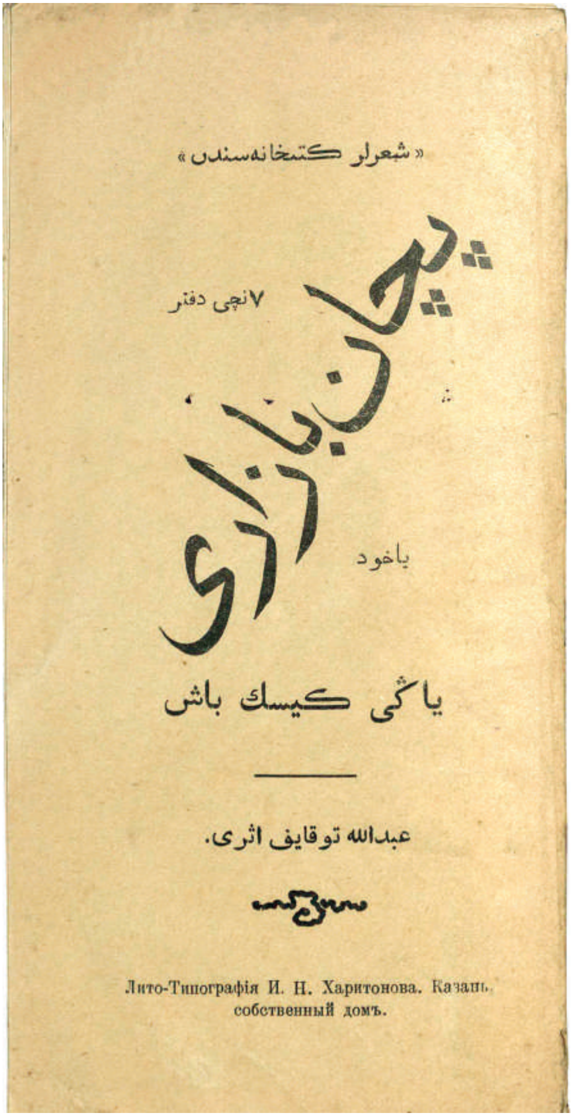

Г. Тукайның «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» китабы («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 7 нче дәфтәр). Казан: И.Н. Харитонов лито-типографиясе. Елы күрсәтелмәгән

Книга Г. Тукая «Сенной базар, или Новый Кисекбаш» (серия «Библиотека поэзии», 7 тетрадь). Казань: Лито-типография И.Н. Харитонова. Год не указан

Никитиннар циркы

Цирк братьев Никитиных

Тукайның «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» поэмасына иллюстрация. Рәссамы билгесез

Иллюстрация к поэме Г. Тукая «Сенной базар или Новый Кисекбаш». Художник не известен

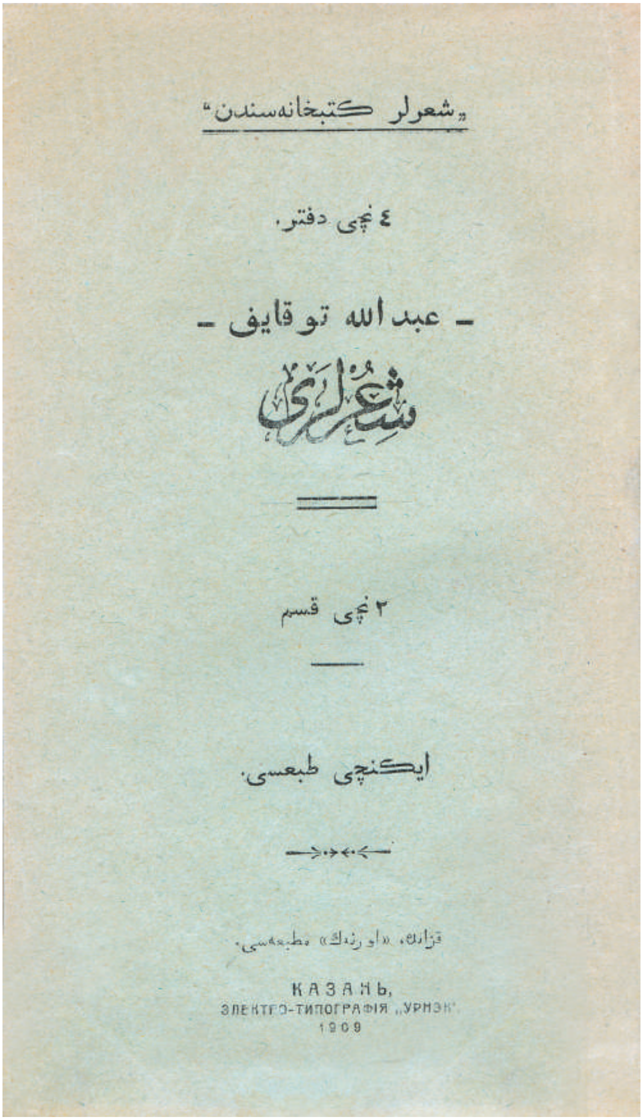

Габдулла Тукайның «Шигырьләр көтепханәсе» сериясендә (4 нче дәфтәр) чыккан «Габдулла Тукаев шигырьләре» исемле җыентыгы (Икенче кыйсем. Икенче табгысы). Казан: «Үрнәк» матбагасы, 1909

Сборник стихов Г. Тукая, изданный в серии «Библиотека поэзии» (Часть вторая. Издание второе). Казань: Типография «Урняк», 1909

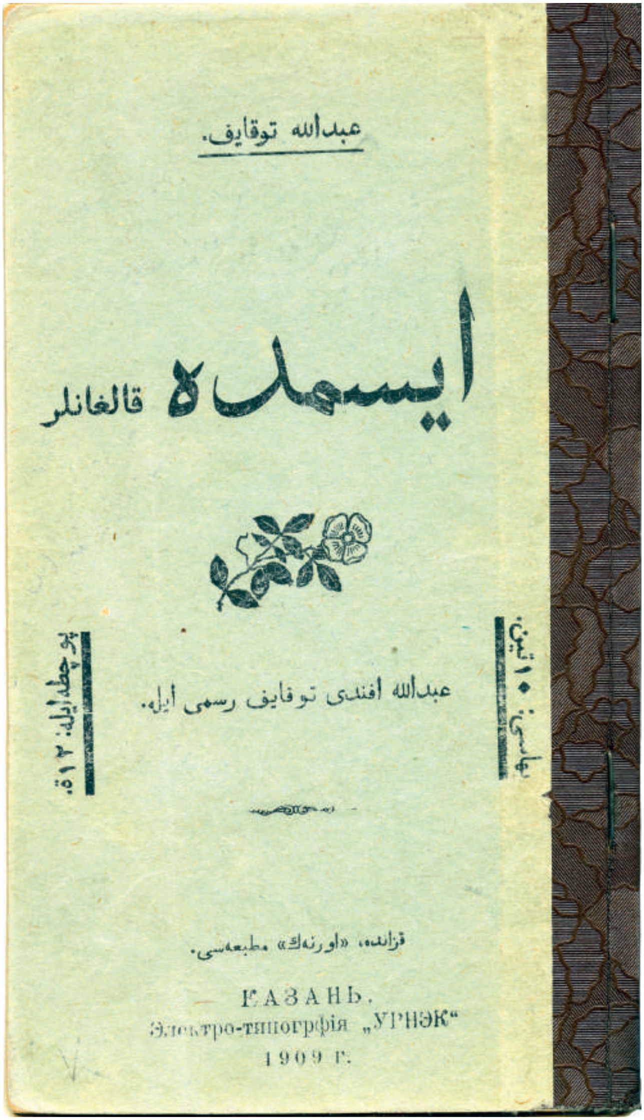

Г. Тукайның «Исемдә калганнар» китабы. Казан: «Үрнәк» матбагасы, 1909

Книга Г. Тукая «Что я помню о себе». Казань: Типография «Урняк», 1909

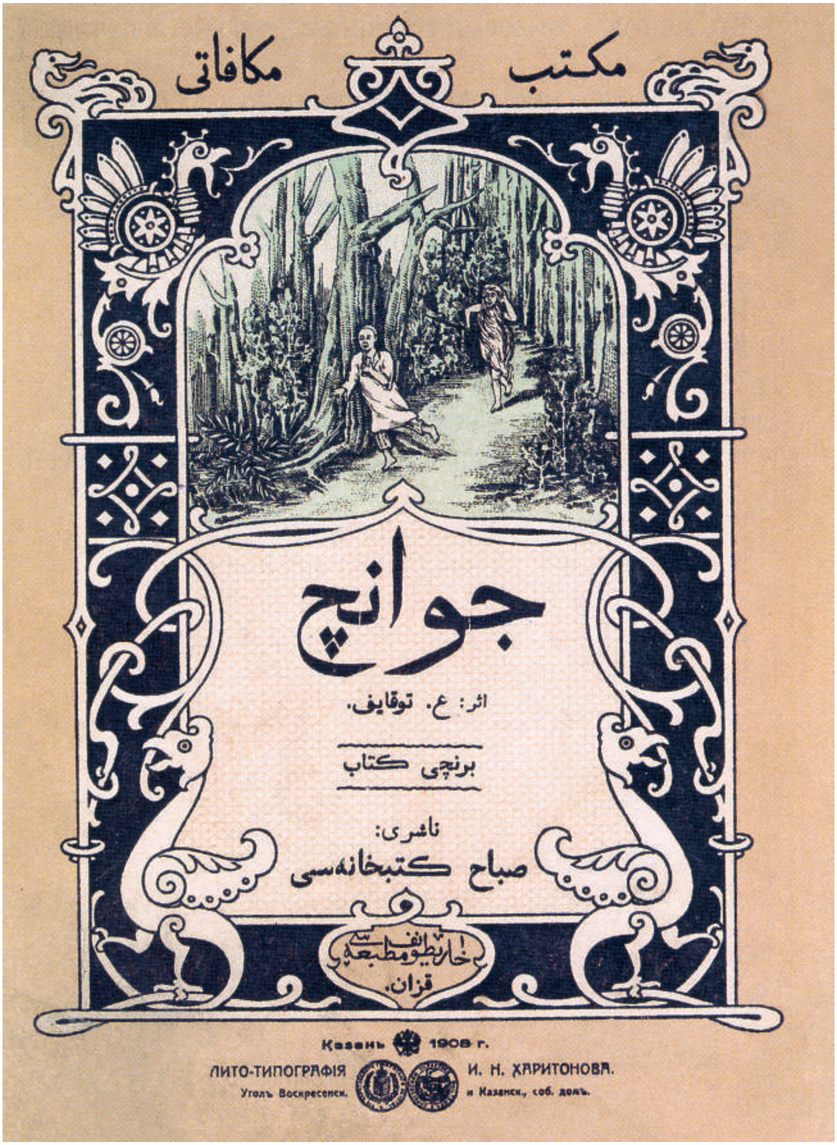

Г. Тукайның « Җуаныч» китабы. Казан: «Сабах» көтепханәсе,
И.Н. Харитонов матбагасы. 1908

Книга Г. Тукая «Утешение». Казань: Изд-во «Сабах»,
типография И.Н. Харитонова, 1908

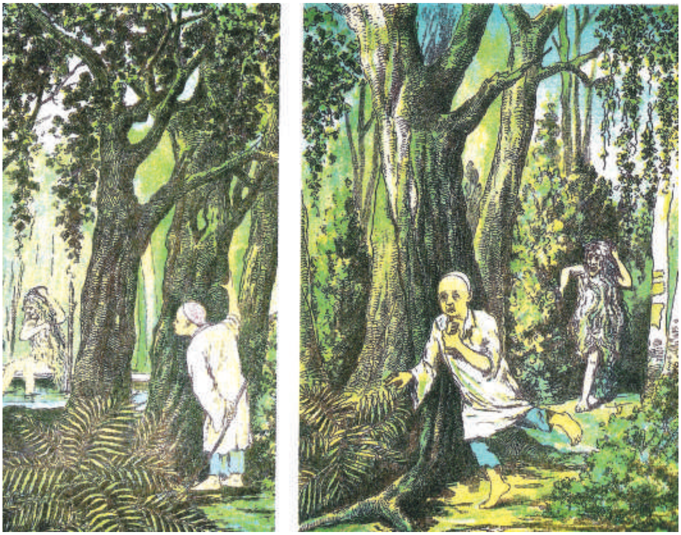

Г. Тукайның «Җуаныч» китабындагы «Су анасы» поэмасына иллюстрацияләр

Иллюстрации к поэме Г. Тукая «Су анасы» («Водяная») в книге «Җуаныч» («Утешение»)

Г. Тукайның «Җуаныч» китабындагы «Таз» шигыренә иллюстрация

Иллюстрация к стихотворению Г. Тукая «Таз» («Плешивый») в книге «Җуаныч» («Утешение»)

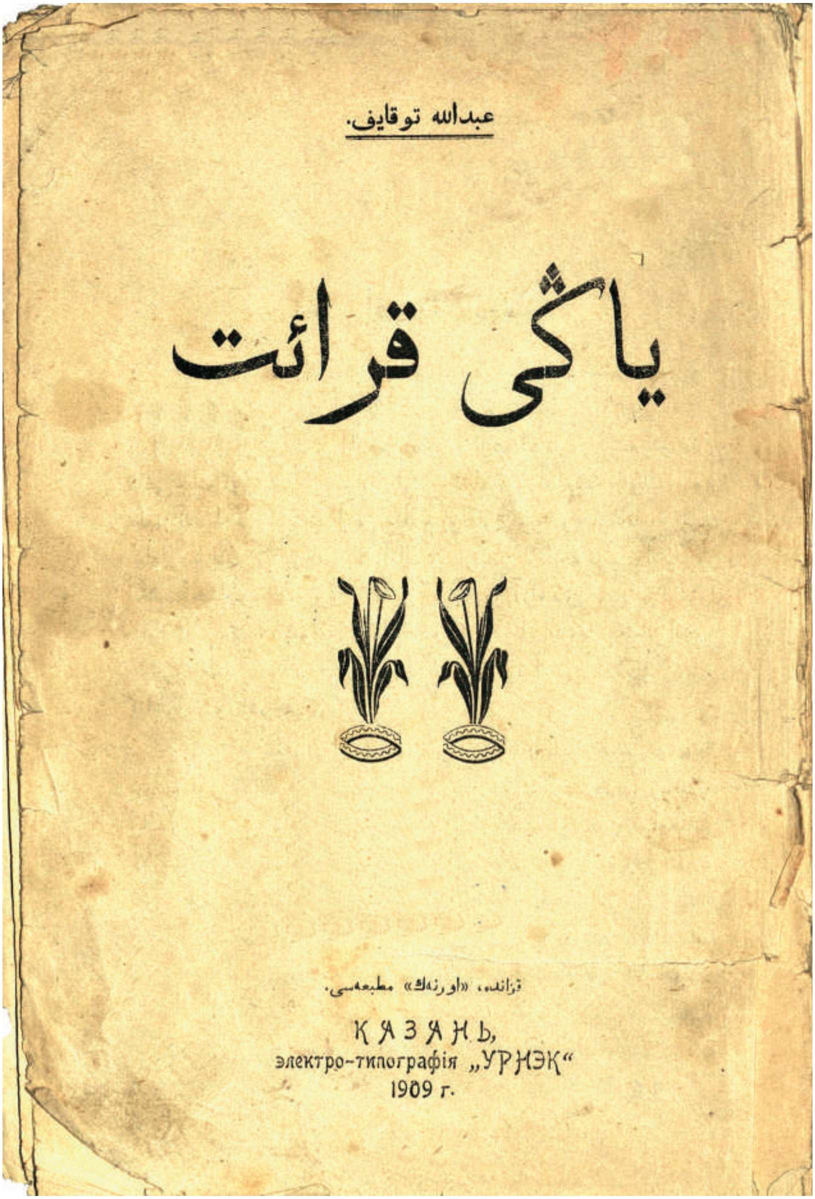

Г. Тукайның «Яңа кыйраәт» китабы. Казан: «Үрнәк» матбагасы, 1909

Книга Г. Тукая «Новое чтение». Казань: Типография «Урняк», 1909

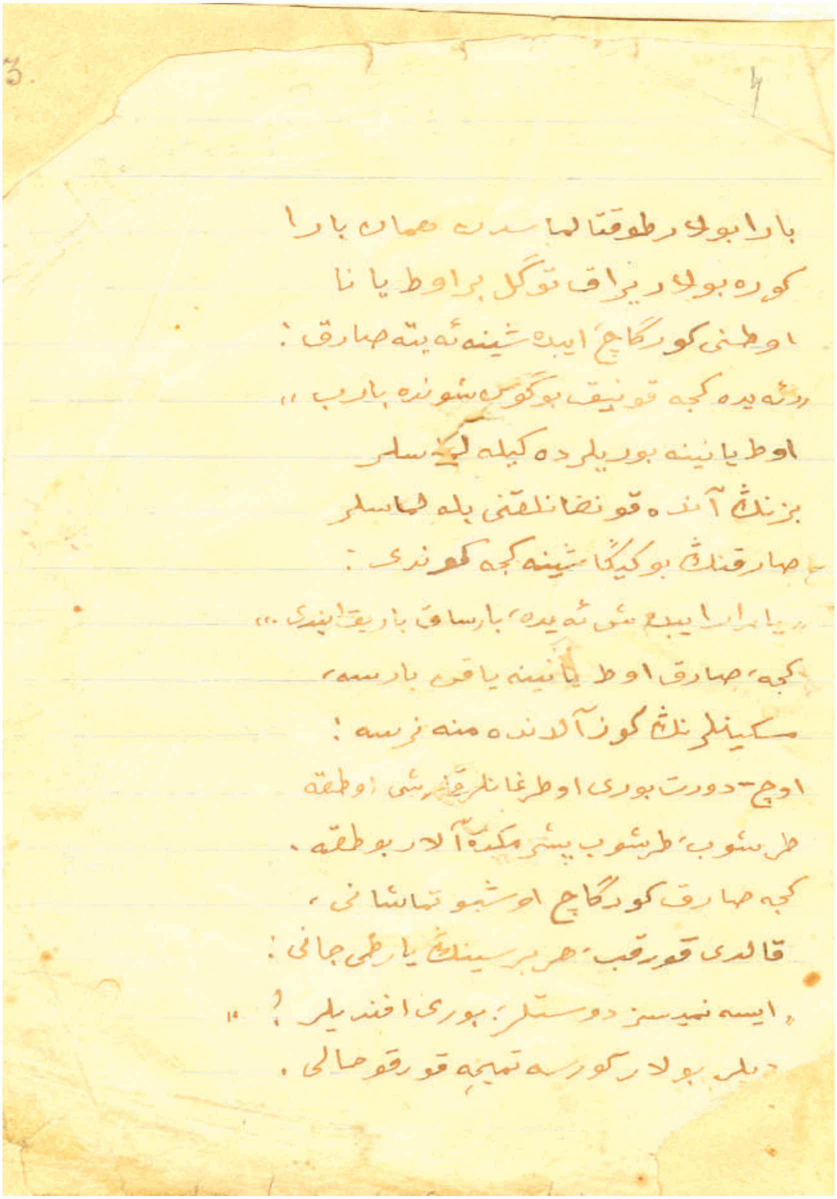

Г. Тукайның «Кәҗә белән сарык хикәясе»ннән өзек. Автограф

«Сказка о козе и баране» Г. Тукая. Автограф

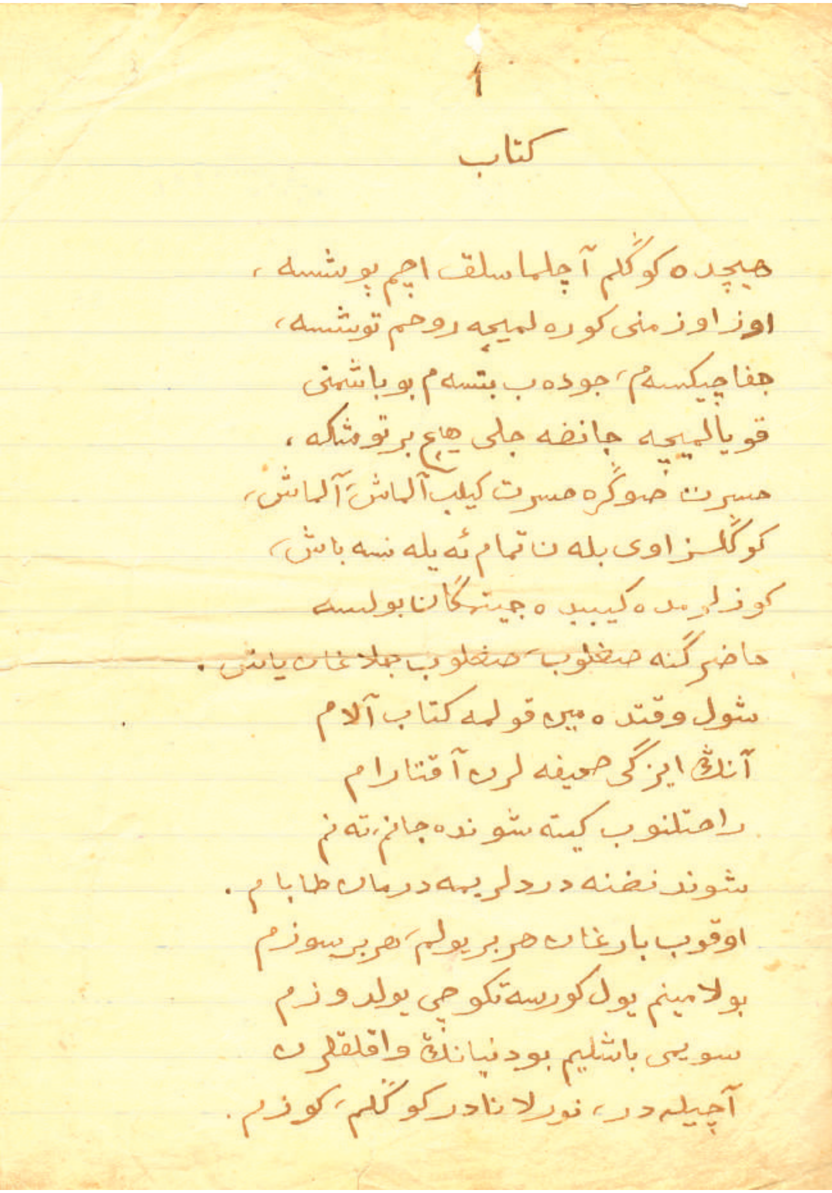

1

کتاب

هیچده کوکلم آچلماسلق اچم بوشسه،
اوزاوزمنی کوره‌لمیچه روحم توشسه،
جفا چیکسه‌م، جوده‌ب بتسه‌م بوباشمنی
قویالمیچه جانفه جلی هیچ بر توشکه،
حسرت صوکره حسرت کیلب آلماش آلماش،
کوکلسز اوی بله‌ن تمام ته‌یله‌نسه باش،
کوزلرمدن کیببده چیتکانا بولسه
حاضرگنه صغلوب صغلوب جلاغان یاش،
شول وقتده مین قولمه کتاب آلام
آننگ ایزگی صحیفه‌لرن آقتارام
راحتلنوب کیته شونده جانم، تنم
شوندن نضنه دردلریمه درمان طابام.
اوقوب بارغان هر بر یولم، هر بر سوزم
بولامینم یول کورسه‌تکوچی یولدوزم
سوییم باشلیم بودنیانک واقلقلرن
آچیله‌در، نورلانادر کوکلم، کوزم.

Г. Тукайның «Китап» шигыреннән өзек. Автограф

Отрывок из стихотворения Г. Тукая «Книга». Автограф